

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА  
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ  
ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ГАЛУЗЕЙ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

*Ірина Пятницькова*

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ  
РАННЬОМОДЕРНОЇ ТА МОДЕРНОЇ ДОБИ  
(середина XVII – початок XX ст.)**

Навчальний посібник  
для здобувачів вищої освіти спеціальності 032 Історія та археологія

Вінниця  
2024

УДК 94: 94(477)»16/19»(075.8)

П 996

*Рекомендовано до друку Вченою радою  
Донецького національного університету імені Василя Стуса  
(протокол № 4 від 27.09.2024 р.)*

**Укладач:**

*Пятницькова І. В.*, канд. іст. наук, доцент, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичних наук ДонНУ імені Василя Стуса.

**Рецензенти:**

*Ковальська Л. А.*, д-р іст. наук, професор, професор кафедри документознавства та інформаційної діяльності Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій;

*Струкевич О. К.*, д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри філології та гуманітарних наук Вінницької академії неперервної освіти.

**П 996** Історія України ранньомодерної та модерної доби (середина XVII – початок XX ст.): навчальний посібник для здобувачів вищої освіти спеціальності 032 Історія та археологія / укл. І. В. Пятницькова. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2024. 248 с.

Навчальний посібник «Історія України ранньомодерної та модерної доби (середина XVII – початок XX ст.)» містить виклад основного змісту лекційних занять з історії України вказаного періоду. Розрахований на здобувачів вищої освіти спеціальності 032 «Історія та археологія». Видання буде корисним для здобуття, систематизації та закріплення матеріалу з дисципліни. Матеріали можуть бути використані для підготовки семінарських, практичних занять та самостійної роботи здобувачів вищої освіти.

**УДК 94: 94(477)»16/19»(075.8)**

© Пятницькова І. В., 2024

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2024

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП</b> .....	5
--------------------	---

### ЧАСТИНА 1

#### УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

Писемні джерела та історіографія.....	7
Причини, передумови та етапи боротьби.....	12
Воєнна компанія 1648–1649 рр. Зборівська угода.....	17
Формування Української козацької держави.....	21
Українсько-польське воєнно-політичне протистояння 1650–1652 рр.....	26
Україно-московський договір 1654 р. та його наслідки.....	30
Особливості політичного розвитку українських земель у 1660-ті рр.....	35
Возз'єднання Української козацької держави під булавою Петра Дорошенка.....	43
Завершальний етап Української національної революції.....	48
<i>Завдання для самоконтролю</i> .....	52

### ЧАСТИНА 2

#### УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVII–XVIII СТ.

Україна за часів гетьманування І. Мазепи.....	54
Проект Українського князівства Івана Мазепи та Пилипа Орлика.....	58
Колоніальна політика російської влади в Україні у першій половині XVIII ст.....	62
Нова Січ (1734–1775).....	69
Ліквідація російською владою Гетьманщини.....	73
Російська анексія Кримського ханства та захоплення Півдня України.....	77
Гайдамацький рух.....	82
Українські землі у політиці сусідніх держав наприкінці XVIII ст. Поділи Речі Посполитої.....	84
Реформи Марії Терезії та Йосифа II та їх вплив на розвиток українських земель.....	87
Культура України XVIII ст.....	89
<i>Завдання для самоконтролю</i> .....	101

### **ЧАСТИНА 3**

#### **УКРАЇНА ХІХ СТ.**

Адміністративно-територіальний устрій та політичне становище українських земель під владою імперій на початку ХІХ ст.....	103
Задунайська Січ та Азовське козацьке військо.....	106
Соціально-економічний стан українських земель під владою імперії у першій половині ХІХ ст. Початок промислового перевороту.....	109
Громадська опозиція російському імперському режиму на початку ХІХ ст.....	114
Початок українського національного відродження.....	120
Українське національне відродження у 1830–1840-х рр.....	129
Розвиток культури України у першій половині ХІХ ст.....	139
Реформи 1860–1870-х рр. та їх вплив на розвиток українських губерній.....	152
Соціально-економічний розвиток українських земель у другій половині ХІХ ст.....	164
Хлопомани та громадський рух.....	179
Суспільно-політичні течії в українських губерніях у другій половині ХІХ ст.....	187
Діяльність народовців та формування перших політичних партій.....	192
<i>Завдання для самоконтролю</i> .....	201

### **ЧАСТИНА 4**

#### **УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Соціально-економічний розвиток.....	203
Політизація українського національного відродження.....	207
Громадсько-культурна діяльність представників українського руху.....	214
Україна у Першій світовій війні.....	220
Розвиток української культури у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст...	228
<i>Завдання для самоконтролю</i> .....	239
<b>ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА</b> .....	241

## ВСТУП

На сучасному етапі Україна вкотре боронить своє право на самостійне існування, демократичний розвиток. Російська влада намагається знищити українців не лише фізично, а й стерти нашу історичну пам'ять, наповнюючи інформаційний простір різними міфами та свавільним трактуванням історичних фактів і подій. Українська історія, як і український народ, потребують захисту. Він може бути реалізований шляхом подальших наукових досліджень, свідомого вивчення науково обґрунтованого викладу історії України, збереження історичної пам'яті і поширення об'єктивної інформації про розвиток української нації та державності.

Запропонований навчальний посібник «Історія України ранньомодерної та модерної доби (середина XVII – початок XX ст.)» створений на основі наукових досягнень, теоретико-методологічних підходів сучасної української історіографії. У ньому було здійснено спробу комплексно висвітлити історії України зі врахуванням політичних, соціально-економічних, культурних процесів, властивих для визначеного періоду.

За проблемно-хронологічним принципом видання розділене на чотири частини. Перша з них охоплює період Української національної революції (1648–1676). У ній розглядаються причини, перебіг Української національної революції, які мали виключно важливе значення в державотворчому та націєтворчому процесах українського народу. Саме у цей період на українських землях було відновлено державність. Створена козацька держава Військо Запорозьке мала такий самий рівень політичної суб'єктності, як й інші європейські країни того часу.

Важливим було формування державницької концепції, яка не втрачає своєї актуальності і в наш час та побудована на засадах незалежності, соборності, історичної тяглості з часів Русі. Усвідомлення своєї єдності, значимості як народу викристалізувалося в умовах спільної боротьби проти Речі Посполитої та Московії. Геополітична ситуація, внутрішнє протистояння старшини призвели до формальної поразки Української національної революції, втрати державності та захоплення українських територій сусідніми державами.

Проте саме історична пам'ять про героїчні козацькі часи стала одним із рушіїв формування українського національного відродження. Біля його витоків стояли нащадки козацьких старшинських родів.

Друга частина навчального посібника охоплює події кінця XVII–XVIII ст. Тут розглядаються спроби українських гетьманів, старшини протистояти та боротися проти засилля московської влади на українських землях. Російська імперська система не визнавала будь-яких проявів самоуправління, що стало основною причиною ліквідації Гетьманату, Запорозької Січі. Внаслідок імперської загарб-

ницької політики українські землі наприкінці XVIII ст. більше ніж на сто років опинилися під владою Австрійської та Російської імперій.

Події українського національного відродження у XIX ст. розглядаються у третій частині видання. Відтворено процес його еволюції від культурно-освітньої діяльності до формування перших політичних партій. У цій частині видання значну увагу приділено соціально-економічним зрушенням. Адже саме на XIX ст. припадає промисловий переворот, формування важкої промисловості, регіональної економічної спеціалізації в Україні. Зміни стосувалися і соціальної структури, яка втрачала становий та набувала класового характеру. Формувалися нові соціально-професійні групи. До них належала інтелігенція, підприємницька еліта, робітники. Саме їм надалі належатимуть провідні позиції в українському суспільно-політичному, культурному, економічному житті.

До четвертої частини увійшов огляд подій та процесів, що відбувалися на початку XX ст. Вони були пов'язані з переходом до політичного етапу українського національного відродження. У цей час представники української інтелігенції брали участь у формуванні та діяльності політичних партій, відстоюючи свої позиції у політичному житті імперії. Зроблено огляд економічних процесів, що на території українських губерній позначилися кризою у 1900–1903 рр. та тривалою післякризовою депресією. Висвітлюються події Першої світової війни на території України, що стали каталізатором Української революції 1917–1921 рр. Розглянуто культурний розвиток другої половини XIX – початку XX ст., що характеризувався виразним українським спрямуванням.

Навчальний посібник «Історія України ранньомодерної та модерної доби (середина XVII – початок XX ст.)» спрямований на допомогу здобувачам вищої освіти спеціальності 032 Історія та археологія в опануванні та систематизації знань з відповідної навчальної дисципліни. Матеріали видання можуть бути використані для підготовки семінарських, практичних занять та самостійної роботи здобувачів вищої освіти.

# ЧАСТИНА 1

## УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

### Писемні джерела та історіографія

- 1. Писемні джерела.*
- 2. Дослідження XIX – початку XX ст.*
- 3. Радянський наратив.*
- 4. Формування сучасного історіографічного підходу.*

#### *1. Писемні джерела*

Джерелознавчу базу Української національної революції складає різноманітний комплекс джерел. Серед них літописи **Самовидця**, **Григорія Граб'янки**, **Самійла Величка**.

Літопис Самовидця був створений в останній чверті XVII ст. на Стародубщині невідомим очевидцем подій, через що П. Куліш дав йому таку назву, що закріпилася за твором. Одним із можливих авторів літопису вчені називають стародубського священика, генерального підскарб'я часів І. Брюховецького – Романа Ракушку-Романовського.

Літопис складається з двох частин. Перша охоплює оповідь подій 1648–1672 рр., друга – 1673–1702 рр. У літописі було описано причини боротьби, перебіг подій національно-визвольної війни, відносини із Річчю Посполитою, Московською державою, Кримським ханством, Османською імперією, Молдавським князівством.

Виклад подій у літописі Г. Граб'янки доведено до 1709 р. Основну увагу у ньому зосереджено на становленні козацтва, національній революції 1648–1676 рр. і діяльності Б. Хмельницького. Твір написаний на високому патріотичному рівні. Його автор засуджував політику московської влади, спрямовану на обмеження прав і свобод козацтва.

Літопис Самійла Величка написаний на початку XVIII ст. Твір дійшов до наших часів не повністю. Перший його том охоплює 1648–1659 рр. У другому висвітлюються події 1660–1700 рр. Літопис спирається на широку джерельну базу, містить ілюстрації, зокрема портрети гетьманів. Автор наголошував на важливій націєтворчій ролі козацтва, а козацьку державу вважав правонаступницею Русі.

Окрему групу джерел складають документи органів влади Війська Запорозького, універсали гетьманів. Частина цих джерел опублікована і ввійшла до різних збірок. Серед них «Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657» (упорядники І. Бутич, І. Крип'якевич, Київ, 1998). Великий масив документів був зібраний у чотиритомному виданні «Джерела з історії Національно-визвольної

війни українського народу 1648–1658 рр.» (упорядник Ю. Мицик, Київ, 2012–2015). Великий інформаційний потенціал для вивчення теми має також збірка документів «Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)» (упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко; Київ, Львів, 2004).

Фактографічний матеріал доповнюють джерела особового походження. До них належать «Опис України» французького інженера Гійома де Боплана, «Щоденники московської війни у Великому князівстві Литовському» польського мемуариста, учасника воєнних дій Б. Маскевича, записки венеціанського дипломата А. Віміні, який приїжджав до Б. Хмельницького.

## **2. Дослідження XIX – початку XX ст.**

Один із перших описів подій Національно-визвольної боротьби середини XVII ст. було подано в «**Історії Русів**». До цього часу остаточно невідомий автор книги вживав для означення подій термін «революція». Велику роль у роботі було відведено постаті Б. Хмельницького.

У період українського національного відродження тема козацтва стала провідною в історичних дослідженнях. Особливу увагу їй присвятив М. Костомаров. У своїх роботах науковець зосередився на постатях українських гетьманів Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепи. Досліджуючи їх внутрішню політику, він акцентував не тому, що рішення гетьманів, союзи та угоди, які вони укладали, великою мірою залежали від геополітичної ситуації. Водночас М. Костомаров вивчав і соціально-економічні відносини Гетьманщини. Хоча сам термін «революція» історик не використовував, він наголошував на масовому характері боротьби українського народу, провідником якої стало козацтво.

Натомість В. Антонович, досліджуючи події середини XVII–XVIII ст. послуговувався терміном «українська революція». Навіть більше, історик аргументовано порівнював її з англійською революцією та революцією в Неаполітанському королівстві. В. Антонович вважав, що українська революція зазнала поразки внаслідок низького рівня політичної культури українства.

У дослідженнях **М. Грушевського** події національно-визвольної війни постають «великою народною війною», «найбільшою революцією» в українській історії, що була складовою європейського революційного руху XVI–XVIII ст. Належну увагу дослідник приділив відносинам української козацької держави з іншими державами, що засвідчували її активну позицію у розвитку міжнародних відносин.

Під кутом зору революції розглядав події середини XVII ст. **В. Липинський**. Під час аналізу причин та характеру боротьби, дослідник вдало поєднав співвідношення і взаємовплив національного та соціального її аспектів. В. Липинський

розглядав події з позиції державотворчих процесів і одним із найбільших здобутків вважав створення Української козацької держави. Високо оцінював дослідник і діяльність Б. Хмельницького, вважаючи, що після його смерті не було такого гетьмана, який би міг зрівнятися з ним своїм генієм.

### ***3. Радянський наратив***

На початку 1930-х рр. у радянській історіографії утверджується концепція, за якою національно-визвольна боротьба українського народу трактувалась як «буржуазна козацька революція». На перше місце, відповідно до марксистської ідеології, висувався класовий підхід. Через це період 1648–1649 рр. у радянській історіографії називали «демократичною селянсько-козацькою революцією». Водночас питання національного характеру відкрито ігнорувалися.

Викривляючи історію національно-визвольної боротьби, радянська історіографія створювала наратив про нібито «віковічне бажання» українців укласти союз з Московією. Надалі саме такий підхід став єдино можливим у радянській історіографії під час вивчення подій Національно-визвольної війни українського народу. Переяславська рада 1654 р. подавалася виключно у концепті «приєднання» України до Росії як закономірний наслідок історичного розвитку, волевиявлення споконвічних прагнень українського народу. Водночас Б. Хмельницький виступав виразником і поборником прагнень українського народу до «приєднання».

З другої половини 1940-х рр. у радянській історіографії відбулися зміни в оцінках та підходах щодо національно-визвольної боротьби середини XVII ст. Утвердився концепт, згідно з яким союз між Військом Запорозьким та Московією 1654 р. розглядався як найкращий можливий варіант розвитку подій. Водночас активно впроваджувався термін «возз'єднання» України з Росією. Подібний підхід до висвітлення подій національно-визвольної боротьби фактично був задекларований у «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією» і став обов'язковим для всіх наступних праць у вивченні цієї проблеми.

Події національно-визвольної боротьби українського народу розглядалися виключно з позиції «возз'єднання». Водночас провідна роль у ній відводилася селянству, а не козацтву, фактично ігнорувалася участь у боротьбі шляхти і духовенства. Поза межами наукових досліджень опинилися державотворчі аспекти, спроби гетьманів шляхом союзів з різними державами зберегти та закріпити українську державність на політичній карті Європи. Штучно скорочувалися хронологічні межі, що визначалися 1648–1654 рр., і в такий спосіб обмежувалися події революції та процеси державотворення на українських землях.

Незважаючи на засилля радянської ідеології, у другій половині XX ст. було зроблено низку важливих досягнень у дослідженні проблем української національної

революції середини XVII ст. у роботах І. Крип'якевича, Ф. Шевченка, В. Голубуцького, О. Апанович, М. Брайчевського.

**І. Крип'якевич** вивчав суспільно-політичний, соціально-економічний розвиток українських земель середини XVII ст. Належну увагу дослідник приділив аналізу еволюції державницької ідеї у часи Української національної революції. Дослідник вважав, що до ідею створення держави Б. Хмельницький випрацював не відразу, її формування він пов'язував з успішним завершенням військової кампанії 1648 р. І. Крип'якевич вважав важливим здобутком у державотворчому процесі Зборівську угоду 1649 р., що, на його на думку, підтвердила формальну незалежність Війська Запорозького від Речі Посполитої.

У роботах **Ф. Шевченка** були проаналізовані соціально-економічні процеси на українських землях у середині XVII ст.

**В. Голубуцький** зосередив увагу на зовнішній політиці уряду Б. Хмельницького.

**О. Апанович** зробила доволі сміливі для свого часу висновки. Зокрема, вона звернула увагу на несумісність самодержавних і демократичних принципів організації політичного життя козацької України і Московії. На думку науковиці, саме це стало основною причиною того, що московська влада не могла прийняти української автономії навіть в обмеженому вигляді.

**М. Брайчевський** спростовував офіційну концепцію радянської історіографії, доводив безпідставність звинувачень українських гетьманів у «зрадах», наголошував на патріотичному спрямуванні їхньої діяльності та орієнтації насамперед на інтереси української держави.

#### ***4. Формування сучасного історіографічного підходу***

Із відновленням незалежності України стало можливим дослідження Української національної революції на нових концептуальних засадах. Події середини XVII ст. почали розглядатися з національної позиції та державотворчих процесів. Сучасними науковцями було значно розширене проблемне поле досліджень. Дослідники комплексно розглядають причини визвольної боротьби українського народу, враховуючи на рівні з соціально-економічними факторами ріст національної самосвідомості, релігійні утиски.

Належну увагу було приділено розвитку державницької ідеї, функціонуванню козацької держави – Війська Запорозького, розвитку її зовнішньої політики, війська. З позицій українського державотворення було переглянуто діяльність гетьманів, особливо тих, які в радянській історіографії отримали тавро зрадника. Події середини XVII ст. досліджувалися на регіональному рівні. Хронологічні межі національно-визвольної боротьби були обґрунтовано продовжені до 1676 р., що дає можливість комплексно розглянути спроби зберегти українську державу

за умов несприятливої геополітичної ситуації. На сучасному етапі питаннями української національної революції займаються **В. Смолій, В. Степанков, Ю. Мицик, П. Сас, В. Горобець, С. Плохій, В. Сергійчук, О. Струкевич, Т. Чухліб.**

Вагомий внесок у дослідження Української національної революції середини XVII ст. зробили українські історики в еміграції. Зокрема Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин, Т. Мацьків, Б. Крупницький. Основна увага у їх працях була присвячена аналізу національно-визвольної боротьби українського народу, діяльності Б. Хмельницького. Науковці характеризували його як видатного гетьмана Війська Запорозького.

Незважаючи на доволі широку історіографічну базу, до цього часу залишається низка важливих питань, що не знайшли завершеного концептуального визначення. Зокрема, це характер подій. В. Смолій та В. Степанков для їх означення аргументовано використовують термін «революція», апелюючи до докорінних змін, що відбувалися на українських землях. Вони проявилися у створенні та розбудові Української національної держави, формуванні її території та визначенні кордонів. Кардинальні зміни відбулися у соціальній структурі, що означали перехід провідної суспільної позиції та влади до козацької старшини, ліквідацію великої феодальної власності та кріпосної залежності селян. Міста були звільнені від влади польської шляхти, католицького духовенства, на них поширювався козацький устрій.

Водночас частина сучасних дослідників, зокрема Ю. Мицик, Н. Яковенко, використовують для опису подій термін «національно-визвольна війна».

До цього часу відкритим залишається питання верхньої хронологічної межі. Більшість сучасних дослідників, дотримуючись запропонованого В. Смолієм та В. Степанковим варіанта, доводять її до 1676 р., оскільки саме тоді Петро Дорошенко під тиском І. Самойловича та московських військ вимушений був зректися булави. Після цього на Правобережжі інститут гетьманства був ліквідований польською владою.

Ю. Мицик верхньою хронологічною межею національно-визвольної боротьби визначає 1658 р. – рік укладення Гадяцьких пунктів. На його думку, ця угода поклала кінець війні проти Польщі та ознаменувала собою новий етап боротьби проти Московії, Речі Посполитої та Туреччини.

Дискусійний характер має і еволюція державницьких поглядів Б. Хмельницького. І. Огієнко вважав, що ідеї досягнення незалежності України були властиві гетьману ще на початковому етапі боротьби. Натомість частина істориків, дотримуючись у цьому питанні позиції М. Грушевського, І. Крип'якевича та наполягають на тому, що ідею незалежності гетьман сформував вже після воєнної компанії 1648 р.

## Причини, передумови та етапи боротьби

### *1. Причини та передумови революційної боротьби.*

### *2. Рушійні сили та етапи Української національної революції.*

#### *1. Причини та передумови революційної боротьби*

Початок Української національної революції спровокував цілий комплекс взаємодоповнюючих причин. Вони були обумовлені перебуванням більшості українських земель під владою Речі Посполитої та домінуванням поляків в управлінській, соціально-економічній, духовній сферах життя.

Селянство страждало від засилля магнатів, особистої залежності від них, зобов'язань відбувати панщину, оброк на користь землевласників. Подекуди панщина доходила до 5–6 днів на тиждень. Водночас постійно збільшувалися грошові та натуральні податки. Іноземці, які перебували на території України, були вражені жорстокістю, з якою шляхтичі ставилися до залежних селян. Так, Каспер де Тенде, який перебував на службі у польського короля Яна II Казимира, у своїх записах зазначав, що ставлення шляхтичів до залежних селян таке саме як і до худоби. Землевласники привласнили собі право розпоряджатися життям селян, на власний розсуд могли заподіяти їм смерть.

Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, описуючи життя селян, зазначав, що вони «надзвичайно бідні, бо мусять тричі за тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу, повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святами і на Різдво. До того ж повинні возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт. Ще вимагають від них грошових податків. Крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усяких плодів, – а що три роки – й третього волика».

Православне міщанство було позбавлене тих прав та можливостей у самоуправлінні, занятті торгівлею, ремеслом, якими користувалися жителі міст католицького та греко-католицького віросповідання. Польська шляхта мала права безмитного вивезення своїх товарів і монополію на виробництво та переробку різних видів продукції. Це визначало її домінуючі позиції у конкуренції з жителями міст у торговельно-промисловій сфері. Масового характеру набували обмеження та заборони православним за віросповіданням міщанам займатися певними ремеслами, промислами, торгівлею.

Обмеження були наявні і у сфері міського самоуправління. На початку XVII ст. більшість міст України мали Магдебурзьке право. Проте осіб, які сповідували православ'я, доволі часто усували з керівних посад в органах міського само-

управління. Зокрема, війтів зазвичай призначав польський уряд із представників шляхти, а не обирали самі міщани.

Попри збільшення кількісного складу, суспільно-політичної, військової ваги козацтва у Речі Посполитій, польська влада постійно обмежувала їх права. Показовим щодо цього є «Ординація війська Запорозького реєстрового» 1638 р., яка забороняла виборність гетьмана, старшини та козацьке судочинство.

Населення відчувало на собі полонізацію, примусове насадження католицизму. Попри обіцянки та умови Берестейської унії, поступово на українських землях поширювалася практика заборони на виконання святих таїнств відповідно до східного обряду. Відбувалося масове закриття православних церков і монастирів, їх майно передавалося уніатам. Паралельно з цим відкривалися нові костьоли.

На середину XVII ст. на українських землях діяли 13 єзуїтських колегіумів. Навчання у них давало змогу дітям української шляхти й міщан отримати гарну освіти і надалі потрапити на службу до короля чи шляхтича. Проте навчання проводилося у дусі католицизму, що сприяло його утвердженню серед населення.

Підтримувана владою католицька та уніатська церкви видавалися більш перспективними. Приналежність до однієї з них відкривала можливості політичного та матеріального характеру. Відтак представники тогочасної української еліти, що належали до князівських, заможних шляхетських родів, приймали римо-католицьку віру. Серед них були родини, що вели своє походження від часів Русі – Збараські, Вишенські, Заславські, Чарторійські та інші.

Це призвело до втрати прошарку національної еліти, яка б готова була продовжувати боротьбу за власні права, власну мову та релігію, а водночас і самоврядність українських земель під зверхністю Речі Посполитої. Процеси денаціоналізації, ополячення та окатоличення набули масового характеру. На початку XVII ст. вони були характерні для всіх соціальних станів.

За умови недостатньо розвиненої національної ідентичності саме релігія стала одним із факторів самоідентифікації українців, тим подразником, який «болів» та був зрозумілим усім православним, слугував провідною причиною незадоволення польським пануванням.

На захист православної церкви виступали православні братства – національно-релігійні громадські об'єднання міщан при православних церквах. Одним із перших було Львівське Успенське братство, створене у 1585. р. Воно отримало статус ставропігії, тобто самостійності від місцевого православного єпископа. Проводило широку культурно-просвітницьку діяльність, створило власну школу, друкарню. Братство здійснювало благодійну діяльність, підтримуючи православні церкви та вірян.

Поступово кількість братств на українських землях збільшувалася. У першій половині XVII ст. діяло вже приблизно 30 братських шкіл, які давали середню освіту. Вони опікувалися становищем православних церков. Водночас діяльність

братств пов'язують зі впливом реформації на українську православну церкву, оскільки їх представники були поборниками спрощення церковних обрядів, очищення церкви від священнослужителів, поведінка яких дискредитувала церковну ієрархію.

Незважаючи на збільшення їх кількості, підтримку діяльності братств православним населенням, козацтвом, вони не могли надати повноцінного захисту православній церкві, оскільки внутрішня політика Речі Посполитої була спрямована на її обмеження, поглинання та в перспективі – повну ліквідацію. Тому релігійне питання стало однією з важливих причин національно-визвольної боротьби українського народу та фактором його єднання у спротиві польській владі.

Передумовою розгортання Української національної революції стала особиста образа Б. Хмельницького. Після тривалої служби у реєстровому війську він отримав чин чигиринського сотника і проживав в успадкованому від батька хуторі Суботіві. На його маєток претендував магнат Олександр Конецпольський, який діяв за посередництва чигиринського підстарости Данієля Чаплинського. Останній, за відсутності Б. Хмельницького, навесні 1647 р. напав на Суботів, викрав документи, які підтверджували майнові права майбутнього гетьмана, полонив його неофіційну дружину. Під час цього погрому був вбитий і один із малолітніх синів Б. Хмельницького. Всі спроби вирішити конфлікт у правовому полі були безуспішними, через відсутність документів. Після цього Б. Хмельницький почав підготовку до антипольського повстання, яке планував підняти восени 1647 р. Проте його наміри були викриті О. Конецпольським, а самого Б. Хмельницького ув'язнили. Із в'язниці він утік на Запорозьку Січ, де у лютому 1648 р. був обраний козаками гетьманом та почав підготовку до повстання проти Речі Посполитої.

## ***2. Рушійні сили та етапи Української національної революції***

Провідною рушійною силою Української національної революції було козацтво. Внаслідок козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. відбувалося масове покозачення населення. Збільшувалася кількість козаків, формувався полковий устрій, система судочинства, що далі стануть основою козацької держави. Повстання, угоди, які укладали козаки з польською владою, свідчили про підвищення їх суспільно-політична ролі як соціального стану. Ці процеси мали важливе значення для розвитку національної самосвідомості, оскільки в умовах спільної боротьби проти польсько-шляхетського панування формувалося та розвивалося почуття етнічної спільності, єдності українства. Саме в цей час активно відбувався процес етнічної самоідентифікації під етнонімом «русини».

В авангарді цього процесу стало козацтво, представники якого далі займуть позицію української еліти та будуть формувати українську державність. Козаків

вже наприкінці XVI – на початку XVII ст. сприймали як захисників руського народу, його прав та православної віри. Як соціальний стан вони набували символізму і втілювали в собі безстрашність, героїзм, захист та сподівання на майбутні позитивні зміни.

Саме у період козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. сформувалися стрижневі засади подальшої боротьби українського козацтва. Серед них чільне місце займав захист православної віри та церкви. Саме завдяки кошовому отаману, гетьману реєстровців Петру Конашевичу-Сагайдачному в 1620 р., після більше ніж двадцятирічної перерви, польська влада дозволила обрати київського митрополита. Ним став Йов Борецький. Козаки підтримували діяльність братств, входили до їх складу, як це було у Київському братстві. Заступництво за православну церкву стало провідним фактором, що об'єднав козацтво з іншими категоріями населення, зокрема селянами, міщанами та духовенством.

У цей самий період з'явилися перші проекти створення козацьких державних утворень, що ще раз підтверджують факт формування козацтва як політичного лідера українського народу. Під час повстання С. Наливайко розробив план устрою козацької держави, який мав назву «Кондицій». Його було надіслано козацьким ватажком на розгляд короля Сигізмунда III в 1596 р. С. Наливайко пропонував перенести Запорозьку Січ на більш заселену територію у межах річчя Південного Бугу та Дністра. Його проєкт передбачав встановлення фактично необмеженої влади гетьмана над козаками. Водночас сам гетьман мусив підпорядковуватися королю Речі Посполитої.

Одночасно з'являється й проєкт своєрідної козацької держави під назвою Задніпровського князівства, автором якого був церковний діяч Й. Верещинський. Згідно з проєктом, держава перебувала у васальній залежності від Речі Посполитої. Князівство поділялася на полки, які були адміністративно-територіальними одиницями, а столиця розміщувалася у Переяславі. Влада у Задніпровському князівстві належала спадковому князю. Військовими справами займався гетьман. Й. Верещинський вважав, що козаки повинні бути рівними за своїми правами та привілеями з польською шляхтою. Запропоновані ним риси державного устрою частково були реалізовані надалі козацтвом, зокрема, принципи адміністративно-територіального поділу, ідеї рівності між козаками та польською шляхтою.

Водночас завдяки активній участі козацтва у боротьбі з Кримським ханством і Туреччиною, Московською державою посилилася міжнародна позиція Запорізької Січі. Кіш Війська Запорозького приймав представників Австрії, Швеції, Трансильванії, Польщі, Московії, Кримського ханства та інших країн. Козаки у якості найманців брали участь у Тридцятилітній війні 1618–1648 рр. Так було докорінно змінено статус Січі у міжнародних відносинах.

Основним джерелом поповнення соціального стану козацтва виступало селянство. Особливо активно вони долучалося до боротьби на початковому етапі революції. Їх супротив, у першу чергу, був спрямований проти залежності, та великих землевласників. Покозачене селянство вимагало збереження за ними козацьких вольностей. Поступово активність селян зменшувалася. Із провідних учасників вони перетворилися на соціальну категорію, що найбільше потерпала від численних воєн, пограбувань, особливо з боку татар.

Серед учасників українського супротиву значною також була кількість міщан. Ідеї української національної революції підтримала і частина української шляхти. Помітну роль у революційних подіях відіграло православне духовенство, переважно його низи.

Серед учасників революційних подій переважали українці. На рівні з ними воювали і поляки, молдавани, росіяни, євреї, серби, вірмени, білоруси, литовці.

У перебігу Української національної революції українські історики В. Смолій та В. Степанков виокремлюють п'ять етапів:

1) лютий 1648 – червень 1652 рр. характеризувався найбільшим розмахом національно-визвольної боротьби.

2) червень 1652 – серпень 1657 рр. був пов'язаний із ускладненням геополітичного становища козацької держави та пошуком нових союзників для продовження боротьби проти Речі Посполитої.

3) вересень 1657 – червень 1663 рр. позначився загостренням соціально-політичної боротьби, що призвела до розкол серед старшини та втілилася у поділі України на Правобережну та Лівобережну, виокремленні Запорозької Січі в автономну політичну одиницю.

4) липень 1663 – червень 1668 рр. характеризувався бажанням польської та московської влади закріпити за собою право на володіння українськими землями, шляхом політичного впливу на різні угруповання старшини, відкритої інтервенції та мирних переговорів.

5) липень 1668 – вересень 1676 рр. вирізнявся посиленням загарбницькою політики Речі Посполитої, Московії та Османської імперії щодо українських земель. Їх поділ шляхом укладання угод між вказаними державами. Характеризувався ліквідацією гетьманщини на Правобережжі та спустошенням краю у результаті постійних воєнних дій.

У першій половині XVII ст. у політичному, економічному, духовному житті на українських землях домінували поляки. Українці не мали рівних умов для конкуренції з ними та поступово витіснялися на маргіналісесу суспільного поступу. Обмеження прав, меншопартісна позиція, відсутність можливостей для подальшого національного розвитку стали причинами Української національної революції. Козацтво стало провідною рушійною силою. Водночас у спільній боротьбі об'єдналися представники різних соціальних станів, що в подальшому сприяло усвідомленню національної єдності.

## Воєнна компанія 1648–1649 рр. Зборівська угода

- 1. Перші перемоги козацького війська.*
- 2. Програма розбудови Української держави Б. Хмельницького.*
- 3. Зборівська битва та її наслідки.*

### *1. Перші перемоги козацького війська*

Після обрання на гетьманство Б. Хмельницький почав пошук союзників для боротьби проти Речі Посполитої. У лютому – березні 1648 р. представниками козацтва було підписано угоду з кримським ханом Іслам-Гіреєм III про військову допомогу у війні проти Речі Посполитої. Цей союз мав важливе значення на підготовчому та початковому етапі боротьби. Військова допомога татар суттєво збільшувала загальну кількість кінноти. До того ж союз мав стратегічні цілі, адже в такий спосіб козаки убезпечували себе від можливості нападу з півдня. Уклавши союз із татарами, Б. Хмельницький проявив себе як передбачливий політик, адже він намагався випередити можливість встановлення союзницьких відносин між Кримським ханством і Річчю Посполитою.

Натомість польський уряд вдавався до дипломатичних хитрощів, щоб завадити війні або відтягнути час її початку. У березні 1648 р. на Запорозьку Січ прибуло посольство коронного гетьмана М. Потоцького. Козацтво висувало вимоги поновлення давніх прав і вольностей; усунення з керівних посад поляків. Вони також вимагали звільнити землі, на які поширювалися козацькі вольності (південь Правобережної України, Лівобережжя), від постійної присутності польського війська. Проте угоди не було досягнуто через небажання польської сторони іти на поступки.

Перша битва Національно-визвольної війни відбулася на берегах річки **Жовті Води (5–6 травня 1648 р.)** у середньому Подніпров'ї. Польське командування вже на початковому етапі припустилося стратегічної помилки, розділивши військо на декілька частин. Внаслідок цього битва завершилася нищівною поразкою польського війська. Його командувачі С. Потоцький та С. Чарнецький потрапили в полон. Перша перемога козаків мала велике значення для подальшого розгортання боротьби. Вже під час Жовтоводської битви на сторону запорожців почали переходити реєстрові козаки. Серед них Станіслав Кричевський, Филон Джалалій. Приєднувались селяни, міщани.

Наступна битва відбулася **16 травня 1648 р.** поблизу **Корсуня**, де польське військо укріпилося табором. Заманивши їх у пастку, блискавичним ударом козаки під командуванням Б. Хмельницького та М. Кривоноса разом з татарами на чолі з Тугай-Беєм фактично знищили польське військо. Багато жовнірів потрапили в полон, козаки захопили їх зброю.

Після цього боротьба набула загальнонародного характеру. До кінця літа 1648 р. козакам вдалося звільнити від влади Речі Посполитої всю Лівобережну Україну, більшу частину Правобережжя, зокрема Київське, Брацлавське, східну частину Подільського (без Кам'янця) та південно-східні території Волинського воєводства.

**11–13 вересня 1648 р.** козаки разом з кримськими татарами завдали нищівної поразки польському війську поблизу села **Пилявці** на Поділлі. Захопили всю артилерію, обоз супротивника. Пилявецька битва показала вразливість польського війська. Вона відкрила шлях козакам для подальшого розгортання визвольної боротьби на Захід України. Далі військо Б. Хмельницького взяло в облогу **Львів**, але не стало штурмувати місто, обмежившись викупом. Далі вони рушили до **Замостя**, яке здобули у листопаді 1648 р.

## ***2. Програма розбудови Української держави Б. Хмельницького***

Після здобуття Замостя гетьманом та його найближчим оточенням було прийнято рішення повернутися до центральної частини України. За майже рік воєнних дій козацьке військо втомилося і потребувало перепочинку та відновлення сил. На прийняття такого рішення вплинули і природні умови, а саме початок холодів, відхід татарської орди до Криму.

Не останню роль відіграла і зміна влади у Речі Посполитій. Після смерті Владислава IV королем було обрано Яна II Казимира. Б. Хмельницький покладав великі сподівання на переговорний процес та укладення вигідної угоди з новим королем. Перебуваючи поблизу Замостя, Б. Хмельницький висловив своє бачення майбутніх відносин із польським урядом. Гетьман наполягав на тому, щоб Лівобережна Україна залишалася у підпорядкуванні козацтву. Шляхта могла повертатися до своїх маєтків, але за умови, що вони не претендуватимуть на той рівень влади, який мали до початку війни. Водночас територія розселення шляхти обмежувалася Правобережною Україною і мала бути далі за Білу Церкву.

Наприкінці грудня 1648 р. гетьман розіслав територією України універсали, у яких повідомив населення про завершення війни та початок переговорного процесу. А 27 грудня 1648 р. його разом з козацьким військом зустрічали у Києві як великого переможця та визволителя.

На початку 1649 р. між Б. Хмельницьким та представниками польської влади активізувався переговорний процес. Польську сторону представляв православний магнат Адам Кисіль. У лютому 1649 р. в Переяславі між сторонами були досягнуті такі умови перемир'я:

1. Мир встановлювався на 3 місяці до Зелених свят.
2. Кордон між сторонами мав пролягати по річках Горинь і Прип'ять.
3. Польська сторона зобов'язувалася скасувати унію, забезпечити для київського православного митрополита місце у сенаті Речі Посполитої.

4. Посаду київського воєводи мала займати виключно особа православного віросповідання.

5. Поляки обіцяли видати Д. Чаплинського Б. Хмельницькому та виключити князя Я. Вишневецького з числа кандидатів на посаду коронного гетьмана.

Важливість перемовин у Переяславі полягала у тому, що Б. Хмельницький представив свою **програму розбудови Української держави**. Вона була побудована на таких засадах:

1. Історично обґрунтоване право на створення незалежної української держави.

2. Соборність Української держави.

3. Історична тяглість та спадковість Військом Запорозьким державності Русі.

Обидві сторони сприймали переговори та встановлення миру як тимчасовий захід, що давав можливість відновити сили для продовження боротьби.

### ***3. Зборівська битва та її наслідки***

Першими порушили мир **навесні 1649 р.** поляки, спрямувавши військові сили на південно-східну Волинь. Командувачем польських військ було призначено Анджея Фірлея. Водночас Польща діяла не лише військовими методами, а й шляхом дипломатії. Зокрема, намагалася ізолювати Військо Запорозьке на міжнародній арені, не допустити укладання ним союзних угод з європейськими державами, Османською імперією. У липні під Збаражем зосереджувалося понад 24–26 тис. польського війська. Їм назустріч виступило до 80–90 тис. козаків разом з 30–40 тис. кримських татар.

У козацько-татарському таборі було прийнято рішення наступати на позиції поляків **під Збаражем** та взяти фортецю в облогу, поступово виснажуючи сили супротивника. 10 липня козаки підійшли до фортеці та взяли її в облогу. Військо здійснило декілька штурмів, але вони не мали особливого успіху.

Поступово серед козацтва, старшини почали ширитися настрої на корись укладення миру з Річчю Посполитою. Цією ситуацією скористалася польська сторона і шляхом маніпуляцій намагалася сіяти розбрат серед козацтва. Польський король оголосив про усунення Б. Хмельницького з посади гетьманства та призначення на його місце С. Забузького, який закликав козаків переходити на бік новопризначеного гетьмана.

До того ж тривала облога Збаража мала й інші небезпеки. Затримка козацького війська давала можливість польському уряду зібрати нові військові сили та спрямувати їх на Україну. Несприятливо для козацького війська складалася ситуація на Північному Сході, де ряд успіхів над козаками здобули литовські полки у Білорусі. Київ та Лівобережна Україна опинилася під загрозою захоплення литовським військом Я. Радзивілла.

Тому Б. Хмельницький, залишивши частину військ під Збаражем, вирішив йти далі до Зборова. Саме там **15–16 серпня 1649 р. відбувалася Зборівська битва**. Перший день воєнної кампанії закінчився великими втратами для польського війська, до 7 тис. убитими й пораненими. Проте внаслідок таємних перемовин між польським королем та кримським ханом останній наступного дня розпорядився припинити наступ. Б. Хмельницький не мав особливих важелів впливу на Іслама-Гірея і вимушений був погодитися. Певною мірою він був залежним від військової допомоги татарського війська. До того ж загрозило для подальшого розгортання боротьби виглядала можливість укладання більш тісного союзу між Річчю Посполитою та Кримським ханством. Іслам-Гірей діяв виключно у своїх інтересах. Кримському ханству було не вигідне сусідство ні сильної України, ні Речі Посполитої. Тому маніпулюючи між супротивниками, він вів політику їх поступового виснаження та ослаблення.

До того ж досить складною для козацтва була воєнна ситуація на півдні Білорусі. Проти литовського війська на чолі з Я. Радзивілом, були спрямовані козаки на чолі з полковником С. Кричевським. Вирішальна битва між ними відбулася **під Лосвим 31 липня 1649 р.** Незважаючи на поразку козаків, підрозділам С. Кричевського вдалося затримати литовські війська та не допустити їх подальшого просування на українських землях. Військо Я. Радзивіла зазнало великих втрат і потребувало відновлення людських та військових ресурсів.

Зважаючи на позицію хана, нестабільну ситуацію на північно-східних кордонах, Б. Хмельницький вимушений був погодитися на укладання з Річчю Посполитою **18 серпня 1649 р. Зборівської угоди** («Декларації ласки його королівської милості Війську Запорізькому на пункти, суплеки данная»). Її умови передбачали:

1. Реєстр 40 тис.
2. Селяни й міщани, що не ввійдуть до цього реєстру, мусяли знову повернутися до свого попереднього стану.
3. Польським землевласникам поверталися їх маєтки.
4. За Військом Запорозьким визнавалася територія у межах Чернігівського, Київського та Брацлавського воєводств.
5. Воєводства Волинське і Подільське залишалися під владою короля.
6. На території Війська Запорозького влада належала гетьману та старшині. Гетьманська резиденція розміщувалася у Чигирині.
7. Коронне польське військо не мало права перебувати на цій території.
8. На території Війська Запорозького зберігалася і польське адміністративне управління, проте король зобов'язувався призначати на посади шляхтичів виключно православного віросповідання.
9. Усім учасникам повстання оголошувалася амністія.
10. Польська сторона обіцяла на сеймі розглянути питання церковної унії та повернення майна православної церкви.

11. Митрополит київський отримав місце в сенаті.

12. На території Війська Запорозького заборонялося проживати та проводити освітню діяльність єзуїтам.

Зборівську угоду не можна оцінювати однозначно. З одного боку, реєстр у 40 тис. не міг охопити усе покозачене населення того часу. Значна частина селян, міщан, що підтримали Українську національну революцію, вимушена була повернутися до свого попереднього стану. Магнати та шляхта отримали право повертатися до своїх володінь, і фактично ця умова дала змогу відновлювати попередні порядки.

Територія, що визнавалася за козаками, Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств, була значно меншою за ті українські етнічні землі, на які претендували козаки. І хоча воєнні дії розгорталися і на Західному Поділлі, Волині, Галичині, ці регіони не ввійшли до складу Війська Запорозького за умовами Зборівської угоди.

Водночас документ мав і певні досягнення державотворчого характеру. Уклавши з козацтвом Зборівську угоду, польська влада фактично на юридичному рівні визнавала існування козацької держави в окреслених межах з правом на власний устрій. Були досягнуті поступки з боку польської влади у церковному та освітянському питаннях, що повинно було б призупинити процес окатоличення та ополячення українського населення.

Отже, на етапі 1648–1649 рр. виступ козаків проти польської влади набув загальнонародного характеру. Він привів не лише до звільнення від польської влади значної частини українських земель, створення Української козацької держави, а й формування відчуття єдності українського народу, що стало важливою засадою для подальших державотворчих та націотворчих процесів.

## **Формування Української козацької держави**

- 1. Територія та адміністративний устрій.*
- 2. Соціально-економічний розвиток.*
- 3. Геополітичне становище.*

### *1. Територія та адміністративний устрій*

Переможні битви 1648 р., Зборівська угода 1649 р. сприяли утвердженню Української козацької держави. Її офіційна назва – **Військо Запорозьке**. Також у науковій літературі для її позначення використовують терміни Гетьманщина, Українська козацька держава.

Її території протягом усього періоду Української національної революції змінювалися залежно від розвитку воєнної ситуації, умов угод з Річчю Посполитою. Після укладення Зборівської угоди Військо Запорозьке розміщувалося на території Чернігівського, Київського та Брацлавського воєводств.

Найвищим законодавчим органом держави була Генеральна військова рада – загальна рада всього війська. В окремих випадках на Раду запрошували представників від селян та міщан. Кількість її учасників могла сягати кількох тисяч. Вона була втіленням принципів демократизму, вільного волевиявлення, оскільки всі учасники Генеральної ради мали рівні права голосу. Рішення приймалося за більшістю голосів. До функцій Генеральної ради входили обрання гетьмана, старшини, прийняття важливих рішень щодо початку воєнних дій чи їх припинення, укладання мирних угод. Як правило, Генеральна рада скликала тричі на рік у переддень або після найбільших православних свят: на Різдво, Великдень та Покрову. Її зібрання проводив безпосередньо гетьман. Йому допомагали осавули, які слідкували за порядком.

З часом політична вага та значення Генеральної ради зменшилося. Активні воєнні дії, складна внутрішньополітична ситуація, постійні зовнішні загрози потребували швидкого прийняття рішень. Ще за гетьманування Б. Хмельницького кількість скликаних Генеральних рад постійно зменшувалася. Гетьман самостійно вирішував питання внутрішнього характеру або передавав їх на розгляд Старшинської ради. Поступово цей орган влади втрачав свою політичну вагу. Його часто використовувала старшина, московська влада з метою маніпулювання суспільною свідомістю, створення ілюзії законно прийнятих рішень, як це було на «Чорній раді» 1663 р. За гетьманування Івана Самойловича (1672–1687) Генеральна рада взагалі вже не скликала. Вся влада зосереджувалася у руках гетьмана та Старшинської ради.

Гетьман був керівником козацького війська. У його руках зосереджувалася вся адміністративна, фінансова, судова влада. Він же вирішував питання зовнішньої політики. Гетьманські універсали були на рівні законів, які мали всі виконувати. Водночас владу гетьмана обмежувала Генеральна військова рада, яка його й обирала.

У своїй діяльності гетьман спирався на Старшинську раду, яка мала дорадчі функції. До неї входила генеральна старшина (генеральні обозний, писар, суддя, осавул, бунчужний, хорунжий, підскарбій) та полковники.

Посади генеральної старшини були виборними, проте висування та призначення на ту чи іншу посаду відбувалося у вузькому колі старшини і залежало від остаточного рішення гетьмана. З часом московська влада нав'язала зобов'язання затверджувати генеральну старшину виключно за її погодженням.

Після Зборівської угоди територія Війська Запорозького була поділена на 16 полків (на Правобережжі – 9, на Лівобережжі – 7 полків). Далі залежно від

територіальних змін кількість полків змінювалася. Адміністративним центром полку зазвичай було найбільше місто, яке знаходилося на його території.

На рівні полку обирався полковник та полкова старшина. На початковому етапі формування Української козацької держави обрання на ці посади здійснювалося на полковій раді, у якій брали участь усі козаки полку. Проте з часом компетенція призначення полкової старшини перейшла до гетьмана.

Владі полкової старшини підлягали не лише козаки полку, а й усе населення, яке проживало на його території. До їх функцій належало забезпечення війська, збір податків з місцевого населення, вирішення питань самоуправління, господарства, здійснення суду на рівні полку.

Полки поділялися на сотні, які відрізнялися за кількістю та територією. Центром сотні було найбільше місто, що до неї входило. Очолював цю адміністративно-територіальну одиницю сотник, який концентрував у своїх руках усю адміністративну, військову, судову владу. В управлінні сотнику допомагали отаман (городовий або сотенний), який займався веденням канцелярії, слідкував за порядком, був першим помічником сотника під час військових походів. До сотенного управління також належали сотенний писар, осавул, хорунжий. На початковому етапі сотник і сотенна старшина обиралися на сотенній раді козаками, але поступово їх почали призначати полковники або навіть гетьман. У Війську Запорозькому формувалася певна спадковість сотенних посад, які закріплювалися за певними родинами і переходили від батька до сина.

Атрибутом та символом козацької влади були клейноди. До них належали булава, корогви (прапори), бунчук, пірнач, литаври, печатка, каламар (чорнильниця), гармати. Практика використання клейнодів як символів козацької влади була започаткована Петром Конашевичем-Сагайдачним. У 1618 р. Сигізмунд III передав гетьману булаву, бунчук, печать та корогву. Це стало символічним визнанням Річчю Посполитою самоврядності Війська Запорозького.

Булава була символом гетьманської влади. Гетьман мав тримати у правій руці під час військових рад. За корогви відповідав хорунжий. Бунчужний опікувався бунчуком. Він тримав його над головою отамана під час походу. Пірнач зберігав полковник, який носив його у себе за поясом. Військову печатку та каламар зберігав військовий суддя. Литаври перебували в завідуванні довбиша або политавника.

Винятково важливе значення для козаків мали корогви. Залежно від ступеня представлення вони поділялися на загальні, полкові й сотенні. Виготовлялися козацькі прапори з шовкової тканини різного розміру та кольору. За кольоровою гамою переважали червоні, малинові, блакитні прапори. Водночас зустрічалися й білі, чорні, жовто-блакитні. На них зображували хрести, зірки, зброю, образи козаків, святих. Корогви виносили під час Генеральних військових рад, укла-

дання угод з іноземними державами, підіймали у військових походах. Втрата корогви вважалася ганебною поразкою.

## **2. Соціально-економічний розвиток**

Значні зміни відбулися у соціально-економічному житті Війська Запорозького. На звільнених територіях було ліквідовано великі шляхетські землеволодіння, скасовано кріпосну залежність селян. Вони вільно займалися землеробством, сплачували податки козацькій адміністрації. Господарською одиницею виступала селянська родина, яка обробляла певну земельну площу. У своєму господарстві вони орієнтувалися не лише на власне забезпечення, а й виготовляли продукцію для продажу. Використовували вільнонайману працю, що є свідченням прогресивних тенденцій економічного розвитку, ознакою формування товарно-грошових відносин. Водночас із посиленням суспільно-політичної ваги козацької старшини вона поступово концентрувала у свої руках багатство та землі. Ця тенденція стане більш виразною на початку XVIII ст.

Становище міщан також поліпшилось завдяки ліквідації засилля іноземців та обмежень за релігійним принципом на заняття ремеслами, промислом, торгівлею, для участі в самоврядуванні. У містах зберігалось магдебурзьке право. Гетьманська влада стежила за його дотриманням та розширенням на більшу кількість міст.

У козацькій державі активно розвивалися ремесла, особливо ті, що були пов'язані із військовою сферою, а саме обробка заліза, виготовлення зброї. Водночас продовжували розвиватися і традиційні ремесла, як от ткацтво, бондарство, гончарство, селітроваріння. У галузі харчової промисловості поширеними були млинарство, винокуріння. У часи Української національної революції спостерігався занепад цехового виробництва. Його чітка, ієрархічна структура втрачала своє значення. Проте і мануфактури не набули широкого розвитку. Переважна більшість ремісників у другій половині XVII ст. працювали індивідуально.

Розгортання визвольної боротьби призвело до ліквідації монополії польської шляхти в галузі торгівлі. Створювалися можливості для залучення до неї українських селян, міщан. Гетьман і старшина сприяли розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі – запроваджували закони, які гарантували захист торговцям, сприяли продовженню торговельних відносин із Кримським ханством, Молдовою, Валахією, Трансильванією і навіть Річчю Посполитою. Українські купці в основному торгували сільськогосподарською продукцією, ремісничими виробами. Незважаючи на позитивні зрушення, постійні воєнні дії ускладнювали розвиток Української козацької держави.

### ***3. Геополітичне становище***

Військо Запорозьке як самостійна, суб'єктна держава займала певну позицію на європейській політичній арені, активно розвивала зовнішньополітичний напрям діяльності. Католицькі держави **Франція, Австрія, Іспанія, князівства Південної Німеччини** підтримали Річ Посполиту. Послідовно ворожу політику щодо України здійснювала **Римська курія**, яка вимагала найрішучішої боротьби з козаками аж до цілковитого їх знищення. Нейтральні позиції щодо Речі Посполитої займали **Данія, Голландія** та низка німецьких князівств.

Європейські країни, які за віросповіданням належали до різних напрямів протестантизму, як от **Англія, князівства Північної Німеччини, Швеція**, були зацікавлені в ослабленні Речі Посполитої, оскільки це впливало і на позицію католицької церкви та країн, у яких вона залишалась панівною. В історіографії вказується на те, що революційний уряд Англії на чолі з Олівером Кромвелем намагався зав'язати з Б. Хмельницьким дипломатичні контакти. Проте географічна віддаленість країн суттєво ускладнювала можливість розвитку цих відносин.

Потенційним союзником Б. Хмельницького могла бути і Швеція, оскільки влада країни прагнула до захоплення північних територій Речі Посполитої, включення Балтійського моря у свої внутрішні володіння.

Вибудовуючи зовнішню політику, Б. Хмельницький намагався закріпити союзницькі відносини з країнами Південно-Східної Європи – **Молдовським князівством, Валахією і Трансильванією**. У середині XVII ст. всі три держави перебували під владою Османської імперії. Проте через спільність кордонів Річ Посполита мала на них сильний вплив і всіляко намагалася заручитися підтримкою їх правителів у війні з Україною.

Щоб перешкодити цим намірам польської влади, на початку вересня 1650 р. козаки разом із татарами перейшли Дністер у районі Ямполя й заволоділи столицею Молдовського князівства – Яссами. Молдовський господар Василій Лупул вимушений був укласти союзну угоду з Військом Запорозьким. Закріпити її мав шлюб між Тимошем Хмельницьким та дочкою В. Лупула Домною-Розандою. Проте молдовський володар не поспішав виконувати свої союзницькі зобов'язання, продовжуючи маневрувати між Річчю Посполитою та Османською імперією.

Єдиним союзником української держави залишалося Кримське ханство. Проте його правитель Іслам-Гірей у союзницьких відносинах керувався насамперед власними інтересами та дотримувався політики збереження рівноваги сил в українсько-польській війні, щоб не допустити посилення жодного із супротивників і не втратити своїх позицій у регіоні.

Подібний характер мали відносини і з **Османською імперією**. З 1650 р. Б. Хмельницький вів переговори про можливість прийняття Війська Запорозького під турецький протекторат. У березні 1651 р. Османська імперія погодилася

визнати українські землі своїм васалом та зобов'язала Кримське ханство надати козакам військову допомогу у боротьбі з Річчю Посполитою. Проте більшість представників старшини не підтримали ідею прийняття турецького протекторату.

Московська держава була давнім супротивником Речі Посполитої, але незважаючи на спроби укласти союзні відносини з нею ще на початковому етапі війни, не поспішала допомагати козакам, зайнявши вичікувальну позицію.

Попри всі потуги козацької дипломатії, геополітична ситуація була вкрай несприятливою для Війська Запорозького. Жодна з країн не була зацікавлена в її самостійному існуванні та розвитку.

Військо Запорозьке мало всі відповідні ознаки держави: власну територію, систему управління, законодавство. Проводило економічну політику, що будувалася на принципах скасування залежності селян, вільних товарно-грошових відносинах. Українська козацька держава була політично суб'єктною та вибудовувала зовнішню політику відповідно до своїх потреб та інтересів.

### **Українсько-польське воєнно-політичне протистояння 1650–1652 рр.**

- 1. Похід польського війська на Поділля на початку 1651 р.*
- 2. Битва під Берестечком. Білоцерківська угода.*
- 3. Батозька перемога.*

#### *1. Похід польського війська на Поділля на початку 1651 р.*

Незважаючи на досягнуті домовленості, польський уряд доволі скептично ставився до козацької держави й прагнув її знищення та повного придушення козацького спротиву. З осені 1650 р. Річ Посполита почала активну підготовку до нового етапу війни. Для того, щоб позбавити Б. Хмельницького союзників, до Кримського ханства та Османської імперії були відправлені спеціальні посольства з відповідними пропозиціями. Польський уряд шукав підтримки у боротьбі з козаками у Московської держави й Австрії. Паралельно відбувалася мобілізація військової сили.

У лютому 1651 р. польське військо на чолі з Мартином Калиновським рушило з Кам'янця-Подільського у напрямі Бару, щоб атакувати Брацлавський полк козаків. Воєнні дії розгорнулися на Поділлі. 22 лютого 1651 р. між поляками та козаками відбувся бій за подільське містечко Красне. Поляки жорстоко розправилися з захисниками фортеці. Місто було спалене, а його населення вирізано. Під час оборони Красного смертельно був поранений **Данило Нечай**. Наприкінці лютого – на початку березня 1651 р. польські війська захопили Морафу, Шаргород,

Чернівці, містечка Стіна, Ямпіль. **З 11 до 21 березня 1651 р.** тривала **оборона Вінниці**. Завдяки військовому таланту кальницького (вінницького) полковника І. Богуна вдалося захистити місто і примусити війська М. Калиновського та С. Лянцкоронського відступити до Бару, а згодом до Кам'янця-Подільського. Відступаючи, польська армія втратила приблизно 8 тис. вояків, всю артилерію. Жовніри назвали цей похід М. Калиновського «проклятою справою».

## ***2. Битва під Берестечком. Білоцерківська угода***

Щодо подальших планів козацтво не було одностайним. Частина старшини разом з гетьманом, реально оцінюючи всю складність ситуації, виступала за продовження миру. Проте на генеральній раді, що відбувалася у травні 1651 р. поблизу Зборова, перевага була на боці рядового козацтва, яке вимагало продовження війни.

Польське військо на початку червня 1651 р. зайняло вигідну позицію поблизу м. Берестечка на Волині, оволодівши переправами через річку Стир. Туди ж підійшло військо козаків та татар. **28 червня почалася битва під Берестечком**, що вважається найбільшою воєнною кампанією Української національної революції. Наступного дня козацько-татарське військо завдало нищівного удару польській армії. Проте Іслам-Гірей розпочав таємні перемовини з поляками. 30 червня відбулася вирішальна битва. Загальна кількість козацько-татарського війська становила 140–150 тис. осіб. Чисельність польської армії досягала 220–240 тис., її очолював сам Ян Казимир.

Іслам-Гірей розмістився на пагорбі, звідки можна було спостерігати за розвитком подій. Під час битви він зайняв вичікувальну позицію і не поспішав випускати на поле бою татарську кінноту, чим скористалося польське військо.

У певний момент поблизу ханського намету впало декілька гарматних ядр. Це стало формальним приводом для відступу хана з ордою. Б. Хмельницький відправився за ним, намагаючись повернути на поле бою татар. Проте останні полонили гетьмана і повернули за викуп лише 12 липня 1651 р.

Такий розвиток подій поставив козаків у вкрай складне становище, вони вимушені були відступити з поля бою до берега р. Пляшівки. Тут вони почали будувати фортифікаційні укріплення. Наступного дня поляки взяли в облогу козацький табір. Становище в українському війську щодня погіршувалося. Обрані за умови відсутності Б. Хмельницького гетьмани Ф. Джеджалій, а згодом і М. Гладкий не мали чіткого плану дій. Частина старшини розпочала переговори про мир з поляками. Проте умови, що висувала польська сторона, були вкрай обтяжливими для козацтва.

10 липня старшинська рада обрала гетьманом І. Богуна, який організував відступ козацького війська через Пляшівку. Оскільки рішення про переправу

було прийнято швидко, частина козаків не знала про наміри старшини. Це призвело до поширення паніки, хаосу під час переходу через річку. Результатом цього стала загибель за різними даними від 4 до 8 тис. козаків.

Далі ситуація розгорталась не на користь Війська Запорозького. **6 липня 1651 р.** війська Я. Радзивілла розбили козацьке військо на чолі з чернігівським полковником Мартином Небабою поблизу **Лоїва** і **4 серпня 1651 р.** захопили **Київ**. Назустріч литовським військам з півдня Волині у напрямі Білої Церкви рухалося польське військо на чолі з М. Потоцьким. Опір їм чинили козацькі загони Недостежа, Іванчула, І. Богуна, А. Ждановича. Попри всі зусилля козацтва 13 вересня 1651 р. під Германівкою на Київщині відбулося об'єднання польського та литовського військ. У таких умовах Б. Хмельницький вимушений був піти на підписання з польським урядом **28 вересня 1651 р. Білоцерківської угоди**. Її умови передбачали:

1. Козацький реєстр встановлювався у 20 тис. осіб.
2. Ті козаки, які не потрапили до реєстру, повинні були залишити військо та повернутися до свого попереднього стану.
3. Влада Війська Запорозького поширювалася лише на Київське воєводство.
4. Із Брацлавського та Чернігівського воєводств реєстрові козаки повинні були виселитися.
5. Шляхта, євреї-орендарі одержували дозвіл повернутися до своїх маєтків, зокрема і тих, що розміщувалися на підвладних козакам територіях.
6. Підтверджувалися права гетьмана, але зазначалося, що він повинен підпорядковуватися владі коронного гетьмана.
7. Гетьман зобов'язувався розірвати союз із Кримським ханством та вислати з українських земель татар.
8. Українська сторона позбавлялася права дипломатичних зносин з іноземними державами.

Отже, умови Білоцерківської угоди виявилися більш обтяжливими для українського населення, ніж попереднього Зборівського договору. Козацька держава втрачала право на Брацлавське та Київське воєводство, вимушена була поступитися своїми правами та привілеями. Вже на етапі укладення домовленостей козаки виявили своє незадоволення угодою. Дізнавшись про згоду старшини на скорочення реєстру та території Війська Запорозького, козаки оточили Білоцерківську фортецю, у якій перебували переговорники, та декілька разів намагалися штурмувати замок. Повстання було придушене Б. Хмельницьким, а його організатори страчені.

### **3. Батозька перемога**

Після укладення Білоцерківської угоди у свої колишні володіння на Брацлавщину почала повертатися польська шляхта. Вони відновлювали попередні порядки, примушували селян відбувати панщину, сплачувати оброк та виконувати інші повинності. Вдавалися до розправ над селянами за підтримку визвольної боротьби. У відповідь мешканці воєводства піднімали повстання проти польської шляхти, переселялася на Лівобережжя, Слобожанщину, тікали до Молдови.

Навесні 1652 р. на Лівобережжі відбулося повстання, яке очолив миргородський полковник Матвій Гладкий. Приводом до його початку стало те, що польський загін увірвався до полку для придушення селянських заворушень і завдав значних руйнувань селам. Спочатку повстання М. Гладкого мало антипольський характер. Але відсутність підтримки з боку Б. Хмельницького, його послідовність у дотриманні Білоцерківських умов призвели до того, що повстання набуло і антигетьманського характеру. До М. Гладкого приєдналися корсунський полк на чолі з Лук'яном Мозирем, паволоцький полковник Адам Хмелецький. У травні 1652 р. повстання було придушено, а його організатори страчені.

Незважаючи на те, що, уклавши Білоцерківську угоду, Українська козацька держава пішла на суттєві поступки Речі Посполитій, останній цього було замало. Очевидно, що польська держава прагнула повної ліквідації козацької держави, оскільки сейм 28 вересня 1651 р. не ратифікував Білоцерківський договір, що створювало для польського уряду широкі можливості маніпуляцій у вирішенні українського питання.

Створюючи ілюзію покори перед Річчю Посполитою, Б. Хмельницький навесні 1652 р. почав активну підготовку до продовження боротьби. Він вдало скористався наказом короля про підготовку до війни проти Османської імперії для розгортання мобілізації. У березні козацьке військо рушило на Брацлавщину до містечка Батіг, поблизу якого розміщувалося польське військо на чолі з М. Калиновським. Під час побудови табору поляки допустили ряд стратегічних помилок, чим вдало скористався Б. Хмельницький.

**1–2 червня 1652 р.** відбулася **битва під Батогом**, у якій козацько-татарське військо завдало нищівної поразки полякам. Це була одна із найбільших поразок польського війська. Під час битви загинуло за різними даними від 16 до 19 тис. жовнірів. Серед них були і командувачі польської армії М. Калиновський, С. Пшиємський, М. Собеський. Перемога під Батогом призвела до нового піднесення визвольного руху, звільнення від польської влади Брацлавщини, східних районів Подільського воєводства Київщини, Чернігівщини. Білоцерківський мирний договір втратив чинність.

## Україно-московський договір 1654 р. та його наслідки

*1. Молдовські походи 1653 р. та геополітична ситуація Української держави.*

*2. Умови українсько-московського договору 1654 р.*

*3. Віленська зрада Московії. Пошук Б. Хмельницьким нових союзників.*

*1. Молдовські походи 1653 р. та геополітична ситуація Української держави*

Після переможної битви під Батогом у червні 1652 р. козаки здійснили похід на Молдовське князівство і під тиском військової сили змусили В. Лупула виконати попередні зобов'язання. Вже у серпні відбулося укладання шлюбу між його дочкою та Т. Хмельницьким. Цей шлюб для Б. Хмельницького мав далекосяжну мету. Він міг започаткувати правлячу династію в Україні. До того ж старша донька Василя Лупула – Марія – була дружиною литовського гетьмана Януша Радзивілла. Відповідно гетьман сподівався на встановлення союзницьких відносин і з ним.

Очевидно, що Б. Хмельницькому були відомі політичні амбіції Януша Радзивілла щодо відновлення самостійності Великого князівства Литовського. Подібний розвиток подій був дуже вигідний Війську Запорозькому, адже міг призвести до розпаду Речі Посполитої.

Покладаючи великі сподівання на союз з Україною, господар Молдови почав виказувати наміри оволодіти Валахією. Для цього він уклав таємну угоду з Австрією, спрямовану проти Трансильванії. Занепокоєні посиленням позицій Молдови Польща, Валахія і Трансильванія об'єднали свої зусилля у спільному поході на м. Ясси у квітні 1653 р. Через це Василь Лупул втратив владу і вимушений був звернутися за військовою допомогою до Б. Хмельницького.

До Молдовського князівства гетьман відправив загін козаків на чолі з Т. Хмельницьким. Їм вдалося відновити владу В. Лупула, проте останній намовив Т. Хмельницького до походу на Валахію. Козакам вдалося здобути ряд перемог, але захопити князівство вони не змогли.

Згодом В. Лупула знову усунули від влади і він звернувся по допомогу до козаків. До Молдови у серпні 1653 р. вирушило військо на чолі з Т. Хмельницьким. У фортеці Сучава козаки потрапили в облогу, де під час бою його було смертельно поранено. Козаки вимушені були укласти мир, і забравши тіло молодого Хмельницького, повернутися в Україну. Отже, молдовський вектор зовнішньої політики Б. Хмельницького не виправдався. Навіть більше, закінчився особистою трагедією для нього.

Улітку 1653 р. польська армія поновила наступ на українські землі. Їм вдалося оволодіти частиною міст на Брацлавщині та укріпитися поблизу **Жванця**.

У жовтні 1653 р. козацьке військо разом із татарами взяло в облогу польський табір. Облога тривала майже два місяці і значно виснажила польське військо, у якому почався голод та епідемії.

Коли польське військо вже було готове капітулювати, кримський хан Іслам-Гірей уклав **15 грудня 1653 р.** з польським королем Яном II Казимиром сепаратний мир, який увійшов в історію під назвою **Кам'янецької угоди**. Хан давав згоду на відновлення польської влади на території України. Натомість він отримав від польського короля згоду на те, щоб брати в ясир українців. Після цього козаки вимушені були зняти облогу та відступити від Жванця.

Протягом 1650–1653 рр. українське козацьке військо продовжувало боротьбу проти Речі Посполитої. Проте на кінець 1653 р. геополітична ситуація для Української козацької держави ставала дуже загрозливою. Річ Посполита продовжувала війну і укладені з Б. Хмельницьким угоди сприймала як тимчасовий захід для накопичення нових ресурсів. Кам'янецька угода показала всю безперспективність союзу з Кримським ханством.

Зовнішньополітичні проблеми доповнювала і складна внутрішня ситуація. Цілі райони Правобережжя, де відбувалися воєнні дії, були спустошені. В умовах постійної війни неможливо було ефективно займатися сільським господарством, ремеслами, торгівлею. Українське населення Правобережжя переселялося на Лівобережжя, освоювало Слобожанщину, де не велось інтенсивних воєнних дій. Ці зовнішні та внутрішні обставини актуалізували потребу пошуку нових союзників.

Гетьман як можливих союзників розглядав Османську імперію, Московію, Придунайські держави. Б. Хмельницький неодноразово відправляв посольства до турецького султана з проханням про союз. У квітні 1653 р. Османська імперія вкотре погодилася прийняти українські землі під свій протекторат в обмін на данину та передачу під її владу м. Кам'янця. Проте старшинська рада знову відмовилася ухвалити рішення про прийняття протекції султана.

Ще на початковому етапі боротьби гетьман намагався встановити союзницькі відносини не лише з Молдовою, а й з Валахією та Трансильванією. Князь Трансильванії Дєрдь II Ракоці певний час сподівався за допомогою козаків посадити на польський престол свого сина Сигізмунда, але з часом переорієнтувався на підтримку частини польських магнатів. Союз із Валахією унеможливила україно-молдовська угода та претензії В. Лупула на її території.

## **2. Умови українсько-московського договору 1654 р.**

Геополітична ситуація для Війська Запорозького після укладання кримським ханом з поляками стала вкрай складною. Для продовження боротьби Б. Хмельницький потребував союзників. Перемовини про укладання союзницьких відносин з Москвою тривали з 1648 р. Московська сторона довго не надавала відповіді,

спостерігаючи за ситуацією. Проте, керуючись намірами приєднати до своїх володінь Україну й використати її для боротьби з Річчю Посполитою і Кримом, а також побоюючись входження Війська Запорозького до складу Османської імперії, 11 жовтня 1653 р. на Земському соборі ухвалила рішення про взяття козацької України під протекцію («государеву високу руку»).

До України було відправлене московське посольство, яке очолив боярин В. Бутурлін для остаточного оформлення угоди. За їх участі 18 січня 1654 р. відбулася Переяславська рада, яка мала розглянути та ухвалити рішення про укладання союзницьких відносин. Під час ради відбулася доволі показова ситуація, що демонструє справжнє ставлення московської сторони до угоди. Відповідно до дипломатичного протоколу, сторони мали присягнути один одному на вірність. Козаки виконали цю вимогу, натомість московити категорично відмовилися присягати від імені Олексія Михайловича, пояснюючи свою поведінку тим, що «цар своїм холопам на вірність не присягає». Це виклало супротив козацтва і часткову відмову робити відповідну присягу. Проте складна геополітична ситуація, відсутність реального союзника робила козацтво поступливішим.

Після ради гетьманський уряд розробив проєкт договору з Московією. Він складався із 23 пунктів і отримав назву «Прохання». У лютому до Москви було відправлено делегацію від козаків, яка повинна була представити свій варіант угоди. Її очолили генеральний суддя С. Богданович-Зарудний, який і до цього брав участь у дипломатичних місіях до Речі Посполитої та Османської імперії.

Московська сторона внесла зміни до початкового варіанта «Прохань» і тільки на початку квітня передала українській стороні комплекс документів, які оформили встановлення союзних відносин між Московією та Військом Запорозьким. До них належали «Статті Богдана Хмельницького», «Жалувана грамота» Б. Хмельницькому і Війську Запорозькому, «Жалувана грамота» шляхті. В історіографії вони отримали назву «**Березневі статті**». Оригінальний текст угод не зберігся. Очевидно, що це сталося не випадково, оскільки московська сторона була зацікавлена у втраті реальних умов угоди для їх викривлень та маніпуляцій, які сьогодні набули особливого цинізму. Українськими вченими на основі більш пізніх переписів та згадок було відтворено умови угоди. Вони передбачали таке:

1. Зберігався адміністративно-територіальний устрій, політичний лад, судочинство Війська Запорозького.
2. Визнавалась незалежність гетьманського уряду у проведенні самостійної внутрішньої політики.
3. Гарантувалась непорушність прав і привілей козаків, шляхти, духовенства, міщан.
4. Встановлювався реєстр козаків 60 тис. осіб.
5. У Києві розміщувався російський воєвода з військовим підрозділом, який у разі воєнної загрози повинен був надати допомогу українцям.

6. Московський цар обіцяв надати військову допомогу Війську Запорозькому у війні з Річчю Посполитою, татарами.

7. Військо Запорозьке визнавало протекцію царя і зобов'язувалось виплачувати кожного року данину.

8. Гетьман не міг проводити самостійну зовнішню політику з Річчю Посполитою та Османською імперією.

Угода до цього часу викликає дискусії у колі науковців, які спричинені не лише відсутністю оригіналу тексту договору, а й різноманітністю його трактування, що проявилась уже на етапі його укладання. Для Війська Запорозького це був військово-політичний союз, спрямований проти Речі Посполитої. Московська держава сприймала угоду як акт включення козацької України до складу своїх володінь. За визначенням провідних дослідників з проблеми В. Смолія та В. Степанкова, договір передбачав встановлення відносин номінальної васальної залежності, або протекторату. Він юридично оформив факт виходу Української держави зі складу Речі Посполитої, слугував правовим визнанням її внутрішнього суверенітету й відкривав перспективу досягнення перемоги над Річчю Посполитою, а відтак об'єднання українських земель у межах соборної держави.

Після укладення угоди за допомогою українського козацтва московська сторона насамперед намагалася вирішити власні завдання, тому після воєнні дії були спрямовані на північ, на територію Білорусі та Литви, якими хотіла оволодіти Московська держава та закріпитися у балтійському регіоні. Незважаючи на те, що у регіоні проживало багато українців і провідну роль займало козацтво, московська влада вважала його своєю територією.

Водночас загроза з боку польської армії та кримських татар, яка була доволі реальною на західних та південних кордонах Війська Запорозького, попри всі звернення Б. Хмельницького, Москвою ігнорувалася. Польське командування скористалося зосередженням воєнних дій на північному напрямі, і наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. захопило Брацлавщину. У січні 1655 р. московська влада надала козакам військову допомогу у 10–12 тис. військ для боротьби з поляками і татарами, проте ця допомога не могла кардинально вплинути на ситуацію. Показовою стала **Охматівська битва 29 січня – 1 лютого 1655 р.**, під час якої українсько-московському війську не вдалося зупинити польсько-татарську армію. До кінця березня польські й татарські підрозділи перебували на Брацлавщині, завдаючи численних руйнацій.

Протягом літа-осені 1655 р. козаками і московитами було здійснено похід на Поділля, Галичину, який увійшов в історію під назвою «Західного походу». Його реалізації сприяв початок воєнних дій Швеції проти Речі Посполитої, яка за підтримки частини польських і литовських магнатів прагнула усунути від влади короля Речі Посполитої Яна II Казимира та обрати шведського короля Карла X Густава на польський трон. Під час цього походу козаки тривалий час

утримували в облозі Кам'янець, захопили Чортків, Тернопіль, Теребовлю, Березани та інші міста. **29 вересня 1655 р.** відбулася **Городоцька битва**, у якій козаки та московити розбили військо польського коронного гетьмана С. Потоцького.

Після цієї битви союзні війська тривалий час утримували в облозі Львів. На вимогу шведського короля, який мав домовленості з Б. Хмельницьким про узгодження воєнних дій проти Речі Посполитої, козаки та московські війська відступили на територію східного Поділля. Під час цієї воєнної кампанії московське військо поводило себе доволі жорстоко щодо місцевого населення. Усі воєнні успіхи московська сторона приписувала виключно собі. Показовим є те, що у вересні 1655 р. царський титул був доповнений: «великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Подільський», що фактично означало привласнення українських земель і обмеження території Війська Запорозького Брацлавщиною, Київщиною та Чернігівщиною.

### ***3. Віленська зрада Московії. Пошук Б. Хмельницьким нових союзників***

Посилення Швеції було вкрай небажаним для Московської держави. Між ними тривалий час існували суперечності за домінування у прибалтійському регіоні. У травні 1556 р. російський цар оголосив війну Швеції. Об'єднаним ворогом, Москва і Річ Посполита пішли на примирення та зближення. Перша мала особливий інтерес в укладанні союзу. Оскільки основний театр воєнних дій відбувався на території Речі Посполитої, це призвело до взаємовиснаження та ослаблення і Речі Посполитої, і Швеції, що було в інтересах Московської держави. До того ж московський цар покладав великі сподівання на обрання його польським королем. **24 жовтня 1656 р.** між Московською державою та Річчю Посполитою було укладено **Віленське перемир'я**. Його умовами передбачали:

- 1) спільні воєнні дії сторін проти Швеції й Бранденбурга;
- 2) після смерті Яна II Казимира наступним королем Речі Посполитої мав стати російський цар;
- 3) російська сторона мала визнати, що українські землі залишаться у складі Польщі.

Б. Хмельницький намагався втрутитися у переговорний процес. Для цього він направив на переговори спеціальне посольство Р. Гапоненка, проте московська сторона не допустила козаків.

Спостерігаючи за ситуацією, що складалася навколо Війська Запорозького, Б. Хмельницький активізував контакти зі Швецією та Придунайськими князівствами. У серпні 1655 р. під стінами Кам'янця-Подільського було укладено українсько-шведську угоду. Відповідно до її умов Швеція зобов'язувалась не претендувати на території України після захоплення польських земель. Натомість Б. Хмельницький обіцяв розпочати наступ на західноукраїнські землі для ослаблення Речі Посполитої і втягування її у ситуацію війни на два фронти.

Війна Швеції проти Речі Посполитої спонукала Трансильванію до пошуку союзників. У 1656 р. було укладено угоду про союзні відносини та допомогу у боротьбі з Польщею між трансильванським правителем Дердь II Ракоці та Б. Хмельницьким. За умовами угоди Трансильванія визнавала Б. Хмельницького князем із можливістю закріплення цього титулів у спадок за родиною Хмельницьких. Вона зобов'язувалась допомогти козацькому війську у відновленні влади на території Галичини та частини Білорусі.

В листопаді 1656 р. були укладені союзні угоди з Молдовою та Валахією. У грудні 1656 р. Дердь II Ракоці підписав зі шведським королем трактат «вічного союзу».

Проте визнати союзні відносини між Військом Запорозьким, Швецією, Трансильванією, Молдовою та Валахією міцними складно. Кожна з країн намагалася отримати свій зиск із союзу і претендувала на включення до своїх володінь західноукраїнських земель. У грудні 1656 р. почався наступ трансильванського князя Дердь II Ракоці на Річ Посполиту. Б. Хмельницький надіслав йому на допомогу козацькі полки під керівництвом київського полковника Антона Ждановича, але похід закінчився поразкою союзників.

6 серпня 1657 р. помер Б. Хмельницький, що призвело до нових викликів для Війська Запорозького, обумовлених не лише зовнішньою загрозою, а й внутрішньою боротьбою.

Отже, укладений українсько-московський договір 1654 р. не допоміг Б. Хмельницькому перемогти Річ Посполиту. Навпаки, московська влада значно перебільшувала його значення. Від другої половини XVII ст. і до цього часу вони маніпулюють інформацією і через втрату оригінального тексту угод виправдовують свою загарбницьку політику щодо України, водночас свідомо «забуваючи», що вже через два роки першими відмовилися від угоди, уклавши союз із Річчю Посполитою.

## **Особливості політичного розвитку українських земель у 1660-ті рр.**

- 1. Гетьманування Івана Виговського.***
- 2. Юрій Хмельницький. Поділ України на Правобережну та Лівобережну.***
- 3. Гетьманування Павла Тетері.***
- 4. «Чорна рада». Гетьманування Івана Брюховецького.***

### ***1. Гетьманування Івана Виговського***

В українській історіографії, за М. Костомаровим, період, що розпочався після смерті Б. Хмельницького, називають «Руїною». Він характеризувався боротьбою

різних груп козацької старшини за владу, посиленням зовнішньої інтервенції та захопленням українських земель сусідніми державами. Це призвело не лише до втрати територіальної цілісності, занепаду Української держави, а й ускладнило процес розвитку української нації. Сучасні науковці відмовляються від вживання означеного терміна, оскільки руїна означає завершений процес. Натомість, попри всі труднощі, українська держава продовжувала існувати.

Після смерті Б. Хмельницького, гетьманом було обрано його сина Юрія, якому було на той час 16 років. Зважаючи на його юний вік, Ю. Хмельницького відправили на навчання в Києво-Могилянський колегіум, а гетьманом і опікуном молодого Хмельницького був призначений генеральний писар Б. Хмельницького **Іван Виговський (вересень 1657 – жовтень 1659 рр.)**, який був добре обізнаним у державних справах та користувався авторитетом серед козацтва. До того ж Хмельницькі були пов'язані з Виговськими родинними зв'язками: одна з дочок Б. Хмельницького Катерина (за іншою версією Олена) була одружена із братом І. Виговського – Данилом Виговським.

У внутрішній політиці новий гетьман проводив політику спрямовану на посилення ролі козацької старшини. Роздаючи їм земельні наділи та привілеї, він налаштував проти себе низових козаків та селян. У травні–червні 1658 р. проти І. Виговського було організоване **повстання на чолі з кошовим отаманом Яковом Барабашем та полтавським полковником Мартином Пушкарем**. Саме ці події поклали початок громадянської війни в Україні. Для того, щоб придушити повстання І. Виговський звернувся за допомогою до кримських татар. Це вперше для придушення внутрішнього конфлікту були застосовані сторонні сили, та І. Виговський придушив повстання ціною великих людських втрат з обох сторін.

Невдоволення козацтва та значної частини населення викликала і зовнішня політика І. Виговського. Він був прибічником припинення війни із Річчю Посполитою та укладання союзної угоди. Автором тексту угоди був **Юрій Немирич**, який за гетьманування Івана Виговського обіймав посаду генерального писаря. Він походив з одного з найдавніших знатних українських родів Немиричів, мав гарну освіту. Навчався в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда, Кембриджа та в Сорбоні. Тривалий час перебував на службі у польського короля. У 1655 р. він перейшов на бік шведського короля, згодом почав служити Б. Хмельницькому. Ю. Немирич був визнаним дипломатом свого часу і за Б. Хмельницького проводив українсько-шведські перемовини.

У **1658 р.** між І. Виговським та польським урядом були підписані, запропоновані саме Ю. Немиричем **Гадяцькі пункти**, що передбачали:

1. Створення **Великого князівства Руського** у кордонах Чернігівського, Київського та Брацлавського воєводств на правах автономії у складі Речі Посполитої.

2. На чолі князівства мав бути гетьман, влада якого визнавалася довічною. Після його смерті українці обирали 4 претендентів, із яких король затверджував одного.

3. Чисельність козацького війська визначалася у кількості 30 тис. осіб, а також 10 тис. найманців.

4. Передбачалася рівноправність церков, водночас заборонялася уніатська церква.

5. Київський колегіум урівнювався у правах із Краківським університетом.

У радянській історіографії ця угода розглядалася під кутом зору «зрадництва» та відступу від політики Б. Хмельницького. Наразі в сучасній історичній науці дослідники аргументовано акцентують на досягненнях та перевагах цієї угоди, згідно з якими Річ Посполита фактично визнавала існування на українських землях окремої держави – Великого князівства Руського. Водночас територія держави відповідала умовам Зборівської угоди і включала три воєводства. До того ж І. Виговському вдалося досягнути значних поступок у церковній та освітянській сфері. Проте більша частина населення сприймала Річ Посполиту виключно як ворога, з яким Українська держава вела тривалу боротьбу, і не бажала визнавати будь-які союзницькі угоди з нею.

Розкол українського суспільства посилювала і російська держава, яка маніпулювала настроями населення та підбурювала козацтво проти гетьмана. Результатом цього стала **російсько-українська війна 1658–1659 рр.** Царський уряд відкрито став підтримувати противників І. Виговського. Вирішальне значення у цьому протистоянні мала **Конотопська битва** поблизу с. Соснівки **9 липня 1659 р.** На боці І. Виговського воювали козаки, які його підтримували, польська армія, татари та німецькі найманці. Гетьману вдалося здобути блискучу перемогу, проте її результатами він не зміг скористатися. Супротив І. Виговському був настільки сильним, що гетьман вирішив відмовитися від булави, щоб не ускладнювати ситуацію.

## **2. Юрій Хмельницький. Поділ України на Правобережну та Лівобережну**

Старшинська Рада обрала гетьманом **Юрія Хмельницького (вересень 1659–1663 р.)**. Молодий гетьман прийшов до влади у вкрай складний час. Серед старшини та козацтва не було єдності, позиція центральної влади була слабкою, особливо на місцях. На Лівобережній Україні розміщувалися московські війська. Українській державі також загрожували Річ Посполита і Крим. Генеральна старшина вирішила продовжити союзницькі відносини з Московською державою. На старшинській раді у Жердовій Долині старшина напрацювала умови нової угоди, що гарантували повний суверенітет Війська Запорозького та номінальний характер царського протекторату. Проте московська сторона змогла нав'язати

українським представникам свої умови, що значно обмежили суверенітет Української держави. Вони лягли в основу **Переяславської угоди, підписаної 17 жовтня 1659 р.** Згідно з її умовами:

1. Гетьманщина отримувала статус автономного державного утворення у складі Московської держави.
2. Московські залоги на чолі з воєводами розміщувалися в Києві та ще 5 містах: Чернігові, Переяславі, Ніжині, Умані, Брацлаві. Вони утримувалися коштом місцевого населення.
3. Козаки не могли без дозволу царя переобирати гетьмана.
4. Московський цар отримував виключне право остаточного призначення новообраного гетьмана.
5. Гетьман втрачав право самостійно призначати й усувати з посад генеральну старшину, полковників.
6. Заборонялося виступати у похід без узгодження з московською владою, проводити самостійну зовнішню політику.
7. Старшини під загрозою смертної кари зобов'язувалися присягати царю.
8. Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархату.

Переяславські угоди обурили навіть промосковськи налаштовану старшину. Ю. Хмельницький направляв до царя посольство з вимогою скасувати умови Переяславської угоди та повернутися до умов, які були запропоновані на старшинській раді у Жердовій Долині. Проте всі ці потуги не мали впливу на російську владу.

Улітку 1660 р. протиріччя між Московією та Річчю Посполитою загострилися. Польська влада не визнавала Переяславської угоди та наполягала на дотриманні українською стороною умов Гадяцьких пунктів. Між Річчю Посполитою та Московією почалася війна, що відбувалася на території України. На боці Московії воювали козаки на чолі з Юрієм Хмельницьким, корпус українських козаків на чолі з переяславським полковником Тимошем Цицорою та найманці. Військові сили польської сторони підтримувало кілька тисяч козаків І. Виговського та кримські татари. Вирішальна битва відбулася поблизу містечка Чуднова на Волині, де московські війська та козаки на чолі Ю. Хмельницьким потрапили в оточення. Гетьман вимушений був піти на підписання угоди із Річчю Посполитою, яка отримала назву **Слободищенського, або Чуднівського, трактату 1660 р.** Він передбачав:

1. Підтвердження Гадяцьких пунктів, за винятком статті про Велике князівство Руське.
2. Гетьман зобов'язувався розірвати відносини з Москвою, обіцяв не шукати нічиєї протекції, крім польського короля.
3. Гетьман з військом мав повернутися в Україну для звільнення фортець, що перебували у московських руках.

4. Передбачалося, якщо Т. Цицюра з військом перейде на сторону польського війська і продовжить спільну боротьбу з ними проти московського війська, йому буде гарантована амністія.

5. Ніжинський та Чернігівський полки мали повернутися під владу гетьмана, інакше вони визнавалися ворогами.

6. Гетьман зобов'язувався придушувати антипольські настрої та повстання.

7. Козакам заборонялося нападати на Кримське ханство.

8. Встановлювалися умови звільнення полонених.

Загалом угода повторювала Гадяцькі пункти, проте мала і суттєві відмінності від них, що полягали у відсутності положення про Велике князівство Руське і не містила чіткого визначення території та статусу українських земель. Така невизначеність створювала для польської влади широке поле для маніпуляцій та поступової реставрації попередніх порядків на території України.

Ю. Хмельницький опинився у вкрай складній ситуації. Сподівання на союз із Москвою не виправдалися. Гетьман був зв'язаний новою союзною угодою із Річчю Посполитою. Серед старшини, козацтва та населення зростало невдоволення його гетьмануванням. Спостерігалася поляризація старшини. Лівобережна старшина у своїх зовнішньополітичних поглядах орієнтувалася на Москву, правобережна – на Річ Посполиту. Усвідомлюючи всю обтяжливість ситуації, вже у листопаді 1660 р. на козацькій раді в Чигирині Ю. Хмельницький вперше хотів офіційно зректися булави, проте його відмовив представник польського короля Станіслав Беншовський і запропонував призначити писарем Павла Тетерю замість промосковського Семена Глухівського.

До кінця 1660 р. польському війську вдалося відновити владу на Правобережжі. Похід на Лівобережну Україну, що тривав у 1661–1662 рр., успіху не мав. У цей же час татари здійснювали розорюючі походи на українські землі. Ю. Хмельницький не одноразово звертався по допомогу до польського уряду. Проте вона не була надана через внутрішні суперечності та наростання політичної боротьби між різними угрупованнями шляхти. Зважаючи на складні обставини, низький рівень довіри, у січні 1663 р. Ю. Хмельницький зрікся гетьманства. Він прийняв постриг під ім'ям Гедеона і пішов служити у Корсунський монастир. Ця подія призвела до фактичного розколу Української козацької держави на Лівобережну і Правобережну. Після цього кожна з частин обирала свого гетьмана.

Юрій Хмельницький недовго жив чернечим життям. Вже у 1664 р. під час польського походу на Правобережну Україну під командуванням Стефана Чарнецького його арештували та відправили в ув'язнення до Мальборського замку. Згодом Ю. Хмельницького перевели до в'язниці у Варшаві.

### *3. Гетьманування Павла Тетері*

На січневій раді у Чигирині у 1663 р. гетьманом було обрано полоцького стольника, ставленика Речі Посполитої **Павла Тетерю (1663–1665)**. У своїй програмі він обіцяв поважати привілеї козацтва; захищати православну церкву та повернути їй майно, що свого часу було передано греко-католицькій церкві; організувати похід на Лівобережну Україну для об'єднання держави; отримати права на самостійне ведення дипломатичних відносин з Молдовою та Валахією, гарантувати допомогу татар як підтримку режиму П. Тетері.

Для того, щоб заручитися більшою підтримкою серед козацтва та населення, новий гетьман взяв собі за дружину дочку Б. Хмельницького Олену (вдову Данила Виговського). У листуваннях та промовах він неодноразово називав Б. Хмельницького своїм батьком, у такий спосіб намагаючись обґрунтувати родинними зв'язками своє гетьманування та додаючи собі авторитету.

Прийшовши до влади, П. Тетеря проводив послідовну пропольську політику, відновлюючи на українських землях польські порядки. Це суперечило обіцянкам гетьмана та викликало супротив з боку козацтва та населення. Перші виступи проти П. Тетері були організовані паволоцьким полковником І. Поповичем у 1663 р.

У серпні 1663 р. на українські землі рушили польські війська, що планували піти на Київ для розгортання походу на Лівобережжя. Восени до них приєдналися татари. Козаків у поході очолив І. Богун. Ім'я героя національно-визвольної боротьби викликало прихильність місцевого населення. Окремі міста, як-от Вороньків, Бориспіль, Остер, добровільно переходили на сторону війська. Проте у січні 1664 р. польсько-татарське військо зазнало поразки під Глуховом. У березні 1664 р. вони вимушені були відступити з Лівобережжя. Воєнна кампанія завершилася провалом правобережного гетьмана.

Польське командування звинуватило у поразці та заарештувало І. Богуна, який начебто свідомо уникав активної участі козаків у воєнних діях під Глуховом. Його звинувачували у намовлянні правобережної старшини на антипольський виступ, у співпраці з лівобережним гетьманом І. Брюховецьким. У сучасній історіографії висувуються припущення, що І. Богун міг діяти спільно з І. Виговським та Ю. Хмельницьким. Мета їх союзу полягала у звільненні Лівобережжя від московських військ за допомогою польської армії, татар, об'єднання всієї України. Після цього планувалась організація антипольського повстання для звільнення від панування Речі Посполитої.

На початку 1664 р. І. Виговський вступив у відносини з кошовим отаманом І. Сірком, полковником торговицького полку Д. Сулимкою та намовляв їх на антигетьманське повстання. У лютому 1664 р. повстання охопило Київщину та Брацлавщину. У березні 1664 р. повстанці зазнали поразки під Білою Церквою.

П. Тетері стало відомо про причетність І. Виговського до організації повстання. Гетьман скористався можливістю позбавитися конкурента. Без суду І. Виговському був винесений смертний вирок. 27 березня 1664 р. колишнього гетьмана розстріляли. Відбулися жорстокі розправи і над іншими учасниками повстання, що ще більше посилювали ненависть до вірних інтересам Речі Посполитої П. Тетері.

У березні 1664 р. на Правобережній Україні розгорнулося масштабне повстання під проводом кошового отамана Запорозької Січі І. Сірка. Скориставшись ситуацією, козаків підтримували московські воєвода Г. Косагов та лівобережний гетьман І. Брюховецький. У придушенні опору П. Тетеря та київський воєвода Стефан Чарнецький вдавалися до методів терору, жорстоко розправляючись із населенням українських міст. Не зумівши зупинити опір у червні 1665 р., П. Тетеря втік до Речі Посполитої. У 1670 р. він виїхав до Османської імперії. Польська влада вбачала у П. Тетері загрозу, і в 1671 р. він був отруєний польськими агентами.

#### **4. «Чорна рада». Гетьманування Івана Брюховецького**

У той час, коли на Правобережжі гетьманом було обрано П. Тетерю, на Лівобережжі спалахнула політична боротьба за гетьманську булаву. Претендентами були переяславський полковник Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко та кошовий отаман Іван Брюховецький. У 1662 р. Я. Сомко домігся від Москви проголошення себе гетьманом. Проте він швидко втратив її прихильність, оскільки був схильний до сильної гетьманської влади, що суперечило політиці московської влади. До того ж Я. Сомко мав родинні зв'язки з Ю. Хмельницьким та старшиною Правобережної України, що також могло видатися загрозливим для підступних планів Москви щодо утвердження своєї влади на українських землях.

В. Золотаренко також не був ідеальною кандидатурою для московської влади. Полковник мав гарний авторитет і повагу серед лівобережної старшини. До того ж, як і Я. Сомко, він мав родинні зв'язки з Хмельницькими, оскільки його рідна сестра Ганна була останньою дружиною Б. Хмельницького і мачухою Ю. Хмельницького. У певний момент В. Золотаренко відмовився від боротьби за гетьманську булаву на користь Я. Сомка.

Більш привабливою для московської сторони видавалася кандидатура І. Брюховецького, який неодноразово висловлював свою прихильність Московії. **У червні 1663 р. у Ніжині** відбулася «**Чорна рада**», що отримала свою назву через активну участь «черні», тобто звичайних козаків, селян, міщан. І. Брюховецький позиціонував себе захисником інтересів цих соціальних станів. Напередодні ради він розіслав універсали, у яких закликав населення взяти участь у раді та обіцяв захищати їх інтереси, критикуючи сваволю старшини. Для «підтримки» І. Брюховецького до Ніжина був відправлений загін московських військових під керівництвом князя Д. Великогагіна. Обрання гетьмана проходило у вкрай напруженій ситуації та супроводжувалося сутичками між прихильниками різних

кандидатів. Через настрої «черні» та підтримку московської сторони гетьманом був обраний **І. Брюховецький (1663–1668)**.

Після отримання булави лівобережний гетьман жорстоко розправився зі своїми конкурентами. Були страчені В. Золотаренко і Я. Сомко, чернігівський полковник Іоникій Силич, лубенський полковник Стефан Шамринський та інші представники старшини, що становили опозицію новообраному гетьману.

У своїй внутрішній політиці І. Брюховецький не дотримувався своїх обіцянок. Він посилював позицію близької до себе старшини. Навіть більше, один із напрямів його діяльності був спрямований на приборкання сваволі та зменшення політичної ваги Запорозької Січі. У середині квітня 1664 р. І. Брюховецький порушив перед московською владою низку клопотань: відмову без його дозволу приймати послів Запорозької Січі, зведення на Запорожжі укріплення із залогою. Протестував він також проти підтримування Москвою за спиною в нього самостійних зносин із Січчю.

Відразу проявилася поступливість гетьмана щодо посилення залежності українських земель від московського царя. 17 листопада 1663 р. І. Брюховецький з московськими посланцями підписав **Батуринські статті** як додаток до Переяславського договору 1659 р. Їх умови підтверджували попередні зобов'язання та обмеження прав українців, а також містили нові. Зокрема, вводилися обмеження на товари, яким могли торгувати українські купці. Гетьманська влада зобов'язувалася повертати московським землевласникам селян-втікачів.

Далі поступки були ще більш обтяжливими для України. І. Брюховецький першим з українських гетьманів відправився з посольством до Москви з метою укласти новий договір. **1 листопада 1665 р. були підписані Московські статті.** Вони передбачали таке:

1. Підтверджувалися привілеї козацької старшини.
2. Податки з українських земель збирали московські воєводи та спрямовували до московської казни.
3. Запроваджувався новий порядок обрання гетьмана – у присутності московського представника з наступним затвердженням царем.
4. Гетьман не мав права вести переговори з іншими державами.
5. Збільшувалася кількість царських військ в Україні. Окрім Києва, Чернігова, Переяслава та Ніжина вони розміщувалися ще у 12 містах (Полтаві, Новгород-Сіверську, Острі, Кременчуку, Каневі, Батурині, Глухові, Сосниці, Стародубі, Прилуках, Лубнах, Гадячі) та Кодаку на Запоріжжі. Водночас утримання царських військ покладалося на місцеве населення.
6. Некозацьке населення міст і сіл повинно було підпорядковуватися московському царю та його воєводам, а не гетьманській адміністрації.
7. Російські воєводи отримували право втручатися в місцеві справи.

8. Київський митрополит призначався з Москви і підпорядковувався московському патріархату.

Укладені статті значно обмежували права та свободи Української держави і фактично зводили її до статусу автономії Московії. Вони не лише ставили її в політичну залежність від Москви, а й визначали економічну, церковну підпорядкованість. За свої поступки І. Брюховецький та старшина, яка його супроводжувала, отримали щедру винагороду. Гетьман був одружений з дочкою князя Д. Долгорукова та отримав титул боярина, а також великі маєтки. Деякі представники старшини стали дворянами та власниками нових земель.

Після втечі з Правобережної України П. Тетері, проголошення себе гетьманом у червні 1665 р. домігся сотник Медведівської сотні Чигиринського полку **Степан Опара**, який спирався на підтримку кримських татар. Йому вдалося домогтися від Речі Посполитої вивести з України польське військо, не допустити пересування її територіями польських підрозділів, заборонити шляхті проживати у козацькій Україні, дозволивши направляти до маєтків урядників. Проте така активна діяльність С. Опари, його жага до сильної та незалежної влади гетьмана не імпонувала польській шляхті, тому уже в серпні 1665 р. він був арештований польською владою.

В історіографічній традиції XIX ст. період, що тривав із часів гетьманування Івана Виговського до зречення Петра Дорошенка, називали «Руїною». Цей термін до цього часу продукують в окремих виданнях та в інформаційному просторі. Проте розвиток подій в українському політикумі 1660-х рр. не зовсім відповідає цьому визначенню, оскільки руїна є завершеним станом. Хоча протистояння української старшини та різні зовнішньополітичні орієнтири призвели до поділу України. Проте українська державність продовжувала розвиватись, гетьмани та старшина не полишали сподівань на об'єднання України під своєю владою.

## **Возз'єднання Української козацької держави під булавою Петра Дорошенка**

- 1. Внутрішня політика Петра Дорошенка.*
- 2. Андрусівське перемир'я.*
- 3. Возз'єднання Української козацької держави.*
- 4. Прийняття протекторату Османської імперії та його наслідки.*

### *1. Внутрішня політика Петра Дорошенка*

Після втечі Павла Тетері, ув'язнення Степана Опари наступним гетьманом Правобережної України старшина обрала генерального обозного, черкаського

полковника **Петра Дорошенка (1665–1676)**. У січні 1666 р. цей вибір був підтверджений на загальній козацькій раді в Чигирині. На момент приходу до влади П. Дорошенка українські землі, а особливо Правобережжя, були виснажені постійними війнами, грабіжницькими нападами татар, каральними акціями польської шляхти. Не було єдності серед козацької старшини. Окрему політику проводила Запорозька Січ.

Об'єктивно оцінюючи ситуацію, П. Дорошенко доклав зусиль для посилення влади гетьмана на Правобережжі. Восени йому вдалося здолати опір своїх конкурентів, які розрізненими військовими загонами діяли на Правобережжі. Зброю склали Василь Дрозденко, Дацько Децик, Костянтин Мигалевський та інші. Гетьману вдалося об'єднати під своєю булавою все Правобережжя. Він відновив роль Генеральної ради у вирішенні державних питань, створив корпус найманих козаків (сердюків), які підпорядковувалися особисто йому. Були зроблені певні досягнення і в економічній сфері. Зокрема, кошти від індукта (мита на ввезення для продажу товарів) спрямовувалися до гетьманської казни. На рік українські землі були звільнені від зобов'язання забезпечувати всім необхідним польські залоги на українських землях. Скорочувалася кількість польських військ в Україні.

Гетьман відновив дипломатичні відносини із Кримським ханом, вів перемовини з лівобережною старшиною. Зокрема, П. Дорошенко підтримав виступ Максима Хоменка проти І. Брюховецького. Гетьман планував продовжити боротьбу за об'єднання України та утвердження її незалежності.

## ***2. Андрусівське перемир'я***

У січні 1667 р. між Московським царством та Річчю Посполитою у с. Андрусові біля Смоленська було підписано мирну угоду терміном на 13,5 років, що відповідно отримала назву **Андрусівського перемир'я**. За її умовами:

1. Лівобережна Україна переходила під владу Московії.
2. Правобережна Україна – до Речі Посполитої.
3. Київ на два роки переходив під владу Московії, а з 1669 р. повинен був відійти до Речі Посполитої.
4. Запорозька Січ потрапляла у спільне володіння обох держав.

Андрусівське перемир'я на юридичному рівні закріпило поділ території України на Правобережну та Лівобережну, що відповідно закріплялися за Річчю Посполитою та Московією. Ні П. Дорошенко, ні І. Брюховецький не були запрошені на ці переговори.

Водночас П. Дорошенко був добре обізнаний про перебіг переговорів і усвідомлював їх наслідки для українських земель. Заручившись підтримкою кримських татар, ще у грудні 1666 р. він розпочинає військовий похід на Поділля

і Волинь з метою звільнення Правобережжя від польської влади. Похід був переможний, але він мав тяжкі наслідки для місцевого населення. Татари грабували, вбивали, сотнями забирали в полон українців. П. Дорошенко втрачав підтримку серед населення. До того ж запорожці під проводом І. Сірка здійснили спустошливий похід до Криму. Дізнавшись про це, татари пішли на переговори з Польщею. П. Дорошенко був змушений їх підтримати та погодитися на підписання **19 жовтня 1667 р. Підгаєцького миру** з Річчю Посполитою, що передбачав відновлення польських порядків на Правобережжі.

### ***3. Воз'єднання Української козацької держави***

У цей час на Лівобережній Україні спостерігається зміна у політичних поглядах та поведінці І. Брюховецького. Від безапеляційного виконання усіх наказів Москви він починає критично ставитися до діяльності московських воєвод на українських землях, ухиляється від придушення антимосковських виступів селян та міщан. Гетьман виступав з ініціативою порозуміння із Січчю та обережно згуртовував навколо себе незадоволених політикою Москви старшин. У січні 1668 р. на старшинській раді у Глухові І. Брюховецький заявив про необхідність розриву з Московією, вигнанням воєвод із залогами. Старшина підтримала гетьмана, оскільки посилення московської влади, пряме втручання воєвод в українські справи негативно впливали не лише на розвиток політичної сфери, а й призвели до значних економічних збитків. Лівобережна старшина разом з І. Брюховецьким підтримала процес масового покаяння населення та антимосковських виступів селян і міщан навесні 1668 р.

На початку лютого 1668 р. П. Дорошенко планував розпочати похід на Лівобережну Україну. Його підтримав Ю. Хмельницький, який на той час після польського ув'язнення повернувся в Україну. Ініціативу П. Дорошенка підтримала частина лівобережної старшини, зокрема чернігівський полковник Дем'ян Многогрішний та І. Сірко. П. Дорошенку вдалося порозумітися з Кримом, звідки надійшла допомога. Наприкінці травня **1668 р.** козаки перейшли на Лівобережну Україну. П. Дорошенко зажадав від І. Брюховецького зректися гетьманства, але отримав відмову, після чого останній був вбитий козаками. На козацькій раді 20 червня гетьманом було обрано П. Дорошенка. Йому вдалося звільнити Лівобережжя від московських військ і **об'єднати Україну під своєю булавою**. Це було важливим досягненням, надією на подальшу єдність українських земель, продовження державотворчих процесів, через що в історіографії П. Дорошенка називають «сонцем Руїни».

На жаль, цей політичний успіх мав короткостроковий характер. Уже у червні 1668 р. на Правобережну Україну рушило польське військо. П. Дорошенко був

змушений повернутися на Правобережжя, залишивши наказним гетьманом на Лівобережжі **Дем'яна Многогрішного (1668–1672)**.

#### ***4. Прийняття протекторату Османської імперії та його наслідки***

У цей час запорожці обрали гетьманом писаря **Петра Суховія**. Він здобув підтримку не лише в опонентів П. Дорошенка, а й у кримського хана Аділь-Гірея, який надав йому військову допомогу. Оголошена політична програма П. Суховія передбачала збереження єдності України, звільнення її від московського та польського панування. Козацтво і татари під його керівництвом наприкінці 1668 – на початку 1669 р. здійснили ряд спустошливих походів на Лівобережну та Правобережну Україну. Наприкінці січня 1669 р. вони були розбиті І. Сірком.

Після відходу частини козаків разом з П. Дорошенком, восени 1668 р. на Лівобережну Україну почало наступ московське військо. Його було відбито, але московська позиція на Лівобережжі на той час була доволі сильною. Щодо цієї ситуації українські історики В. Смолій та В. Степанков влучно використовують термін «національне самозречення», що було властиве частині лівобережної старшини та духовенству. Серед них був чернігівський єпископ Лазар Баранович, ніжинський протопоп Симеон Адамович та інші. Вони відіграли провідну роль у схиленні Д. Многогрішного до укладання угоди з Московією.

Натомість П. Дорошенко намагався завадити новому розділенню України. Він неодноразово звертався до Д. Многогрішного та представників старшини, пропонуючи проведення генеральної козацької ради в Корсуні для вирішення питання про подальший план дій, про гетьманську владу. П. Дорошенко розглядав можливість укладання угоди з Москвою. Але запропоновані ним умови не влаштували московську сторону, оскільки передбачали широкі свободи для українських земель та значно звужували можливість впливу на українську політику й економіку. До того ж вони передбачали єдність України, що не відповідало політичним завданням Москви, спрямованим на розділення у територіальному, соціальному, культурному відношенні українських земель і відповідне їх остаточне ослаблення.

Під тиском промосковської позиції на Лівобережжі Д. Многогрішний вимушений був погодитися на визнання царської влади. Водночас старшина вимагала від московської сторони вивести всі залоги з воєводами з українських земель та повернути козакам права і привілеї у тому обсязі, який був за гетьманства Б. Хмельницького. Наприкінці грудня 1668 р. у Новгороді-Сіверському на старшинській раді гетьманом було обрано Д. Многогрішного. У **березні 1669 р.** були ухвалені **Глухівські статті**. Вони не відповідали запропонованому лівобережною старшиною варіанту. Проте, порівняно з Московськими статтями, підписаними І. Брюховецьким, були більш поступливими. Передбачалося скорочення москов-

ських військ в Україні. Вони розміщувалися у 5 містах (Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Острозі). Московські воєводи позбавлялися права втручатися у внутрішні справи. Податки збиралися у гетьманську скарбницю українською старшиною. Реєстр складав 30 тис. Гетьманські послы запрошувалися на ті посольські з'їзди, де обговорювалися питання України. Гетьманська резиденція закріплювалася у м. Батурині. Водночас Глухівські статті зберігали заборону гетьману проводити переговори з іншими державами.

Для продовження боротьби з Річчю Посполитою П. Дорошенко вирішив прийняти протекцію султана. Це рішення було ухвалено на старшинській раді у березні 1669 р. Але ситуація, що складалася на Правобережжі, була доволі складною для П. Дорошенка: запорожці не підтримали ухвали старшинської ради і знову обрали гетьманом Петра Суховія. У липні 1669 р. на його бік перейшла значна частина правобережної старшини. Між супротивниками відбувалися воєнні дії. У серпні новим гетьманом козаки обрали **Михайла Ханенка**. Восени 1670 р. його право на булаву визнала Річ Посполита. Одночасно вона спрямувала війська на Правобережжя, спустошуючи українські землі.

За допомогою турків у серпні 1672 р. П. Дорошенку вдалося здобути перемогу над польським військом та козаками М. Ханенка у Кам'янці-Подільському. Турецькі війська швидко почали просуватися Поділлям. Річ Посполита вимушена були піти на підписання з Османською імперією у жовтні **1672 р. Бучацького мирного договору**. Він передбачав, що Східне Поділля (Брацлавщина) та Південна Київщина переходили під владу П. Дорошенка. Над цими територіями визнавався протекторат Османської імперії. Західне Поділля з центром у Кам'янці-Подільському переходили під владу Туреччини. Прикметним є те, що польська сторона вперше для означених територій на міжнародно-правовому рівні вжила термін «Українська держава», але у квітні 1673 р. польський сейм відмовився ратифікувати Бучацький мирний договір.

Гетьману П. Дорошенку вдалося на короткий час возз'єднати українські землі під своєю булавою. Протистояння старшини, підтримка Московією та Річчю Посполитою внутрішньої боротьби, пряма інтервенція цих країн на українські землі призвела до чергового їх поділу. Спроби гетьмана відновити державну єдність шляхом прийняття османського протекторату ще більше ускладнили воєнно-політичну ситуацію, оскільки відтоді у захопленні українських земель, окрім Речі Посполитої та Московії, почала брати участь ще й Османська імперія.

Турки дуже жорстоко поводитися щодо українського православного населення. Вони вбивали, забирали в полон (ясир), грабували, привласнювали собі православні храми, які переробляли на мечеті, добудовували до них мінарети. Це призводило до поширення антигетьманських настроїв та втрати авторитету П. Дорошенком, оскільки саме його звинувачували у появі турків на Правобережжі.

## Завершальний етап Української національної революції

1. *Політика гетьмана Івана Самойловича.*
2. *Бахчисарайський мирний договір.*
3. *«Вічний мир» та його наслідки.*
4. *Слобідська Україна.*

### *1. Політика гетьмана Івана Самойловича*

Навесні 1672 р. відбувалися зміни на Лівобережжі. Д. Многогрішний проти діяв тиску на Україну з боку московської держави, шукав шляхів порозуміння з П. Дорошенком. 13 березня 1672 р. промосковськи налаштована старшина заарештувала гетьмана та представників його найближчого оточення. Після допитів і катувань у в'язниці Д. Многогрішного звинуватили у зраді та відправили у заслання до Сибіру разом із родиною. Після звільнення московська влада не дозволила Д. Многогрішному повернутися в Україну. Новим гетьманом було обрано **Івана Самойловича (1672–1687)**, який брав участь у змові проти Д. Многогрішного.

У червні **1672 р.** новообраний гетьман підписав з московською владою договір, що отримав назву за містом підписання – **Конотопські статті**. Він підтверджував умови Глухівських статей, але водночас мав значні обмеження влади гетьмана. Відтепер він не мав права карати і позбавляти посад представників старшини без прийняття такого рішення старшинською радою. Також скасовувалося положення про обов'язкову участь української делегації в російсько-польських переговорах з приводу українських земель. Гетьманський уряд зобов'язувався повертати московських селян-втікачів їх землевласникам.

На початку 1674 р. лівобережні козацькі полки під проводом І. Самойловича та московські війська на чолі з Г. Ромадановським перейшли на Правобережну Україну. На той час значна частина населення та козацтва були вкрай незадоволені турецьким протекторатом, що призводив до спустошення краю. На те, що П. Дорошенко не мав загальної підтримки, вказує той факт, що 17 березня 1674 р. у Переяславі відбулася об'єднана Генеральна рада, у якій взяли участь полковники семи правобережних полків. Вони висловили бажання перейти у підданство Московії та обрати гетьманом обох берегів Дніпра І. Самойловича. Радою були підписані нові Переяславські угоди, що в основному повторювали умови Конотопських статей.

П. Дорошенко не міг покладатися і на свого союзника – Османську імперію. Пограбування, що їх чинили турки і татари на українських землях, нівелювали значення їх військової допомоги, призводили до подальшої втрати довіри населення до правобережного гетьмана. До того ж Туреччина намагалася уникнути воєнних зіткнень із Річчю Посполитою, тому в умовах наступу її військ на

Правобережжя відступила. Становище на Правобережній Україні було вкрай складним, регіон був фактично розорений нападами турків і татар. Із заходу на Правобережжя рухалися польська армія, із сходу – московська разом із козаками І. Самойловича. Населення масово тікало на Лівобережжя. У таких умовах зберегти державність було складно. У вересні **1676 р.** під натиском московських військ та козаків І. Самойловича, що оточили Чигирин, **П. Дорошенко зрікся булави на користь І. Самойловича.** На вимогу царя він приїхав до Москви, з 1677 до 1678 рр. перебував під арештом, після якого в Україну П. Дорошенко вже не повернувся. Фактично зречення П. Дорошенка ознаменувало собою закінчення Української національної революції. Хоча далі гетьмани також намагалися об'єднати українські землі, проте ці спроби не мали успіху.

У жовтні **1676 р.** новий польський король Ян III Собеський пішов на примирення з Портою та укладав з нею **Журавненський мирний договір.** За умовами цієї угоди Правобережжя ділилося між Річчю Посполитою та Османською імперією. Поляки відмовлялися на користь турків від значної частини Правобережної України та Поділля. В угоді взагалі не йшлося про Козацьку державу чи Гетьманат, що свідчить про нехтування інтересами Української держави, її невизнанням. Після цього на Правобережжі гетьмана вже не обирали. Польський сейм не ратифікував договору, що згодом призвело до чергової війни між країнами.

Чи можна вважати, що революція зазнала поразки? Зважаючи на її результат – ліквідацію державності на Правобережжі – можливо, і можна. Проте формування Української козацької держави, що ще сто років буде діяти на Лівобережжі, окреслення її територіальних меж, активна позиція у міжнародних відносинах, формування нації та національної самоідентифікації українців чи не є перемогою? Історія кожної держави наповнена подіями, що супроводжуються насильством, громадянськими війнами, іноземною інтервенцією. Але саме в умовах таких подій, за наявності зовнішніх та внутрішніх ворогів відбувалося їх формування як національних держав, що усвідомлювали себе такими. Україна не є винятком. Українська національна революція є одним із важливих етапів українського націо- та державотворення, що заклали основи сучасної незалежної, суверенної держави України.

## ***2. Бахчисарайський мирний договір***

Після зречення П. Дорошенка Османська імперія опинилася перед загрозою втрати влади на Правобережжі, тому почала активну підготовку до воєнного походу. Щоб надати йому більшої легітимності та схилити на свою сторону населення і козацтво турецький султан Мегмед IV проголосив гетьманом Ю. Хмельницького. Під лозунгом відновлення на українських землях влади спадкоємця Б. Хмельницького турки організували два **Чигиринські походи у серпні-вересні 1677 р.**

та у червні 1678 р. Порті не вдалося повернути Правобережжя, вона зазнала поразки від козацьких полків І. Самойловича. Наслідком цих подій стало руйнування колишньої столиці правобережного гетьмана – Чигирин – та ще більші руйнації і без того вкрай виснаженого півдня Правобережжя. Під час Чигиринських походів відбулися події, що отримали в історіографії назву «**Великий згін**». Щоб позбавити Ю. Хмельницького прихильників, І. Самойлович у 1678–1679 рр. здійснив примусове переселення мешканців Правобережжя на Лівобережну Україну.

Ю. Хмельницький не здобув великої прихильності серед козацтва. Після Чигиринських походів, деякий час він контролював незначну територію Поділля з центром у Немирові. У 1681 р. за наказом турецького султана його було страчено. Очевидно, що в умовах активізації переговорного процесу з Москвою Османська імперія вже не мала потреби прикривати свої наміри щодо захоплення українських земель відновленням влади Хмельницьких.

**13 січня 1681 р.** між Османської імперією та Московським царством був підписаний **Бахчисарайський мирний договір** терміном на 20 років. За його умовами:

1. Султан визнавав зверхність царя над Лівобережною Україною, а також північною частиною київських земель, що розміщувалися на правому березі Дніпра.
2. Влада царя поширювалася також на Запорозьку Січ.
3. Південна Київщина та Поділля залишалися під владою Османської імперії.
4. Турецький влада обіцяла не заселяти території між Південним Бугом і Дніпром.
5. Татари зберігали право кочувати та полувати у південноукраїнських степах.
6. Українцям дозволялося плавати по Дніпру та його притокам до Чорного моря, ловити рибу, займатися видобутком солі на лиманах.

Відтак позиції Москви посилювалися, це змусило Польщу шукати примирення з нею. Москва також була зацікавлена у зближенні з Річчю Посполитою, оскільки Туреччина не відмовилася від претензій на всю Україну.

### **3. «Вічний мир» та його наслідки**

**6 травня 1686 р.** між Московією та Річчю Посполитою був підписаний «**Трактат про вічний мир**». За його умовами:

1. Лівобережна Україна, Запорозжя і Київ із прилеглими територіями перебували під владою Московії.
2. За московською владою також визнавалися міста та села у східній частині Правобережжя, а саме Ржищів, Черкаси, Канів, Мошни, Чигирин та прилеглі до них території. Вони були спустошені внаслідок воєнних дій та мали залишатися незаселеними.
3. До Речі Посполитої відходили Київщина, Волинь, Галичина.

4. Гарантувалося вільне віросповідання православ'я українцям і білорусам, які проживали в Польщі.

5. Московія та Річ Посполита обіцяли не укладати без погодження угод із Османською імперією.

«Вічний мир» юридично закріпив поділ українських земель між Московією та Річчю Посполитою. Невизначеного політичного статусу набували подніпровські землі Правобережжя, які не підлягали заселенню. «Вічний мир» став тяжким ударом по українській державності, він унеможливив політичну суб'єктність українських земель на міжнародній арені.

Проти цього договору був І. Самойлович, який сподівався об'єднати під своєю булавою Україну. Гетьман мріяв побудувати сильну аристократичну державу зі спадковою владою Самойловичів, проте московська сторона не збиралася дослухатися до його думки.

Підписавши «Вічний мир», Московія ввійшла до складу країн «Священної ліги», яка прагнула ослабити міжнародні позиції, завоювати території Османської імперії. Відповідно до своїх зобов'язань у **1687 р.** царський уряд організував **похід 150-тисячного війська проти Кримського ханства (Перший кримський похід)**. У ньому взяло участь 50 тисяч козаків на чолі з І. Самойловичем. Похід був погано організований: невдало було обрано час виступу військ – він відбувався влітку. Татари підпалили висохлу степову траву, і лише окремим козацьким загонам вдалося дійти до Криму.

Невдалий похід став приводом для усунення І. Самойловича від влади. Частина лівобережної старшини, зокрема Яків Лизогуб, Григорій Гамалія, Василь Кочубей були незадоволені фактично одноосібним гетьмануванням І. Самойловича, його бажанням закріпити гетьманство у спадок. Вони написали донос царю, звинувативши гетьмана у невдалому кримському поході. І. Самойлович та його родина були заарештовані та заслані до Сибіру, де він і помер. О. Лазаревський назвав ці події «Коломацькою революцією».

#### ***4. Слобідська Україна***

Внаслідок численних воєн Правобережжя України було вкрай розорене. Населення шукало більш спокійних міст для життя та можливості господарювання. Вже з початку XVII ст. почалася міграція в північно-східні території, яка значно посилилася у часи Української національної революції. За краєм закріпилася назва Слобожанщина, оскільки населення, що мігрувало сюди, засновувало слободи, де вело господарство та мусило нести прикордонну службу. Москва була зацікавлена в освоєнні краю, оскільки це мало не лише економічний зиск, а і сприяло її експансії на захід та посилювало захист від нападів татар. Тому московська влада звільняла прийшле населення від податків, зобов'язуючи їх нести прикор-

донну службу. На кінець XVII ст. у краї були сформовані слобідські полки: Острогозький (Рибинський), Охтирський, Сумський, Харківський, Ізюмський, які поділялися на сотні.

Склад полкової та сотенної старшини Слобожанщини відповідав традиційному козацькому устрою. Водночас на Слобожанщині гетьмана та генеральної старшини не існувало. Полки підпорядковувались Белгородському воєводі. Разом з військовою службою українці займалися тут хліборобством, ремеслами, промислами. Спроби царської влади посилити владу над Слобожанщиною призводили до антимосковських повстань козаків та селян. Вони відбувалися у 1668, 1670 рр.

Отже, спроби гетьманів та старшини розвивати українську державність не мали зовнішньополітичної підтримки. Внаслідок Бахчисарайського та Вічного миру наприкінці XVII ст. українські землі були розділені між Річ Посполитою, Московією та Османською імперією. Незважаючи на зовнішньополітичну залежність українських земель, Українська національна революція призвела до відродження української державності, об'єднання українського народу та розвитку його національної самосвідомості.

### ***Завдання для самоконтролю***

#### ***1. Визначте за описом історичні постаті:***

а) Належав до найбагатших аристократів Речі Посполитої. Навчався у Сорбонні. Виступав посередником у дипломатичних зносинах Швеції, а згодом і Трансильванії з гетьманським урядом Б. Хмельницького. Брав активну участь у спільному шведсько-трансильвансько-українському поході 1657 р. на землі Корони Польської. На початку 1658 р. мав істотний вплив на перебіг українсько-польських переговорів. Ймовірно, саме він був автором концепції Великого князівства Руського як частини Речі Посполитої.

б) Походив зі шляхетського роду, тривалий час перебував на службі польського короля, виконував дипломатичну службу, займав посаду генерального писаря при Юрію Хмельницькому, дотримувався пропольської орієнтації у зовнішній політиці, чим викликав суспільне невдоволення. Був отруєний.

#### ***2. Розставте в хронологічній послідовності події:***

- а) Козацька старшинська рада у Жердовій долині;
- б) Гадяцькі пункти;
- в) Слободищенський договір;
- г) Страта І. Виговського;
- д) Битва під Охматовим;
- е) Козельська старшинська рада.

*3. Вкажіть дискусійні аспекти сучасної української історіографії щодо вивчення Української національної революції.*

*4. Яке значення мала битва під Жванцем для подальшого розгортання подій Української національної революції?*

*5. Визначте досягнення та прорахунки зовнішньої політики Б. Хмельницького.*

*6. У чому полягали спільні та відмінні умови Гадяцької та Слободищенської угод?*

*7. Які наслідки для українських земель мало підписання І. Брюховецьким «Московських статей» у 1665 р.?*

*8. Чому П. Дорошенку не вдалося відновити єдність Української козацької держави шляхом прийняття протекторату Османської імперії?*

*9. Які причини призвели до укладання Вічного миру та якими були його наслідки для України?*

*10. Якими були політичні наслідки Української національної революції?*

## ЧАСТИНА 2

### УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

#### Україна за часів гетьманування І. Мазепи

1. *Обрання на гетьманство. «Коломацькі статті».*
2. *Внутрішня політика гетьмана Івана Мазепи.*
3. *Повстання Семена Палія (1701–1704).*

#### 1. *Обрання на гетьманство. «Коломацькі статті»*

Після того, як І. Самойловича звинуватили у зраді та позбавили булави, 25 липня 1687 р. на старшинській раді у містечку Коломак на Харківщині гетьманом було обрано **Івана Мазепу (1687–1708)**. Він походив зі шляхетського роду. Освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі та єзуїтському колегіумі у Варшаві. Служив при польському королі Яні II Казимирі Вазі. Приблизно у 1656–1659 рр. відвідав Німеччину, Італію і Францію, навчався артилерійській справі в Нідерландах.

З 1669 р. перебував на службі у П. Дорошенка. У 1674 р. зі спеціальним дорученням був відправлений до Криму. По дорозі він потрапив у полон і був виданий І. Самойловичу. Доволі швидко І. Мазепа здобув прихильність лівобережного гетьмана, займався вихованням його дітей, а з 1682 р. зайняв посаду генерального осавула. В історіографії висувається припущення, що І. Мазепа брав безпосередню участь у змові проти І. Самойловича.

На Коломацькій старшинській раді також було ухвалено новий договір між московською владою та новим гетьманом, який отримав назву **«Коломацьких статей»**. Згідно з їх умовами старшина втрачала право самостійно обирати гетьмана. Його права були обмежені. Він не міг знімати з посад старшину без дозволу царя. Як і в попередніх угодах, йому заборонялося проводити самостійну зовнішню політику. У Батурині повинен був постійно перебувати полк московських стрільців начебто для охорони гетьмана. Очевидно, що до його функцій входило здебільшого слідкувати за діяльністю гетьмана. Водночас угода передбачала, що цар отримав право самостійно, без узгодження з гетьманом, надавати старшині землі або дворянський стан. Підтверджувалися право й обов'язок генеральної старшини слідкувати за діяльністю гетьмана і без його відома повідомляти про неї московському царю. Так московська влада вносила розбрат у відносини між гетьманом та старшиною, створювала широкі можливості для політичних маніпуляцій в українському політикумі.

За угодою, московські воєводи не мали права втручатися в українські справи. Передбачалося будівництво фортець на південних кордонах, на лівому березі Дніпра, по річках Самарі, Орлі, Берестовій і Орчику.

Коломацькі статті вносили обмеження в економічну діяльність українців. Заборонялося українським купцям продавати в Московію горілку, тютюн, вести торгівлю з Кримом. Для оплати війська, що перебувало за межами Московії, в основному в Україні, виготовлялись спеціальні гроші – «чехи», які не хотіло приймати населення через те, що вони мало коштували. За Коломацькими статтями, за неприйняття «чехів» передбачалася смертна кара.

До того ж статті містили концептуально нові умови. Зокрема, гетьман і старшина зобов'язувалися сприяти змішаним шлюбам українців і московитів. Цей пункт вказує на далекоглядні плани Московії щодо повної асиміляції та привласнення українських земель.

У 1689 р. у Московії відбувся державний переворот, внаслідок якого від влади була усунута Софія Олексіївна, а одноосібним правителем став Петро I. І. Мазепа підтримав молодого царя. Саме ця обставина поклала початок тривалим дружнім відносинам між ними. До того ж скориставшись цією ситуацією, у вересні 1689 р. гетьманом були підписані Московські статті, які дещо послабляли залежність Війська Запорозького від московської влади.

## ***2. Внутрішня політика гетьмана Івана Мазепи***

У внутрішній політиці гетьман приділяв багато уваги економічному розвитку. Він підтримував промислове виробництво. Це відповідало тогочасній економічній політиці Петра I, спрямованій на розвиток промисловості. Окрім традиційних для українських земель млинарства, гуральництва, виготовлення поташу, розвивалася залізорудна, ливарна, скляна (гутництво) галузі. Власниками підприємств ставали представники старшини (генеральний писар В. Кочубей, генеральний обозний І. Ломиковський, генеральний писар Пилип Орлик), міщани, фахові промисловці. За часів І. Мазепи в Гетьманщині поширення набуває і паперова промисловість, що належала здебільшого монастирям. Папір виготовлявся високої якості. На Чернігівщині виготовлявся папір з гербом гетьмана на філіграні.

Поступово розвивалася торгівля. Українці торгували з європейськими країнами та Московією. На початку XVIII ст. було знято ряд обмежень на експортні товари, відновлено колишні права та привілеї на вільну торгівлю для населення Слобожанщини.

У соціальній сфері політика І. Мазепи була спрямована на посилення козацької старшини, зміцнення її економічної бази, перетворення її на провідну верству в Гетьманщині. За службу гетьман щедро роздавав землі старшині, через що спостерігалось суттєве збільшення загальної площі старшинського землеволодіння. Поступово з тимчасового утримання («до ласки войскової») вони переходили у повну власність («зуполе»).

Разом із землею у руках вищої старшини концентрувалася і влада. Формувалася старшинська аристократія, яку також називали «бунчукове товариство». Це було «знатне військове товариство», звільнене від усіх обов'язків, яке перебувало у безпосередньому підпорядкуванні гетьмана, дослівно «під гетьманським бунчуком». Початок формування бунчукового товариства відносять до гетьманування І. Самойловича, проте саме за часів І. Мазепи воно сформувалося як вищий прошарок козацької старшини.

Одночасно з закріпленням землі у приватній власності старшини спостерігалася поступове відновлення залежності селян від землевласників. Указом 1701 р. була запроваджена дводенна панщина. Це викликало протести селян, які гетьман придушував силою. У липні 1687 р. повстання охопило значну територію Лівобережної України: Гадяцький, Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський, Чернігівський полки. Соціальні виступи та протести відбувалися і у наступні роки гетьманування І. Мазепи.

Помітною подією стало повстання 1692 р. під керівництвом Петра Іваненка (Петрика). Він служив у Василя Кочубея, але втік на Запорожжя, де був обраний генеральним писарем. Петрик виступав проти засилля московської влади в Україні, проти І. Мазепи. Він планував визволити Україну з допомогою татар.

У травні 1692 р. Петрик перебував у Кримському ханстві. Там він уклав з татарами союзну угоду і підписав її як князь удільного Київського, Чернігівського і всього Війська Запорозького городового і народу малоросійського і частини Слобідської України. Між союзниками встановлювався «вічний мир і братство». Кожна зі сторін брала на себе зобов'язання боротися проти Речі Посполитої та Московського царства. Між Україною та Кримським ханством устновлювалася безмитна торгівля. Також підтверджувалося право українців вільно займатися рибальством, полюванням і добуванням солі на нижньому Дніпрі.

У 1696 р. повстання Петрика було придушене. В історіографії висувалось припущення, що за цим виступом міг стояти В. Кочубей або навіть і сам гетьман І. Мазепа, який, можливо, вже на тому етапі готував виступ проти Москви і в такий спосіб міг вивчати настрої старшини та населення.

Напруженими були відносини І. Мазепи із Запорозькою Січчю. Гетьман намагався поставити її під свій контроль, перешкоджав її зовнішньополітичним зв'язкам, брав участь у будівництві фортець на річці Самарі, що загрожували Січі.

Велику увагу у внутрішній політиці І. Мазепа приділяв розвитку освіти й культури. За його сприяння у 1700 р. був відкритий Чернігівський колегіум. Наступного року Києво-Могилянський колегіум був переведений у статус академії. Гетьман будував нові храми, проводив реконструкцію старих, через що зажив слави мецената. Зокрема, масштабні оновлення відбулися у Києво-Печерській лаврі, Михайлівському Золотоверхому соборі, Софії Київській.

Активне будівництво започаткувало новий архітектурний стиль, який отримав назву «мазепинського бароко». Широка підтримка гетьманом культурного розвитку слугувала прикладом для старшини, яка також залучалася до матеріальної підтримки духовних і навчальних закладів та будівництва нових установ.

## **2. Повстання Семена Палія (1701–1704)**

Наприкінці XVII ст. Правобережжя було розорено внаслідок тривалих воєнних дій. Польська влада була зацікавлена у відновленні краю, потребувала вона й захисту від турецько-татарської загрози. З огляду на ці потреби у 1684–1685 рр. на Правобережжі було створено 4 територіальні козацькі полки: Фастівський (очолював Семен Палій (Гурко)), Корсунський (Захар Іскра), Брацлавський (Андрій Абазин) та Богуславський (Самійло Іванович (Самусь)). Відновлення козацького ладу на Правобережжі призвело до швидкого заселення українських земель. Одним із провідних козацьких лідерів став фастівський полковник Семен Палій. Його влада поширилася далеко за межі Фастівського полку. Зміцнення козацьких порядків на Правобережжі викликало занепокоєння польської шляхти. **У 1699 р.** за рішенням **Карловицького конгресу Османська імперія повернула Речі Посполитій Західне Поділля** з центром у Кам'янці та території сучасної **Тернопільщини**. Турецька загроза ослабла, і Польща вже не потребувала захисту козаками південних кордонів.

У 1702 р. польський уряд вирішив ліквідувати козацький полковий устрій на Правобережжі. Водночас польські військові захопили кілька козацьких міст Правобережжя. Козацтво чинило опір заходам польської влади, розпочавши повстання, що отримало назву «Другої Хмельниччини». У боротьбі проти польської шляхти українське козацтво очолив С. Палій. У липні 1702 р. повстання охопило Київщину, на початку 1703 р. – більшу частину Правобережжя. Повстання поширилося на Волинь, Поділля, східні регіони Галичини.

С. Палій та інші керівники виступу сподівалися на допомогу лівобережного гетьмана та Московії, тому прийняли рішення присягнути на вірність царю. Проте в умовах Північної війни московська влада не наважилася відкрито приєднати Правобережжя, щоб не порушувати «Вічний мир». Силами І. Мазепи навесні 1704 р. повстання було придушене. За наказом Петра I С. Палій був заарештований та засланий до Сибіру. Після цих подій влада І. Мазепи поширилася і на Правобережну Україну. Фактично з 1704 до 1708 рр. Правобережна та Лівобережна Україна були об'єднані під владою І. Мазепи, хоча це і не було задокументовано офіційно.

## Проект Українського князівства Івана Мазепи та Пилипа Орлика

### *1. Проект Українського князівства Івана Мазепи.*

### *2. Державотворча діяльність Пилипа Орлика.*

#### *1. Проект Українського князівства Івана Мазепи*

Гетьман Іван Мазепа на чолі українського козацтва брав участь у походах організованих московською владою. Зокрема, у **1689 р.** Москва здійснила **Другий кримський похід**. Він, як і попередній, закінчився повною невдачею. У **1695–1696 рр.** козаки на боці московського війська брали участь в **Азово-Дніпровському поході**, внаслідок якого було захоплено фортецею Азов та здобуто вихід до Азовського моря.

У 1700 р. Московія розпочала війну проти Швеції за вихід до Балтійського моря. Її союзниками були Данія, Саксонія, Польща, Пруссія. У війну також була втягнута Україна. Козаків використовували у воєнних операціях, будівництві фортифікацій, з українського населення збиралися додаткові податки на військові цілі.

Водночас ставлення російської влади до козацтва та українського населення мало виключно споживацький характер. Козацтво використовували у найскладніших воєнних операціях, виставляючи в авангарді війська. Ними керували офіцери-найманці, що зневажали козацькі порядки та не жаліли їх. На будівництві міст та укріплень козаки гинули сотнями. Це ілюструє вислів, який закріпився в українській історіографії, про те, що Петербург був побудований на кістках українських козаків.

Петро I все частіше висловлював наміри ліквідувати козацьке військо або перетворити його на регулярні драгунські полки. Отже, Москва системно порушувала права та вольності Війська Запорозького, ліквідація козацтва загрожувала старшині та гетьману, оскільки їх подальша доля за такого розвитку подій була невизначеною.

І. Мазепа шукав можливості виходу із ситуації. У 1705 р. він вступив у таємні контакти з польським королем Станіславом Лещинським. Через нього гетьман почав вести переговори зі шведським королем Карлом XII про встановлення союзних відносин та спільні воєнні дії проти Московії.

Заручившись союзницькими відносинами з І. Мазепою, шведський король скоригував напрям воєнних дій, спрямувавши військо через українські землі. Він сподівався отримати тут значне військово-підкріплення та поповнити військові запаси.

Натомість І. Мазепа не планував, що розгортання воєнних дій на території Гетьманщини відбудеться так швидко, проте зважився на рішучий крок, виїхавши

24 жовтня 1708 р. назустріч Карлу XII. **30 жовтня 1708 р.** між ними було укладено союзну угоду «**Вивід прав України**». Відповідно до її умов, Україна визнавалася незалежною і вільною. До її складу поверталися усі раніше захоплені Московією землі. Шведський король зобов'язувався захищати Україну та надавати допомогу. І. Мазепа визнавався довічним князем України.

Перехід І. Мазепи на сторону шведів неабияк розлютив Петра І. Він видав «Маніфест малоросійському народу» та розіслав його по всій Україні. У ньому гетьмана звинувачували у зраді, намірі віддати Україну Польщі, а православні церкви й монастирі – уніатам. У листопаді 1708 р. в Москві та Глухові ім'я І. Мазепи було піддане анафемі, тобто церковному прокляттю, що виголошувалася протягом наступних 200 років щорічно на Великдень у всіх церквах Московії.

**2 листопада 1708 р.** відбулася **Батуринська трагедія**. Московські війська під керівництвом О. Меншикова захопили та знищили гетьманську столицю Батурин. Вони вирізали все населення міста. Кількість жертв московської розправи до цього часу не підрахована і за різними даними становить від 11 до 15 тис. осіб. Із міста були вивезені клейноди, артилерія, військові припаси, архів. Майно прибічників І. Мазепи конфіскували та віддали опонентам, що залишилися «вірними» царю.

**17 листопада 1708 р.** у Глухові новим гетьманом було обрано **Івана Скоропадського**. Петра І влаштувала його кандидатура через те, що новообраному гетьману на той час уже було 62 роки, за своїм характером він був досить м'який та поступливий. Серед претендентів на гетьманську булаву був також молодий та амбітний Павло Полуботок.

Не оминула розправи і Запорозька Січ. Кошовий отаман Кость Гордієнко підтримав ідею І. Мазепи звільнитися від російської влади і разом із невеликим загоном козаків перейшов на сторону Карла XII. У **квітні 1709 р.** до Чортомлицької Січі був спрямований загін царських військ. Попри героїчну оборону **Чортомлицька Січ була знищена**. Московити проявили особливу жорстокість до запорожців, вбиваючи та знущаючись із них. Убитих козаків на човнах спускали по Дніпру в «науку» українському населенню.

Козаки, яким пощастило вціліти, втекли на Південь, де заснували **Кам'янську Січ (1709–1711, 1728–1734)**. А згодом в урочищі Олешки (поблизу сучасного м. Цюрупинська Херсонської області) створили **Олешківську Січ (1711–1728)**. Обидві Січі розміщувалася на території, підвладній Кримському ханству. За право проживати на його території козаки зобов'язувалися брати участь у військових походах кримського хана, працювати на спорудженні та відновленні фортифікаційних укріплень, зокрема перекопської захисної лінії. Вони позбавлялися права мати артилерію, будувати укріплення та вступати у переговори з Москвою.

Вирішальною не лише для України, а і для подальшої розстановки політичних сил у Європі стала **Полтавська битва**. Місто Полтава мало важливу стратегічну роль, оскільки стояло на перетині шляхів. Петро I вирішив дати генеральний бій саме тут. Загальна кількість російсько-українського війська, разом із козаками І. Скоропадського становили приблизно 50 тис. осіб. Шведська армія була у двічі меншою і становила приблизно 24 тис. осіб. Козацьке військо І. Мазепи і запорожці К. Гордієнка стояли у резерві. Битва почалася на світанку **27 червня 1709 р.**

Першою атакувала шведська армія, але воєнний маневр був невдалим: праве крило армії було витіснене до лісу і розбите кіннотою О. Меншикова. Московська армія почала наступ на всіх ділянках фронту. У певний момент під Карлом XII був вбитий кінь, король впав і втратив свідомість. Ця подія визначила наступний перебіг битви. Шведська армія почала панічно відступати. Битва закінчилася поразкою шведів. Карл XII, І. Мазепа та К. Гордієнко втекли до м. Бендери, що перебували під владою Кримського хана. Царський посол пропонував королю мир в обмін на видачу українського гетьмана, але він відмовився.

Перемога Петра I посилила позиції Московії у тогочасній європейській політиці. Натомість становище Швеції та Польщі було значно ослаблено. Для України наслідки Полтавської битви виявилися трагічними. Спроба І. Мазепи за допомогою шведського короля звільнитися від російської влади не мала успіху. Це було обумовлено низкою причин. Від початку свого гетьманства І. Мазепа послідовно дотримувався промосковської орієнтації. Населенню, козацтву, яке у численних війнах початку XVIII ст. захищало інтереси Московії, складно було зрозуміти перехід І. Мазепи на сторону шведського короля. У такій ситуації версія про «зраду» була значно простішою і зрозумілішою.

До того ж вона прекрасно «лягала на ґрунт» невдоволення соціальною політикою гетьмана та старшини. Після відновлення панщини, передачі землі у власність старшини, придушення соціальних протестів повірити у користолюбство, жадібність гетьмана та його найближчого оточення було нескладно.

Маніпулюючи суспільною думкою, Московія утверджувала образ «підступної старшини», водночас позиціонувала себе «захисницею», породжуючи та підтримуючи внутрішню недовіру в українському суспільстві, утверджуючи свою владу в Україні. І. Мазепа не мав часу пояснити істинні мотиви та всі політичні переваги союзу зі Швецією. Переговори велися у великій таємниці. Це стало однією з причин, чому його ініціатива не мала широкої підтримки.

У ніч із 21 на 22 вересня 1709 р. І. Мазепа помер у місті Бендери.

## ***2. Державотворча діяльність Пилипа Орлика***

**5 квітня 1710 р.** козаки, що перебували у Бендерах, новим гетьманом обрали **Пилипа Орлика (1710–1711)**, який виконував обов'язки генерального писаря

при І. Мазепі. Під час козацької ради було схвалено **«Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького»**, за цим документом закріпилася назва «Конституція Пилипа Орлика». Документ був угодою між гетьманом та козаками, у якій фіксувалися права та обов'язки кожної зі сторін. Згідно з Конституцією проголошувався республіканський політичний устрій Української держави. Її територія відповідала умовам Зборівської угоди 1649 р. і включала Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства. Шведський король визнавався протектором України. Головою держави був гетьман. Водночас його влада обмежувалася Старшинською Радою. За Конституцією Генеральна рада скликала тричі на рік і разом з гетьманом представляла законодавчу гілку влади.

П. Орлик розгорнув широку дипломатичну діяльність. Із метою отримання союзників у боротьбі за звільнення України він уклав угоди зі Швецією, Османською імперією та Кримським ханством. Активна міжнародна діяльність мала певний результат. У 1711 р. між Османською імперією та Московією був підписаний Прутський мир, за яким із Правобережжя московський цар повинен був вивести війська. Правобережжя переходило під владу П. Орлика.

Для того, що донести важливість вирішення українського питання, П. Орлик надіслав у 1712 р. правителям європейських держав «Маніфест до європейських урядів». Гетьман намагався довести неправомірність московських претензій на українські землі. Він доводив, що московський цар, укладаючи угоду з Б. Хмельницьким, обіцяв захищати права козацтва, натомість порушив свої зобов'язання і перейшов до політики поневолення українських земель. З огляду на це П. Орлик наголошував на тому, що бажання І. Мазепи вийти з-під влади Москви й укласти угоду з новим союзником було абсолютно зрозумілим і допустимим із позиції правил міжнародної політики.

Важливими з огляду на розвиток політичної та правової думки в Україні є трактат П. Орлика «Причини виходу України з-під московського протекторату». Він написав його у 1712 р. у м. Бендери. У документі спростовувалися претензії російської влади на українські землі і доводилося право самостійної політики України.

Пам'яткою української політичної та правової думки був також «Вивід прав України» («Дедукція») 1712 р. Документ був підготовлений П. Орликом до міжнародної конференції в голландському місті Утрехт, яка завершилась у 1713 р. підписанням Утрехтського мирного договору. Цим документом завершилась війна за іспанську спадщину в Європі. Оригінал документа французькою мовою без підпису та дати знайшов у 1922 р. в архіві французького замку Дентевіль історик І. Борщак.

Саме в цьому документі були викладені умови угоди між І. Мазепою та Карлом XII. П. Орлик вкотре доводив неправомірність захоплення українських

земель московською владою та апелював до європейських політичних кіл, наголошуючи на тому, що допомога українському народу відповідає міжнародному праву допомоги поневоленим народом. До того ж він доводив, що сильна, незалежна Україна є запорукою безпеки для Європи, оскільки може слугувати захистом від Сходу.

Попри всі спроби П. Орлика донести на європейській політичній арені важливість збереження незалежної української держави, у квітні 1714 р. Османська імперія уклала договір з Річчю Посполитою. За його умовами Правобережна Україна залишалася під владою останньої. Перебуваючи в політичній еміграції, П. Орлик шукав підтримки у боротьбі за незалежність і єдність України в Австрії, Англії, Папській державі, Голландії, Данії, Польщі, Пруссії, Франції. Проте вони не мали успіху.

Діяльність І. Мазепи та П. Орлика, спрямована на боротьбу за незалежність України, ілюструє, що українська державницька ідея продовжувала існувати серед української козацької еліти.

### **Колоніальна політика російської влади в Україні у першій половині XVIII ст.**

- 1. Гетьманування Івана Скоропадського.*
- 2. Перша Малоросійська колегія.*
- 3. Павло Полуботок. «Коломацька чолобитна».*
- 4. Гетьманування Данила Апостола.*
- 5. «Правління гетьманського уряду» (1734–1750).*

#### *1. Гетьманування Івана Скоропадського*

За традицією новобраний гетьман **Івана Скоропадського (1708–1722)**. Повинен був підписати нову угоду з московською владою, проте Петро I відтягував цей момент, посилаючись на воєнний час. Перебуваючи з козацьким військом у таборі під містом Решетилівкою на Полтавщині у 1709 р., гетьман звернувся до царя з пропозицією укласти новий договір. Своє бачення він виклав у 14 пунктах, але Петро I надіслав гетьманові свій варіант договору, що отримав назву **Решетилівські статті**. Його умови передбачали:

1. Встановлення повного контролю з боку Московії за податками, витратами на утримання адміністрації й війська.
2. Відповідальність гетьмана безпосередньо перед царем.
3. Призначення козацької старшини без згоди гетьмана.

4. Козацькими полками керували московські офіцери.
5. Право на використання козаків на будівництві за межами України.
6. Відмова від повернення вивезеної з Батурина зброї.
7. Перенесення гетьманської столиці до Глухова.

Угода мала односторонній характер і передбачала суттєве обмеження прав та свобод українського населення. До того ж Решетилівські статті містили кардинально відмінну від попередніх угод умову, що передбачала призначення при гетьмані резидента (представник царя) та двох московських полків. Резидентом при І. Скоропадському був призначений Андрій Ізмайлов. Він отримав спеціальні роз'яснення щодо свого призначення – **«Явні й таємні статті А. Ізмайлову»**.

Відповідно до них резидент фактично набував необмеженої влади. Він мусив слідкувати за гетьманом, не дозволяти призначення на різні старшинські посади осіб, які проявляли антицарські погляди. А. Ізмайлову також наказувалося перешкоджати відновленню вільного козацтва на українських землях. Показовим є те, що у статтях землі Війська Запорозького принизливо називалися «Малоросійським краєм» і відверто йшлося про те, щоб у «тиші та покорі» утримувати українські землі.

Внутрішня ситуація за гетьманування І. Скоропадського була вкрай складною. Російська влада не припиняла каральні заходи та продовжувала втручатися в усі сфери життя українського суспільства, посилюючи свою владу. Політичні заходи російського уряду супроводжувалися фізичним винищенням українського населення. Продовжувалися переслідування прибічників колишнього гетьмана, яких називали «мазепинцями». Водночас арешти російською владою проводилися і поза межами України. Зокрема, генерального осавула І. Мазепи Григорія Герцика заарештували у Варшаві, а племінника гетьмана Андрія Войнаровського – у Гамбурзі.

Українських козаків продовжували використовувати на будівництві фортифікаційних споруд в Петербурзі, Астрахані, на Кавказі, де вони масово гинули від виснажливої фізичної праці. Зокрема, у 1716 р. гетьман відправив 10 тис. козаків на будівництво Волга-Донського каналу біля Царицина (зараз м. Волгоград, РФ). Згодом, у 1721 р. у спорудженні Ладозького каналу поблизу Санкт-Петербурга брали участь ще 10 тис. козаків, але цього царській владі було замало. І вже наступного року вона вимагала від Гетьманщини надати таку ж кількість українців для продовження будівництва.

На ці роботи відправляли переважно найбільш фізично здорових та матеріально забезпечених козаків, селян, міщан. Точна кількість людей, які не повернулись із цих будівництв, до цього часу не відома.

Московська влада використовувала козацтво у військових походах на Крим, що призводили до виснаження не лише фізичних, а економічних ресурсів Ук-

раїни. Українці масово гинули на чужій війні, захищаючи інтереси країни, що брутально нав'язувала свою волю.

Московська влада діяла не лише шляхом посилення страху та політичного тиску, а і вдавалася до різних засобів утвердження своєї влади на українських землях. Зокрема, проводилася політика свідомого розпалювання соціальної ворожнечі, налаштування населення проти гетьмана та старшини.

Україна все більше втрачала економічну незалежність, її господарське життя підпорядковувалося економіці Московії. Запроваджувалися обмеження на торгівлю із Центральною та Західною Європою. Торговельні маршрути спрямовувалися до Московської держави. З 1714 р. було запроваджено категорію «заповідних товарів», тобто тих, якими українці не мали права торгувати. До них належали поширені у тогочасному українському виробництві лій, коноплі, поташ, віск, конопляна олія, смоли і навіть сало. Ці заходи проводили свідомо, оскільки московські купці безперешкодно могли торгувати цими товарами. Подібний характер мали заборони та обмеження щодо ввезення в Україну чужоземних товарів. Так українські купці витіснялися із зовнішньої торгівлі, провідні позиції у торгівлі почали займати московські купці.

Економічно виснажувала українські землі митна політика російської влади, спрямована на збагачення московської скарбниці, заходи з поширення на українській території мідних грошей, які називали «чехами». Великі кошти гетьманська скарбниця вимушена була витратити на утримання численного царського війська, що розміщувалося в Україні.

Суттєві заборони стосувалися сфери культури та церкви. Зокрема, була видана низка наказів, що обмежували використання української мови. Так, у 1709 р. московська влада заборонила видавати книги українською побутовою мовою. Релігійні ж видання церковнослов'янською мовою перед публікацією мали пройти перевірку на відповідність правопису до російських аналогічних книг.

У 1720 р. взагалі заборонялося в Україні друкувати книги, окрім церковних попередніх видань. Водночас старі книги підлягали перевірці на предмет відповідності аналогічним книгам російського друку. Російська влада ретельно стежила за дотриманням цих наказів. Зокрема, у 1724 р. друкарню Києво-Печерської лаври оштрафували на одну тисячу карбованців за друк книг, що мали відмінності з аналогічними виданнями російською мовою.

Паралельно з обмеженнями відбувався масовий грабіж та вивіз історичних пам'яток і рідкісних книг. У 1720 р. цар наказав київському губернатору П. Голіцину перевірити всі церкви й монастирі та забрати з них усі давні книги, грамоти, листи. Так російська влада намагалася викрасти українську історію, докази існування української державності.

Україна втрачала свій науковий та освітній потенціал. Більшими можливостями для діяльності, посадами, матеріальними статками, а інколи й шляхом погроз російська влада переманювала багатьох талановитих представників українського народу. Їх потенціал використовувався для розвитку російської держави. Серед них були Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Гаврило Бужинський та інші.

На початку XVIII ст. відбувалося підпорядкування української церкви російським духовним органам. У 1718 р. вже вдруге був арештований та відправлений до Петербурга київський митрополит Йосаф Кроковський. По дорозі він помер, проте російська влада заборонила українському духовенству обирати нового. У 1721 р. для керівництва православною церквою Петро I створив вищий духовний орган – Синод, який очолював призначений ним обер-прокурор. Усі церкви, включно з українськими, підпорядковувалися владі цього органу. Наступного року російський цар претенденту на посаду київського митрополита Варлааму Ясинському надав лише сан архієпископа, що був значно нижчим у церковній ієрархії. Цей крок свідчив про встановлення російської влади і над духовним життям в Україні.

## ***2. Перша Малоросійська колегія***

Після завершення Північної війни Петро I здійснював щодо України політику, спрямовану на ліквідацію її самоврядності та повне підпорядкування своїй владі. Від 1722 р. справами управління українськими землями замість Колегії іноземних справ займався сенат. Це означало, що українські землі сприймалися російською владою як один із її регіонів, що не мав особливого статусу та повністю підпорядковувався самодержавству.

Наказом від 29 квітня 1722 р. для управління українськими землями російська влада створила **Малоросійську колегію (1722–1727)**. Це був колегіальний орган, до якого ввійшли шість російських офіцерів, полки яких квартирувалися в Україні. Очолив Малоросійську колегію бригадир Степан Вельямінов, який мав право втручатися у будь-які справи та приймати рішення на свій розсуд. Повноваження Малоросійської колегії були достатньо широкими і передбачали таке:

1. Колегія перебрала на себе все адміністративне керівництво Лівобережною Україною.
2. Контролювала діяльність Генеральної військової канцелярії та буда вищою апеляційною установою у Гетьманщині.
3. Здійснювала постійний нагляд за гетьманом та старшиною.
4. Встановлювала та збирала податки з українського населення, які передавала до царської казни.
5. Займалася розквартируванням царських полків в Україні та їх повним забезпеченням необхідним.

6. Російські чиновники стежили за розподілом земельних володінь між офіцерами.

Новостворений орган проводив політику послідовного підпорядкування всіх сфер української життя колоніальній російській владі. Російські закони впроваджувалися в українське судочинство. Отже, нівелювався козацький устрій Лівобережжя, значення вищих органів влади та гетьмана, функції яких фактично повністю переходили до Малоросійської колегії.

Її діяльність викликала обурення та опір з боку старшини. І. Скоропадський намагався протидіяти Малоросійській колегії. Він цілком виправдано вбачав у її запровадженні загрозу для гетьманства в Україні. Проте 3 липня 1722 р. у 76-річному віці І. Скоропадський помер.

### ***3. Павло Полуботок. «Коломацька чолобитна»***

Наказним гетьманом було обрано **Павла Полуботка (1722–1724)**. Російський цар не укладав з новим гетьманом угод. Водночас П. Полуботок доклав великих зусиль для того, щоб повернути всю повноту влади на українських землях гетьману та обмежити повноваження Малоросійської колегії. Він розпочав судову реформу, якою хотів упорядкувати послідовність розгляду справ у судових інстанціях Гетьманщини, обмежити апеляційні функції Малоросійської колегії. П. Полуботок також протидіяв хабарництву, надмірному затягуванню розгляду справ у судах. Для цього призначав спеціальних інспекторів, які слідували за впровадженням гетьманських реформ.

Самостійність, реформаторська діяльність гетьмана не відповідали політиці російської влади. Петро I у квітні 1723 р. видав наказ за яким Генеральна військова канцелярія переводилась у повне підпорядкування Малоросійській колегії. Гетьмана позбавляли права командувати козацьким військом. Воно мусило підпорядковуватись російському генералу Голіцину. У травні 1723 р. до Петербурга викликали і самого П. Полуботка, де він був ув'язнений у Петропавлівській фортеці.

Наступного місяця Петро I видав указ, за яким Малоросійська колегія перебирала на себе всі гетьманські повноваження. Очевидно, що вже на тому етапі російський цар планував ліквідувати гетьманство в Україні.

У відповідь миргородський полковник **Данило Апостол** разом із представниками козацької старшини уклав **«Коломацьку чолобитну»**, що мала форму звернення до російського царя. У ній йшлося про тяжке становище українського населення через часті неврожаї, великі податки, засилля влади чиновників Малоросійської колегії. Вони просили дати дозвіл на обрання гетьмана, продовження реалізації судової реформи та зменшення податків, проте відповіддю Петра I на «Коломацьку чолобитну» став арешт Д. Апостола та інших підписантів звернення.

Від катувань та численних допитів 18 грудня 1724 р. в ув'язненні помер П. Полуботок. Д. Апостол був звільнений лише після смерті російського царя.

#### ***4. Гетьманування Данила Апостола***

У січні 1725 р. помер Петро I, після чого спостерігалось незначне пом'якшення російської влади щодо українських земель. Воно було обумовлено потребою у козацтві як провідній військовій силі у боротьбі проти Кримського ханства та Османської імперії. У 1727 р. російська держава почала готуватися до нової війни проти Туреччини. Щоб заручитися підтримкою козацтва, було зроблено ряд важливих поступок. У 1727 р. було ліквідовано Малоросійську колегію та дозволено обрати гетьмана. Хоча вибори мали формальний характер, вони породжували надію на відновлення прав та свобод козацтва.

У жовтні 1727 р. гетьманом було обрано **Данила Апостола (1727–1734)**, якому на той час уже було 73 роки. Нові угоди між гетьманом та російською владою не підписували. У **1728 р.** гетьман отримав «**Рішительні пункти**», які за формою викладу нагадували наказ, а не угоду.

За їх умовами гетьман не мав права на зовнішньополітичні зносини. Він міг лише вирішувати питання прикордонного характеру, але за попереднього узгодження з російською владою. Гетьман був обмежений у праві призначення старшини на вищі посади. Затверджувати їх міг лише російський правитель. До Генерального суду повертався статус вищої судової інстанції в Україні, проте до його складу вводилися разом з трьома українцями, три росіянина. Керівництво Генеральним судом належало гетьману, водночас функції головного судді та вищого апеляційного органу визнавалася за царем.

Попри всі обмеження, Данило Апостол проводив широку реформаторську діяльність. Однією зі сфер, яка потребувала нагальних змін було судочинство. В Україні суди керувалися різними законодавчими актами. На рівні з гетьманськими указами не втратили чинність Литовські статuti, що провокували численні непорозуміння. Ускладнювала ситуацію і та обставина, що гетьмани наділяли старшину землями, які могли вже мати власників. Це призводило до численних майнових позовів. До того ж неузгоджена процедура судових процесів та інстанцій призводила до того, що справи могли розглядатися протягом тривалого часу.

За ініціативи гетьмана з **1728 р.** у Глухові почала працювати «**Кодифікаційна комісія**», яка мала опрацювати чинні закони та укласти актуальний збірник законів. Він був підготовлений у 1734 р. і отримав назву «**Права за якими судиться малоросійський народ**», проте російська влада не дозволила його запровадити. У **1729–1731 рр.** у Гетьманщині працювало **Генеральне слідство про маєтності**, яке здійснило ревізію і розмежування земельної власності. Результатом його діяльності стало не лише упорядкування питань власності на землю

в Україні, а й повернення гетьманському уряду земель, які були безпідставно привласнені.

На реформування судової системи була спрямована видана у **1730 р. «Інструкція українським судам»**. Відповідно до неї на рівні полків створювалися окремо суди для розгляду тяжких кримінальних злочинів та дрібних адміністративних, майнових правопорушень. Суди, які діяли у сотнях та окремих селах, ставали колегіальними. «Інструкція» встановлювала чіткий порядок апеляції, перелік обов'язкових документів для судових позовів.

За Данила Апостола було відновлено право гетьмана призначати генеральну старшину і полковників. Він намагався уникнути призначення росіян на важливі посади в гетьманському уряді, доклав зусиль до скорочення російських військ в Україні. Данило Апостол отримав дозвіл на безпосереднє підпорядкування своїй владі Києва.

Його внутрішня політика також була спрямована на покращення економічного становища українських земель. Зокрема, гетьман сприяв скасуванню багатьох обмежень на торгівлю, відновленню прав українців вести торгівлю з європейськими країнами та Кримським ханством. Було встановлено точний бюджет державних видатків.

Одним із найбільших досягнень Данила Апостола стало повернення козацтва з підданства Кримського ханства і створення у **1734 р. Нової Січі** на берегах річки Підпільної.

### **5. «Правління гетьманського уряду» (1734–1750)**

Після смерті Данила Апостола нового гетьмана царський уряд не дозволив обирати. Вся влада зосередилася в руках створеного у 1734 р. «Правління гетьманського уряду». До його складу увійшли три українці та три росіянина. Першим головою (резидентом) Правління гетьманського уряду був О. Шаховський, з 1737 р. – І. Барятинський, який вирізнявся особливою жорстокістю щодо всього українського.

Російські чиновники втручалися в усі сфери життя в Україні. Скорочувалися права міст на самоуправління, посилювалися процеси русифікації та асиміляції. У 1734 р. був виданий секретний указ «Про шлюби малоросів», у якому місцева влада повинна була стимулювати українсько-російські шлюби. Водночас вказувалося, що шлюби між українцями, поляками та білорусами треба забороняти.

На українських землях поширювалася репресивна політика російської влади, спрямована проти різних категорій українства. Діяла Таємна канцелярія. Зокрема, у 1737 р. І. Барятинський наказав арештувати весь склад київського магістрату, а його документи вивезти до Петербурга.

Утисків зазнавало й українське духовенство. За наказом того ж І. Барятинського було заарештовано старого архієпископа Чернігівського Іларіона Роголевського. Від сваволі російської влади страждала і козацька старшина. Так Андрій Маркевич був позбавлений своїх землеволодінь та козацького стану через те, що його сусідство не подобалося російському генералу Мініху. Свою правоту у суді довести старшині не вдалося.

Ситуація особливо ускладнилася під час російсько-турецької війни (1735–1739). Україна стала основним джерелом матеріальних і людських ресурсів для російської влади. Воєнні операції російським командуванням були погано організовані, унаслідок чого українські землі зазнали татарських нападів та пограбувань. Війна закінчилася підписанням у 1739 р. Белградського мирного договору, умови якого не виправдовували сподівання російської сторони. За підрахунками історикині Н. Полонської-Василенко, Україна заплатила за цю війну понад 34 тис. людських життів.

### **Нова Січ (1734–1775)**

- 1. Устрій Січі.***
- 2. Господарство козаків.***
- 3. Обмеження російською владою прав козацтва.***
- 4. Знищення Нової Січі.***

#### ***1. Устрій Січі***

У 1734 р. російська влада дозволила козакам повернутися з Олешківської Січі на землі, що в минулому належали Чортомлицькій Січі, та створити Нову Січ. Вона розміщувалась на півострові, що омивався притокою Дніпра, у середній течії – річкою Підпільною, через що друга назва Нової Січі – Підпільненська. Завдяки відновленню Вольностей Війська Запорозького царський уряд сподівався посилити свої стратегічні позиції на півдні українських земель, створити сильний форпост у прикордонні та використати козацтво у війнах із Кримським ханством та Османською імперією. Січ перебувала під постійним контролем царського уряду. З цією метою неподалік від Січі був збудований Новосіченський ретраншемент – укріплення, де базувалась російська залога. Офіційно призначення цього укріплення пояснювалося потребою у захисті, військовій допомозі козакам, але насправді воно полягало у спостереженні за козаками, контролі притоку селян-втікачів на Січ та швидкому придушенню можливих антиросійських виступів.

За територією Нова Січ була найбільшою з усіх наявних. Межі Вольностей Війська Запорозького низового визначалися ріками: уздовж Південного Бугу до

Дніпра, вниз по Дніпру до гирла р. Самари, вздовж р. Орелі до р. Кальміус. За підрахунками Д. І. Яворницького, разом із мешканцями слобід і хуторів на території Нової Січі проживало до 100 тис. осіб.

Землі Нової Січі поділялися на адміністративно-територіальні одиниці – паланки. Їх кількість змінювалася залежно від розселення козаків. Це були Інгульська, Кодацька, Бугогардівська, Протовчанська, Орельська, Самарська, Кальміуська, Прогноїнська, Барвінківська, Личківська паланки. Їх адміністративними центрами ставали слободи або містечка, у яких постійно перебував невеликий гарнізон, знаходилася резиденція полковника гарнізону та паланкової старшини.

У внутрішньому житті козаки Нової Січі продовжували традиції запорожців. Вищим адміністративним, законодавчим і судовим органом залишалася Загальна військова рада, яка збиралася тричі на рік. На ній обирали кошового отамана, старшину, ухвалювали перерозподіл земель та приймали рішення про воєнні походи. Для Нової Січі була характерна практика переобрання кошового та старшини на повторні терміни. Так, наприклад, перший кошовий отаман Нової Січі Іван Малашевич обирався козаками кошовим отаманом тричі, а Петро Калнишевський – 12 разів. Повноваження кошового отамана були доволі широкими. Він вирішував питання військового, цивільного, судового, фінансового характеру, виконував представницькі функції.

Козаки були зобов'язані брати участь у воєнних кампаніях Росії, нести прикордонну та розвідувальну службу. На відміну від козаків Чортомлицької Січі, вони більше уваги приділяли господарству. Козаки, що постійно не проживали на Січі, мали родини, оселялися у слободах, зимівниках, хуторах. За наказом запорозької старшини вони повинні були у разі потреби брати участь у воєнних походах, нести прикордонну службу.

## ***2. Господарство козаків***

Зимівники були головною формою землеволодіння на Запорожжі та відігравали провідну роль в економіці краю. Облаштуваючи їх, козаки обирали землі поблизу водойм і пасовиськ. Право на користування землею закріплювалося спеціальним документом («паспортом» або «білетом»), який надавав Кіш. Зимівники були доволі великими за площею господарствами. За даними О. Олійника, на один хутір-зимівник припадало від 110 до 375 га. Тому для ведення господарства їх власники використовували вільнонайману працю. З робітниками укладалися угоди, в яких фіксувалася оплата, яка могла бути грошовою або частково грошовою, а частково – натуральною. Провідною галуззю господарства залишалася скотарство, насамперед розведення породистих коней, а також великої рогатої худоби, овець. Більшого значення у господарствах козаків Нової Січі набуло землеробство. Окрім традиційних жита, пшениці, ячменю, гречки, вирощували

городищу, баштанні культури. Важливе місце в економіці Січі займало рибальство, полювання, видобуток солі.

Населення займалося різноманітними ремеслами, особливого розвитку вони набули на Січі та в прилеглих до неї слободах. До поширених видів ремесла належали ковальство, зброярство, столярство, обробка шкіри, швацька справа та гончарство. Ремісники об'єднувалися в майстерні або працювали одноосібно. Їх продукція була спрямована на внутрішні потреби. У зимівниках розвитку набуло млинарство та гуральництво.

Активно розвивалася внутрішня та зовнішня торгівля. Великий центр торгівлі діяв на Січі. Тут на початку 1770-х рр. розміщувалося більше 40 різноманітних крамниць. Січовий ринок виконував функції транзитного торговельного пункту, тут продавали товари як місцевого виробництва, так і закордонного. Центрами внутрішньої торгівлі були також міста Стародуб, Миргород, Хорол, Лубни, Ромни, Опішня, де на релігійні свята влаштовували ярмарки. Важливу роль у галузі торгівлі відігравало чумацтво. Чумаки об'єднувалися у валки. Вони поставляли на Запорожжя предмети ремісничого й мануфактурного виробництва. Із Запорожжя до українських міст та сіл чумаки доставляли сіль та рибу.

Зовнішня торгівля була розвинена з Кримським ханством, Османською імперією, Московією, Річчю Посполитою. Запорожці експортували коней та іншу худобу, продукти тваринництва та промислів. До Нової Січі завозили рушниці, свинець, порох, залізо, смолу, будівельні матеріали, сукно та інший крам.

### ***3. Обмеження російською владою прав козацтва***

Російська влада використовувала козацтво у російсько-турецьких війнах 1735–1739 рр. та 1768–1774 рр. Козацтво відігравало помітну роль в охороні прикордоння, водночас спостерігалася постійне посилення контролю за Запоріжжям. У червні 1753 р. було запроваджено обов'язкову реєстрацію козаків і паспортизацію всього населення краю з метою припинення припливу втікачів на Запоріжжя.

Протягом 1740–1760-х рр. царський уряд здійснював планомірні заходи для оточення Запорожжя військовими поселеннями. Для їх створення російська влада залучала сербів, болгар, македонців, молдован, німців, яким надавала землі, звільняла від податків в обмін на охорону кордонів від набігів кримських татар. Очевидно, що залучення цих народів було спрямоване на протидію посиленню політичної та соціально-економічної ваги козацтва.

Розпорядженням російської влади на території, що належала українському козацтву в **1752 р.**, для прийшлих сербів, болгар та македонців була створена **Нова Сербія**. Вона займала територію між рікою Синюхою та Дніпром, що відповідала сучасній Кіровоградській області.

У середній течії р. Сіверського Дінця, на території сучасних Донецької та Луганської областей, у **1753 р.** була створена **Слов'яносербія**. Для обмеження території Нової Січі російська влада в 1754 р. у межиріччі Дніпра та Південного Бугу з центром у фортеці Святої Єлизавети (сучасне м. Кропивницький) створила Новослобідський козацький полк, який безпосередньо підпорядковувався російському військовому командуванню.

#### **4. Знищення Нової Січі**

Російська влада давно прагнула знищення Запорозької Січі, оскільки вона залишалася автономним утворенням зі своїми традиціями, правами, що мали демократичний характер. Проте в умовах загрози від турків та татар на південних кордонах козацтво було вкрай важливим. У 1768–1774 рр. тривала російсько-турецька війна, що закінчилася Кучук-Кайнарджійським миром, за умовами якого до Росії перейшли східна частина Керченського півострова (фортеці Керч і Єнікале); Азов з прилеглими територіями; фортеця Кінбурн у гирлі Дніпра; території між Південним Бугом та Дніпром по нижній течії. Через це захист козацтвом південних кордонів втрачав своє значення.

До того ж із вересня 1773 р. фактично до середини 1775 р. російська влада вела боротьбу проти повстання донського козака О. Пугачова, який оголосив себе «імператором Петром III». Повстання набуло характеру селянської війни і було спрямоване проти сваволі поміщиків. Воно охопило Приуралля, Західний Сибір, Середнє і Нижнє Поволжя.

Повстанці намагалися встановити контакти з українським козацтвом та заручитися їх підтримкою. О. Пугачов розсилав заклики до повстання на українські землі. Вони знайшли відгук у населення Лівобережної та Слобідської України. Ймовірність того, що українське козацтво підтримає повстання, була достатньо високою. У 1768 р. на Запорозькій Січі розгорілося повстання козаків («бунт сіроми»), спрямоване проти старшини та кошового. Подібні настрої серед козацтва викликали неабияке занепокоєння російської влади.

У квітні 1775 р. Катерина II дала розпорядження генералу П. Текелію, війська якого переходили з Дунаю на Волгу для придушення повстання О. Пугачова, **знищити Нову Січ. 4 червня 1775 р. війська П. Текелія оточили Підпільненську Січ, а наступного дня зайняли та зруйнували її.**

На той час на Січі було мало козаків, вони добре усвідомлювали, що чинити опір не має сенсу. До того ж козаки добре пам'ятали, що опір козацтва Чортомлицької Січі петровським військам закінчився знищенням Січі та масовими вбивствами українців, тому прийняли рішення добровільно здатися, щоб уникнути жорстокої розправи.

Проте російські війська вчинили розправу над українським козацтвом. Багато хто з них був арештований та відправлений на заслання.

Така ж доля спіткала й останнього кошового отамана Запорозької Січі **Петра Калнишевського**. Він протягом десяти років очолював Кіш. За участь у російсько-турецькій війні був нагороджений золотою медаллю з діамантами та отримав звання генерал-лейтенанта, проте це не врятувало П. Калнишевського від російської тиранії. Його відправили на заслання до Соловецького монастиря. Лише у 1801 р. покарання було скасоване. П. Калнишевський був виснажений тривалим ув'язненням, хворим, сліпим, тому залишився при монастирі. Помер він у 1803 р., доживши до 112 років.

Після знищення Нової Січі частина запорожців переселилася в пониззя Дунаю на землі, підвладні Османській імперії. У Добруджі, на березі Дунаю вони заснували **Задунайську Січ (1775–1828)**.

Російською владою був знищений центр українського демократизму та незалежності, а разом з тим сподівання на відновлення державотворчих процесів.

## **Ліквідація російською владою Гетьманщини**

### ***1. Гетьманування Кирила Розумовського (1750–1764).***

### ***2. Ліквідація Гетьманщини.***

### ***1. Гетьманування Кирила Розумовського (1750–1764)***

Внаслідок чергового державного перевороту в 1741 р. до влади в Росії прийшла дочка Петра I, Єлизавета. На час її правління припало загострення відносин між Росією та Османською імперією. З огляду на перспективу розв'язання чергової війни між країнами російська влада намагалася здобути прихильність козацтва та старшини.

За наказом 1739 р. селянам дозволялося вільно переходити з одного місця проживання на інше, а російським землевласникам заборонялося перешкоджати цим переходам та закріпачувати населення. У 1741 р. був виданий наказ, який дещо обмежив сваволю російських чиновників та представників царського військового командування на території України. Зокрема, їм заборонялося втручатися у справи місцевої адміністрації, здійснювати безпідставне насильство щодо українців. У 1743 р. було поновлено Київську митрополію. Архієпископ Рафаїл Заборовський отримав титул митрополита.

У 1744 р. Єлизавета подорожувала Україною. Коли вона перебувала в Києві, до неї звернулася старшина з проханням дозволити обрати гетьмана. У 1750 р. на посаду гетьмана було призначено молодшого брата фаворита Єлизавети О. Розумовського – Кирила Розумовського. На той момент йому було лише 22 роки.

Завдяки протекції свого брата Кирило Розумовський здобув гарну освіту в університетах Німеччини, Франції, Італії. До призначення на гетьманство він очолював академію наук.

К. Розумовський більшу частину часу проводив у Петербурзі, відвідуючи світські заходи. Захоплюючись способом життя придворного російського дворянства, він намагався імплементувати його і в Україні. Молодий гетьман розбудовував Глухів. Будинок Генеральної канцелярії набув нового вигляду і був прикрашений скульптурами, палац гетьмана доповнив англійський парк. У гетьманській столиці з'явилися кав'ярні, французькі пансіони для дітей, італійська опера, проводилися бенкети на манер вищого світу.

Гетьман прагнув відновити та розбудувати колишню гетьманську столицю – Батурин. В останні роки життя К. Розумовський побудував у місті палац, який є видатною пам'яткою класицизму. Його архітектором був шотландський майстер Чарльз Камерон. Гетьман хотів створити у місті університет. Для роботи у ньому він навіть запрошував Жан-Жака Руссо.

У роки його правління Гетьманщина пережила «золоту осінь своєї автономії». К. Розумовський ініціював проведення ряду реформ, які сприяли зменшенню залежності від російської влади. Справи України були передані з управління Сенатом до відання Колегії закордонних справ, владі гетьмана було підпорядковано Київ та Запорозьку Січ. Гетьман відновив скликання Старшинської Ради, без російських чиновників призначав полковників та роздавав їм землі. За відсутності гетьмана старшина мала право керувати Гетьманщиною.

Важливим досягненням стало проведення військової реформи, відповідно до якої запроваджувалися нова форма та озброєння. Відтоді козаки носили штани білого кольору, сині мундири із червоними комірами. Кожен полк мав шапки певного кольору. Із озброєння у козаків були рушниці та шаблі. У козацькому війську вводилася муштра за західноєвропейським зразком. В усіх полках створювалися школи, де діти козаків могли здобувати освіту та проходити військову підготовку.

Гетьман продовжив реформування адміністративно-судової системи. Вищим судовим органом у Гетьманщині визнавався Генеральний суд. Уся територія поділялася на 20 полків, і в кожному з них запроваджувалися відповідні судові органи. Кожен із полків мав по одному гродському суду, який розглядав тяжкі кримінальні злочини. Його очолював полковий старшина. На рівні полку також діяло по два земські суди, що вирішували цивільні справи, і по два підкоморні, що займалися земельними справами. Право обирати суддів різних інстанцій належало виключно старшині.

К. Розумовський намагався досягти фінансової автономії України. Було скасоване внутрішнє мито. Запроваджувалося право вільної торгівлі за межами

Гетьманщини, що сприяло покращенню фінансового становища. До того ж К. Розумовський порушував перед російською владою питання про відшкодування збитків України у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр., проте не отримав позитивної відповіді на свій запит. Навіть більше, з 1754 р. російською владою встановлювався жорсткий контроль за бюджетом України. Гетьманський уряд був зобов'язаний звітуватися про всі видатки та прибутки.

У період гетьманування К. Розумовського діяла заборона на закріпачення українського селянства, проте це положення поступово нівелювалося. Відповідно до вимог старшини, за розпорядженням 1760 р. передбачалося, що для переходу селянину потрібен письмовий дозвіл старшини, водночас у разі зміни місця проживання земля селянина залишалася у власності землевласника.

К. Розумовський здійснив невдалу спробу відновити зовнішньополітичну діяльність Гетьманщини шляхом участі козацтва у **Семилітній війні (1756–1763)**.

У 1763 р. він сформував проект встановлення на території України спадкової форми влади, яка передбачала передачу посади гетьмана нащадкам Розумовського. Ця пропозиція лягла в основу чолобитної, що була відправлена вже новій імператриці Катерині II. Гетьмана підтримала і інша старшина, зокрема Лубенського, Миргородського, Гадяцького, Київського полків, яка підготувала подібні прохання до російської правительки. Очевидно, що метою цього заходу було закріпити результати проведених К. Розумовським реформ та зберегти наявну державно-політичну автономію українських земель, проте інтереси гетьмана та старшини не співпадали з імперською політикою Катерини II, яка не визнавала автономних прав навіть у найменшому їх обсязі.

## ***2. Ліквідація Гетьманщини***

Катерина II (1762–1796) у своїй політиці дотримувалася неухильного курсу на повне знищення тих прав і свобод, які ще залишалися в обмеженій формі на українських землях. У таємній інструкції генерал-прокурору Сенату князю В'яземському Катерина II писала: «Малоросія, Ліфляндія і Фінляндія є провінції, які правляться дарованими їм привілеями; порушити їх відразу було б дуже незручно, але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитися з ними як з чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в лісі». Водночас вона писала, що треба, щоб не тільки гетьмана не стало, а й сама назва посади припинила існування.

Царським маніфестом від **10 листопада 1764 р.** і сенатським указом від 17 листопада 1766 р. **гетьманство в Україні було скасоване**. Під тиском російської влади К. Розумовський вимушений був відмовитися від булави. Він отримав звання генерал-фельдмаршала і велику пенсію. Після тривалої подорожі по

Європі у 1777 р. він повернувся в Україну, де й провів свої останні роки життя в Батурині та Яготині.

Для управління Україною за затвердженими указами створювалася **Малоросійська колегія (Друга малоросійська колегія, 1764–1786)**, що стала вищим органом управління на українських землях. Її очолив Петро Румянцев. Він отримав спеціальні настанови «Таємні настанови», у яких йшлося про повну ліквідацію залишків автономії українських земель, «маючи і вовчи зуби, і лисячий хвіст».

За час свого перебування на посаді голови Малоросійської колегії П. Румянцев провів перепис, результати якого були зафіксовані у «Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769». Мета його була суто практичного характеру і полягала в отриманні та систематизації інформації про податні категорії населення. Водночас «Опис» став важливим джерелом історії українського народу другої половини XVIII ст., оскільки він містить інформацію про кількість населення, характеристику їх господарств, майнового стану та опис міст.

З метою встановлення повного контролю на українських землях, уніфікації та створення єдиної системи управління російська влада здійснила адміністративно-територіальні перетворення. У **1764 р.** на землях Нової Сербії, Слово-сербії, Новослобідського полку, частини Миргородського і Полтавського полків було створено **Новоросійську губернію**. Усі козаки, які жили тут, були переведені у пікінерів. У **1765 р.** російська влада ліквідувала козацькі полки та **полково-сотенний устрій Слобожанщини**. Замість них створювалися регулярні гусарські полки. Козаків стали називати військовими обивателями. На землях Слобожанщини було створено **Слобідсько-Українську губернію** на чолі з царськими урядовцями.

На Лівобережжі полковий устрій скасували у **1781 р.** Натомість було створено 3 намісництва: Новгород-Сіверське, Чернігівське та Київське. Роком раніше, у 1780 р. було створено **Харківське намісництво**, у **1783 р.** **Катеринославське намісництво**.

У **1783 р.** остаточно було ліквідовано козацькі полки, замість них створювалося регулярні карабінерські полки на кшталт тих, що вже існували в Росії. Старшина, яка погоджувалась на продовження служби в реорганізованих полках, отримувала такі ж права, як і російські офіцерами. Звичайні козаки переводилися у стан державних селян. Отже, Україна втратила свої збройні сили і була зведена до звичайної околиці. Були викрадені та вивезені до Росії символи козацької влади: військові прапори, печатки, артилерія.

У **1783 р.** на Лівобережній Україні та Слобожанщині було поширене кріпосне право. Відповідно до «Жалуваної грамоти російському дворянству» **1785 р.** українська старшина отримувала такі ж самі права, які мало російське дворянство. Цей документ мав важливе значення, оскільки у провідного соціаль-

ного стану українського суспільства – старшини – відтепер не було особистої потреби та зацікавленості у продовженні боротьби.

Права українських земель у другій половині XVIII ст. були дуже обмеженими. Ознаками самоврядності залишалися посада гетьмана та Нова Січ, але і ці інституції залежали та підпорядковувалися російській владі. Імперський режим прагнув повного поглинання українських територій, оскільки наявність будь-яких ознак самоврядності, особливості управління українських земель, не відповідала абсолютистській політиці.

## **Російська анексія Кримського ханства та захоплення Півдня України**

- 1. Захоплення Росією Кримського ханства та Півдня України.*
- 2. Чорноморське козацьке військо.*
- 3. Політика насадження «російськості» у Криму та на Півдні України.*

### *1. Захоплення Росією Кримського ханства та Півдня України*

Катерина II проводила цілеспрямовану політику у напрямі розширення південних кордонів та оволодіння Кримським ханством. У **1768–1774 рр.** відбулася **російсько-турецька війна**. Воєнні дії відбувалися у Криму, на Дунаї та Закавказзі. Найзапекліші бої відбувалися за міста Очаків, Перекоп, Кінбурн, Феодосію. У воєнних операціях активну участь брало українське козацтво. **10 липня 1774 р.** між супротивниками був укладений **Кучук-Кайнарджійський мир**.

Згідно з його умовами до Російської держави відійшли: східна частина Керченського півострова (фортеці Керс і Єнікале); Азов із прилеглими територіями; фортеця Кінбурн у гирлі Дніпра; території між Південним Бугом та Дніпром по нижній течії. Росія здобувала вихід до Чорного моря, її торгові кораблі могли проходити по протоках Босфор і Дарданелли. Туреччина визнала незалежність Кримського ханства.

Це створило умови для подальших політичних маніпуляцій Росії у Кримському ханстві. У 1777 р. кримським ханом став російський ставленик Шагін Гірей, якій проводив непопулярні серед населення реформи. Серед них зрівняння у правах представників усіх віросповідань. Це призвело до повстання мусульманського населення, яке було придушене російськими військами. Не зумівши стабілізувати ситуацію, Шагін Гірей втік до Росії. Скориставшись ситуацією у квітні **1783 р.**, Катерина II видала наказ про включення Криму до складу Росії, що фактично означало анексію півострова. У лютому **1784 р.** на території Кримського ханства було створено **Таврійську область**. Місцеве мусуль-

манське населення зазнавало утисків від російської влади та масово емігрувало до Туреччини.

Щоб повернути Крим, Османська імперія розв'язала **російсько-турецьку війну 1787–1791 рр.** Вона закінчилася підписанням **Ясського миру 29 грудня 1791 р.**, за умовами якого Кримський півострів, територія між Південним Бугом і Дністром, все Причорномор'я та Приазов'я визнавалися під владою Росії.

## ***2. Чорноморське козацьке військо***

Під час війни російська влада закликала задунайське козацтво підтримати їх у війні, обіцяла відновлення козацьких порядків. У **1788 р.** частина задунайських козаків на чолі з військовим осавулом **Сидором Білим** перейшли на сторону російської влади. Військо мало назву «Військо вірних козаків». Центром їх розміщення були Олешки. Вони відтворили внутрішній устрій козацтва та дотримувалися традицій запорожців. Згодом, у тому ж **1788 р.** військо отримало назву **Чорноморського козацького війська**. Воно розміщувалося на території між Південним Бугом та Дністром до Чорного моря.

Після завершення війни російська влада прийняла рішення переселити козацтво з їх традиційних місць проживання. У серпні 1792 р. Чорноморське козацьке військо було виселено на Кубань. Козаків розмістили уздовж так званої Чорноморської кордонної лінії для охорони кордонів. У 1860 р. Чорноморське козацьке військо було об'єднане із західною частиною Лінійного козацького війська і перейменоване на Кубанське козацьке військо.

## ***3. Політика насадження «російськості» у Криму та на Півдні України***

Захопивши владу над Кримським півостровом, Причорномор'ям та Приазов'ям, російська влада почала політику планомірної колонізації регіону з метою посилення своєї влади. Для реалізації цієї мети вдавалися до різних заходів: адміністративно-територіальних реформ, створення нових міст, запрошення колоністів.

Показовою у творенні «нової історії» регіону були принципи вибору назв нових міст і перейменування наявних на той час населених пунктів. Топонімічна політика російської держави проводилася у межах реалізації так званого «грецького проєкту» Катерини II. Оформлена версія його постала у листі російської цариці до Йосифа II, якого вона схилила до спільної боротьби проти Османської імперії. Згідно з її намірами на захоплених територіях відроджувалася давня Грецька імперія, що включала територію Болгарії, Македонії, частину Албанії. Вона визнавалася незалежною державою. Але управляти нею мав внук Катерини, Костянтин.

Зі властивою Росії міфотворчістю проєкт був побудований на ідеї її особливої цивілізаційної місії, правонаступництва Константинополя як центру право-

слав'я та відповідно захисту всіх православних. У заданій «грецьким проєктом» системі релігійна спадковість прирівнювалася до культурної. Відповідно Константинополь фактично урівнювався з Афінами, а роль єдиної церковної спадкоємиці Візантії передавалася Росії. І відповідно до логіки цього бездоказового проєкту вона ж і визнавалася спадкоємицею всього античного спадку.

Культивація подібного міфу була спрямована на виправдання захоплення територій та створювала ідеологічне підґрунтя для нових загарбницьких воєн. Нова міфологема давала змогу не лише претендувати на території, що входили до складу Греції, Візантії, а й подовжити російську історію, вивести її на рівень провідних європейських держав.

Очевидно, що подібні задуми були наявні задовго до офіційного листування. Про це свідчить той факт, що за розпорядженням Катерини II її внука, який народився у квітні 1779 р., назвали Костянтином на честь останнього імператора Візантії Костянтина XI Палеолога. До цієї події приурочили випуск монети із зображенням Софійського собору Константинополя та Чорного моря. Імператриця виховувала внука у дусі грецької культури. При дворі поширення набула мода на все грецьке. Влаштувалися пишні свята у грецькому дусі з використанням грецьких музичних інструментів, грецької мови тощо.

Втілюючи «грецький проєкт», Катерина II проводила політику активного освоєння краю. Відповідальність за його реалізацію покладалася на генерал-губернатора князя Григорія Потьомкіна, який з особливою завзятістю взявся до справи. Одним із напрямів закріплення територій стало запрошення колоністів. Заселення Півдня України іноземцями почалося задовго до аналізованих подій. У середині XVIII ст. на територіях, заселених сербами, чорногорцями, молдаванами, болгарамі були створені Нова-Сербія та Слов'яносербія. У 1764 р. вони були включені до складу створеної Новоросійської губернії, назва якої мала промовисто загарбницький характер.

Російська влада запрошувала колоністів (греків, німців, болгар та інших) для розвитку торгівлі, промисловості в регіоні та посилення своєї влади. Особливу увагу під час цього приділяли грекам, для яких були виділені землі у Приазов'ї по ріках Солоній та Кальміус. Одним із центрів проживання греків стало місто Маріуполь. Саме така назва була затверджена у 1779 р. за розпорядженням Г. Потьомкіна. Вона складалася із двох частин: ім'я «Марія» та «поль», що пов'язано з давньогрецькою назвою міста – «поліс». Використання у топонімах того часу частини «поль» було поширеним явищем. Воно спрямовувалося на звернення до античної спадщини.

Проте культивована російською стороною дата заснування міста й обставини його виникнення не відповідають дійсності. Історик, професор Донецького національного університету О. Пірко аргументовано доводив, що на території міста існувало козацьке поселення Домаха, яке з часом стало центром Кальміуської

паланки. З огляду на це датою заснування Маріуполя варто вважати час появи козацької Домахи, або до 1735 р. – рік заснування Кальміуської паланки. Водночас це вказує на планомірну політику «забуття» історії, що передувала утвердженню російської влади на землях Південно-Східної України.

Колоністам обіцяли грошову допомогу, звільнення від податків на певний час, вони звільнялися від військової та громадської служби, мали право дотримуватися своєї віри. Серед них були представники різних народів: німці, вірмени, євреї, шведи, проте переважну більшість склали саме греки та слов'яни. У цьому можна углядіти не лише бажання російської влади швидкого економічного освоєння краю, а й підтримки ілюзії заступництва православних.

Утвердження російської влади на Півдні України та в Криму не обмежилось юридичною та економічною сферами. Не менш дієвими виявилися заходи, спрямовані на трансформацію історичної пам'яті. Шляхом створення нових міст, перейменування наявних російська влада наповнювала простір регіону символічними ознаками своєї присутності, «вбиваючи російськість» на світоглядне тло.

Насамперед увага була сконцентрована на перейменуванні населених пунктів, пов'язаних із козацькою добою. Російська влада прагнула до «забуття» та викривлення однієї із найславетніших сторінок історії українського народу, що відігравала важливу роль у процесі націотворення, формування національної ідентичності.

Провідний дослідник українського козацтва Д. І. Яворницький зазначав, що до земель Запорозжя в останній чверті XVIII ст. використовували назви «Слов'янської» та «Херсонської провінції», але ніяк не Запорозької. Топонімічна політика російської влади у регіоні передбачала перейменування козацьких населених пунктів. Так, у 1781 р. козацьке містечко Орлик, що розміщувалося у місці впадіння р. Синюхи у Південний Буг, було перейменоване в Ольвіополь (частина сучасного міста Первомайськ Миколаївської обл.). У 1784 р. слобода Матвіївка стала містом Павлоградом, центром Катеринославського намісництва. Засноване запорожцями с. Усовка, згодом Беча, що входило до складу Нової Сербії, у 1784 р. стало Олександрією. Новомосковськ постав у 1794 р. на місці козацького містечка, центру Самарської паланки, Самарчик або Новоселиця.

Показовою є політика заснування на землях козацької вольності нових міст, назви яких демонстрували утвердження російської влади. Одним із них був Катеринослав, заснований у 1787 р., назва якого є доволі символічною та показовою щодо політики російської влади.

Південним Санкт-Петербургом, за задумом російської влади, мав стати Херсон, закладений у 1778 р. Заболочена місцевість, наявність численних каналів та ровів нагадувала північну столицю. Під час вибору назви міста зупинилися на Херсоні, помилково вважаючи, що саме у цьому місці розміщувався давньогрецький поліс Херсонес. Окрім античного спадку, назва міста мала і релігійний

підтекст, оскільки саме у Корсуні – середньовічному Херсонесі – охрестився Володимир Великий. Місто будувалося швидкими темпами, вже через два роки воно приймало кораблі, через порт поступово розвивалася міжнародна торгівля. Проте стати південною столицею так і не змогло через мілководність моря, наявність каналів, що ускладнювало морську навігацію.

Провідним містом регіону стала Одеса. Офіційною датою її заснування вважається 22 серпня 1794 р., коли офіцери місцевого гарнізону почали будівництво міста. Проте історія міста значно довша за вказану дату. Тут були виявленні поселення давніх греків, черняхівської культури. У середині XIII ст. територія міста потрапила під владу Золотої Орди. На італійських навігаційних картах XIV ст. місце Одеси було позначено населеним пунктом Джинестра (Гінестра). У 1415 р. на цьому місці згадується поселення Качибей. Після того, як край потрапив під владу Османської імперії, на місці сучасної Одеси існувало поселення Хаджибей (Гаджибей) з фортецею Єні-Дунай. У 1789 р. вона була завойована російськими військами під командуванням Йозефа де Рібаса. На місці мусульманського поселення було вирішено розбудувати велике місто. Над вибором назви для нього працювала Академія наук, що рекомендувала обрати назву «Одессос», споріднену з назвою давньогрецького полісу. Проте Катерина II наполягла саме на варіанті «Одеса».

Місто мало чіткий план, що відповідало тогочасним принципам забудови у країнах Західної Європи. Один із авторів його проекту Франц де Воллан розпланував дві мережі вулиць, що сходилися під кутом 47 градусів. Місто мало широкі вулиці та головну магістраль. Воно поділялося на два райони – Військовий та Грецький. Невипадково у 1794 р. було закладено фундамент православної церкви Святої Катерини.

Особливу увагу російська влада приділила освоєнню Криму у фізичному та символічному відношенні. Нівелюючи історію регіону, шляхом впровадження нових топонімів свідомо насаджувався образ суто грецького регіону з давніми античними традиціями. Із історичної пам'яті не лише жителів краю, а й усього світу усувалося все те, що могло нагадати про існування Кримського ханства та протекторат Османської імперії. За півостровом та прилеглими територіями Північного Причорномор'я закріплюється назва «Таврія», «Таврида». Таку назву для означення краю використовували греки. Вона повинна була витіснити топонім «Крим», що мав виключно татарське походження. У 1802 р. була створена Таврійська губернія, що включала Кримський півострів та території Північного Причорномор'я.

Топонімічних змін зазнали і міста Криму. Забудова сучасного Севастополя почалася у червні 1873 р. На той час це було невелике селище, що мало татарську назву Ахтіар. Вона не відповідала завданням російської влади, і тому спеціаль-

ним наказом Катерини II від 10 лютого 1784 р. поселенню було присвоєно назву Севастополь, що з грецької мови перекладалося як «священне місто».

Подібно у 1784 р. кримсько-татарське місто Ак-Мечеть («біла мечеть») стало Сімферополем, що з грецької перекладалося як «місто загального блага». Ѓозлеве у 1784 р. було перейменоване на Євпаторію. Прикметним є те, що назву ханської столиці Бахчисарай російська влада не змінила. Можна припустити, що в цьому був певний символізм, що мусив нагадувати татарам, про те, що їх столиця підкорена. Саме місто за імперської влади втратило своє провідне значення та перетворилося на невелике провінційне кримське містечко.

Так російська влада наприкінці XVIII ст. на захоплених територіях Півдня України та Криму реалізовувала політику, спрямовану на трансформацію історичної пам'яті, свідомого «забування» козацької історії та Кримського ханства.

## **Гайдамацький рух**

***1. Причини та передумови повстань.***

***2. Гайдамацький рух.***

***3. Коліївщина.***

***4. Рух опришків.***

***1. Причини та передумови повстань***

За умовами «Вічного миру» 1686 р. влада Речі Посполитої визнавалася над Північною Київщиною, Волинню, Галичиною, а Західне Поділля залишалося під владою Османської імперії. У 1699 р. за рішенням Карловицького конгресу регіон також переходив до Польщі, проте відновити колишню владу на Правобережжі Речі Посполитій вдалося лише у 1714 р. У краї відновлювався адміністративно-територіальний поділ, властивий польській державі. Українські землі були розділені на Київське, Волинське, Брацлавське, Подільське, Руське, Белзьке воєводства. Вони складались із повітів.

На Правобережжя поверталися польські магнати, які отримували тут великі землеволодіння. 80 % земель належали 40 магнатським родинам. Серед яких до найзаможніших належали Любомирські, Потоцькі, Чарторийські, Жевуські.

Після тривалих воєнних дій Правобережжя було вкрай виснажене. Щоб відродити регіон, відновити господарства, польські землевласники роздавали селянам наділи. Протягом певного часу вони могли не відбувати панщину та не сплачувати податки на користь землевласника. Завдяки цим заходам Правобережна Україна швидко наповнювалася прийдшими з Галичини, Лівобережжя та інших регіонів людьми. Це сприяло поступовому відновленню господарства у краї.

Проте ці заходи мали тимчасових характер, поступово відбувалося відродження фільварково-панщинної системи з примусовою працею та кріпацтвом. У другій половині XVIII ст. обсяг панщини становив від 2 до 6 днів на тиждень, залежно від розмірів землекористування. Окрім панщини, селяни відбували цілу низку додаткових повинностей на користь землевласників та держави. Серед них грошові чинші, натуральна данина, шарварки, які передбачали роботи з будівництва. Відновився національно-релігійний гніт.

## ***2. Гайдамацький рух***

Вказані обставини стали причинами розгортання *гайдамацького руху* на Правобережжі. Етимологія поняття до кінця залишається не визначеною. Дослідники припускають, що воно було запозичене з турецької мови і означало «нападати». Гайдамаками називали повстанців, що невеликими об'єднаннями нападали на маєтки польських землевласників.

Особливого розмаху рух набув у **1734 р.** на Поділлі та Волині. Одним із відомих ватажків гайдамак того часу був сотник **Верлан**. Від страху шляхта залишала свої маєтки, ховалася в укріплених містах. Повстання набувало масового характеру. На сторону гайдамаків переходили сотники, що були на службі польської влади. Самотужки війська Речі Посполитої не могли придушити повстання, король вимушений був звернутися по допомогу до росіян, які не упустили нагоди втрутитись на Правобережну Україну.

У **1750 р.** гайдамацький рух набув нового розмаху. Він охопив Брацлавщину, Поділля, Київщину. Одним із керівників повстання був **Михайло Сухий**, але, як і попередня хвиля, воно було придушене польськими військами з допомогою московитів.

## ***3. Коліївщина***

Найбільшим повстанням гайдамацького руху стала **Коліївщина**, яка відбувалася у **1768 р.** Назву повстання пов'язують зі словом «колій», яким в українських селах називали чоловіків, які забивали худобу. У місті Барі польські шляхтичі та католицьке духовництво створили військово-політичне об'єднання, що отримало назву Барська конфедерація. Метою своєї діяльності вони визначали протидію поступкам не католиків у церковно-релігійному житті і збереження привілеїв шляхти. Учасники Барської конфедерації зібрали військо та розпочали похід на Поділля. Він супроводжувався переслідуваннями, репресіями православних селян, міщан, священників.

У травні 1768 р. гайдамаки на чолі з Максимом Залізняком розпочали масштабне повстання, спрямоване проти Барської конфедерації, польських землевласників та сваволі, що вони чинили над українським населенням. Повстання

охопило Поділля та південну Київщину. Один із їх найбільших військових успіхів був пов'язаний з оволодінням містом Умань 9–10 червня 1768 р. Під час його штурму на сторону гайдамаків перейшов полк, очолюваний Іваном Гонтою. Для придушення повстання польська влада вдалася до допомоги російської сторони.

#### ***4. Рух опришків***

На Прикарпатті та Буковині ще з першої половини XVIII ст. поширення набув **рух опришків**, що дослівно означало – «порушник, знищувач». До опришок приєднувалися селяни, міщани, які відчували на собі соціально-економічні утиски з боку польської шляхти, угорських, молдовських землевласників. Вони діяли невеликими загонами на Закарпатті, Галичині, Буковині. На початку XVIII ст. ватажками загонів опришків були Пинтя і Пискливий.

Найбільшого розмаху цей рух набув у 1730–1745 рр., коли опришків очолив Олекса Довбуш. Його загін здійснював напади на панські маєтки та господарства заможних селян. Опорним пунктом опришків стала гора Стіг у Карпатах. Звідти вони здійснювали напади на прилеглі території та міста. О. Довбуш був убитий у 1745 р. Незважаючи на це, рух опришків продовжувався далі.

Отже, відновлення польських порядків на Правобережжі призвело до наростання соціального опору та виникнення гайдамацького руху, руху опришків. Найбільшим повстанням цього періоду була Коліївщина. Окрім соціально-економічного характеру, цей виступ мав національний та релігійний складник, адже учасники Коліївщини виступали на захисті православної церкви та православного населення, до якого належали українці. Хоча більшість виступів мали локальний характер і були придушені польською владою, вони стримували посилення соціального і національного гноблення та впливали на поширення боротьби селян проти засилля землевласників.

### **Українські землі у політиці сусідніх держав наприкінці XVIII ст. Поділи Речі Посполитої**

- 1. Перший поділ Речі Посполитої.***
- 2. Українські землі за другим поділом Речі Посполитої.***
- 3. Третій поділ Речі Посполитої.***

#### ***1. Перший поділ Речі Посполитої***

У другій половині XVIII ст. Річ Посполита була виснажена численними війнами та внутрішньополітичною боротьбою. Її позиція в європейському політикумі

була незначною. Особливий вплив на державу мала Російська імперія. Останній король Речі Посполитої Станіслав-Август Понятовський (1732–1798) фактично був її ставлеником і провадив політику в інтересах Петербурга. Як знаряддя тиску та посилення внутрішнього протистояння між шляхтою російська влада використовувала вимогу надання всім представникам різних християнських конфесій таких саме прав, якими користувалися католики. У 1768 р. сейм прийняв відповідне рішення, що призвело до створення Барської конфедерації та внутрішнього протистояння між шляхтою.

Ослабленням Польщі намагалися скористатися також Пруссія та Австрія. Кожна з країн хотіла захопити частину польських територій, включно з українськими землями. У 1769 р. Австрія захопила м. Спіш із навколишньою територією на північному заході Речі Посполитої. Натомість Пруссія у 1770 р. зайняла Гданське Помор'є та північ Великопольщі.

У 1772 р. Росія, Австрія та Пруссія уклали угоду, яка зафіксувала **Перший поділ Речі Посполитої**. Цей союз в історіографії красномовно називали «союз трьох чорних орлів». Відповідно до умов угоди, землі Галичини у межах Руського, Белзького, західної частини Волинського та Подільського воєводства переходили до складу Австрії.

На цих територіях австрійська влада створила адміністративно-територіальну одиницю – Королівство Галіції і Лодомерії. Ця назва була обрана невипадково. Вона мала виправдати загарбницькі претензії австрійської монархії на регіон. На початку XIII ст. землі Галицько-Волинської держави нетривалий час перебували під владою угорського короля, після чого до його титулу додалося визначення «король Галіції і Лодомерії». Оскільки Угорщина перебувала під владою Австрії, правителі останньої вважали свої претензії на Галичину і Волинь історично виправданими.

Королівство Галіції і Лодомерії очолював призначений імператором губернатор із резиденцією у Львові. У адміністративно-територіальному відношенні Королівство поділялося на дистрикти (округи), якими керували призначені старости.

У 1775 р. в Королівстві Галіції і Лодомерії був створений провінційний сейм, як і в інших землях Австрії. У ньому засідали магнати, шляхта і представники міського самоуправління, проте їх функції були досить обмеженими. Вони не мали права ухвалювати рішення політичного та економічного характеру. Учасники сейму могли лише обговорювати затвержені австрійською владою накази та розпорядження, визначати шляхи їх реалізації.

Зібрання галицького сейму не були постійними. З 1788 до 1817 рр. його засідання взагалі не проводилися. Отже, Королівство Галіції та Лодомерії не мало самоврядності й в усіх питаннях залежало від австрійської влади.

У 1775 р. за **Константинопольською конвенцією** Туреччина поступалася **Буковиною** на користь **Австрії**. В адміністративно-територіальному відношенні вона була приєднана до Королівства Галиції і Лодомерії у 1786 р.

## **2. Українські землі за другим поділом Речі Посполитої**

Патріотично налаштована група шляхтичів Речі Посполитої на чолі з Г. Коллонтаєм намагалася провести внутрішні реформи для того, щоб зупинити подальше захоплення територій Польщі. У травні 1791 р. польський сейм ухвалив конституцію. За її положеннями Річ Посполита ставала конституційною монархією. Запроваджувався чіткий поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. Проголошувалася рівність усіх громадян та гарантувалися особисті свободи. Для того часу це був дуже прогресивний законодавчий документ.

Можливість виходу Речі Посполитої із внутрішньої кризи та зовнішньополітичного впливу дуже непокоїла Росію та Пруссію. Остання наполягала на тому, що прийнята конституція суперечить польсько-прусьському оборонному союзу від 26 березня 1790 р. Російська влада звинувачувала польське шляхетство у революційності.

Маніпулюючи протистоянням між різними групами шляхти у Речі Посполитій, Росія спровокувала у країні війну, внаслідок якої проведені реформи та оголошена конституція були визнані не чинними. У **1793 р.** відбувся **Другий поділ Речі Посполитої**. За його умовами під владу Росії були віддані Західне Поділля, Брацлавщина, Київщина, Східна Волинь. Південно-західна частина Мазовії, частина Великопольщі, яка після першого поділу залишалася у Речі Посполитої, переходили під владу Пруссії.

## **3. Третій поділ Речі Посполитої**

Проти поділів Речі Посполитої у 1794 р. в країні розгорілося повстання під проводом Тадеуша Костюшка, проте воно лише прискорило остаточний розділ держави. Повстання було придушене російськими та пруськими військами і слугувало черговим приводом для того, щоб звинувати владу Речі Посполитої у неспроможності стабілізувати внутрішню ситуацію.

У **1795 р.** відбувся **Третій поділ Речі Посполитої**. Відповідно до його умов західні частини Волині, Холмщини, Белзьке воєводство та Білорусь потрапляли під владу Росії. Отже, внаслідок поділів під владою Росії опинилася уся Правобережна Україна. На її території у 1795 р. було створено Волинське, Брацлавське, Подільське намісництва. У 1797 р. вони були розділені на Київську, Подільську та Волинську губернії.

Австрія захопила північ Краківського, Люблінського, Сандомирського воєводства, частково Мазовію та Холмщину. Інші частини Краківського воєводства та

Мазовії закріплювалася за Пруссією, разом з частиною Литви та Білорусі до річки Німана, а також західна частина Підляшшя.

Внаслідок насильницького поділу територій Речі Посполитої українські землі, що перебували під її владою, були розділені між Австрійською та Російською імперіями. Кожна з них проводила на українських землях політику, спрямовану на їх повну інкорпорацію та підкорення українського народу.

## **Реформи Марії Терезії та Йосифа II та їх вплив на розвиток українських земель**

- 1. Адміністративні зміни.*
- 2. Соціально-економічні реформи.*
- 3. Реформи у сфері освіти.*

### *1. Адміністративні зміни*

Після завершення поділів Речі Посполитої під владою Австрійської імперії перебували Закарпаття, яке підпорядковувалося Будапешту, Галичина та Буковина, що утворювали, як зазначалось раніше, королівство Галиції та Лодомерії. Саме у другій половині XVIII ст. в імперії відбулися реформи освіченого абсолютизму. Ініціатива їх проведення належала австрійській правительці **Марії Терезії (1740–1780) та її сину Йосифу II (1780–1790).**

Війна за австрійську спадщину (1748–1756), Семирічна війна (1756–1763) демонстрували хиткість миру в Європі, вони не вирішували, а ще більше загострювали взаємні претензії країн на спірні території, водночас формували потребу внутрішнього реформування та посилення країн.

Марія Терезія та її син Йосиф II особливу увагу присвятили заходам спрямованим на створення централізованої бюрократичної системи управління. Було проведено адміністративно-територіальну реформу, відповідно до якої вся територія держави поділялася на губернаторства, які склалися з округів, а ті відповідно з повітів. На чолі кожної губернії стояв призначений імператором губернатор. Округи очолювали старости, які підпорядковувалися губернатору. Саме в цей період був запроваджений сейм у Королівстві Галиції і Лодомерії як вищий представницький орган провінції.

Обмежувалося міське самоуправління та цехові привілеї. Міщани продовжували обирати голову магістрату та членів міської ради, але остаточно кандидатів на ці посади затверджував губернатор. Водночас вони мусили пройти спеціальні іспити на знання законів. Переглядалися права на самоуправління кожного міста.

У правничій площині запроваджувався єдиний кримінальний кодекс.

Збільшувалася удвічі армія, її утримання за рахунок запровадження додаткових податків та обов'язкової військової повинності.

## **2. Соціально-економічні реформи**

Суттєві зміни стосувалися економічної сфери. На території Австрійської імперії запроваджувалася конвенційна монетна система та перші паперові гроші Австрії – банкнотли. Вводився податок на прибутки. Заохочувався розвиток промисловості й торгівлі, скасовувалися внутрішні мита.

Основний прибуток державі давало сільське господарство, тому саме йому була приділена велика увага в реформаторській політиці австрійських правителів. У 1772 р. Марія Терезія видала наказ, за яким усі землевласники мали фіксувати та передавати у відповідні державні установи інформацію про свої прибутки – фасії.

У 1772 р. землевласників зобов'язали укласти «Інвентарі», у яких містився повний опис землеволодіння та вказувалася інформація про обсяги повинностей, які виконували залежні селяни. «Інвентарі» укладалися як окремими землевласниками, так і на державних землях. Водночас заборонялося збільшувати повинності за вказані в «Інвентарі» та змушувати селян працювати у святкові дні. З 1775 р. запроваджувався рустикальний податок, який призначався на кожне окреме селянське господарство.

Йосиф II продовжив реформаторську політику. Спеціальним патентом від **5 квітня 1782 р. він скасував особисту залежність селян від землевласників.** Цей наказ гарантував їм право переходу, дозволяв займатися ремеслом, торгівлею, здобувати освіту, розширював юридичні права селян. **За патентом 1786 р. панщина не могла перевищувати трьох днів на тиждень.** Водночас заборонялися тілесні покарання, суботня та недільна панщина.

За імператорським декретом 1787 р. земельні наділи, якими користувалися селяни, переходили у їх спадкове землекористування. Землевласники не мали права на свій розсуд розпоряджатися цими землями. Ліси, пасовиська, луки переходили у сервітутне користування, тобто землевласник мав право призначати додаткові повинності чи оплату за користування ними.

Ці зміни сприяли чіткому упорядкуванню обліку землеволодінь, системи оподаткування, визначенню повинностей кріпаків та зменшенню сваволі землевласників.

### ***3. Реформи у сфері освіти***

У сфері духовній було обмежено вплив церкви. Вона підпорядковувалась державній владі. Водночас уніатська церква урівнювалася в правах із католицькою. Показовим у цьому є те, що за правління Марії Терезії уніатську церкву почали офіційно називати «греко-католицькою». Австрійський уряд виділяв значні кошти на її розвиток. У Відні була відкрита греко-католицька семінарія. В 1784 р. вона була переведена до Львова. Важливе значення для підвищення статусу греко-католицької церкви мало реформування львівської єпархії в митрополію у 1808 р.

Важливі зрушення відбулись у сфері освіти. Було запроваджено обов'язкову шкільну освіту. Це були однокласні (парафіяльні), трикласні (тривіальні), чотирикласні (нормальні). У Відні почала працювати Медична академія, навчальний заклад для дітей привілейованих станів («Терезіанум»).

У 1784 р. відновив свою діяльність Львівський університет. При ньому з **1787 р.** почав працювати **Руський інститут з українською мовою навчання.** У ньому було два відділення – богословське та філософське. В основному інститут готував священнослужителів греко-католицької церкви. Оскільки багато юнаків Галичини не знали латині, вони не могли здобувати освіту у Львівському університеті. Відкриття Руського університету створювало таку можливість. Навчальний заклад продовжував свою діяльність до 1809 р.

Загалом реформи Марії Терезії та Йосифа II мали позитивний вплив на розвиток економіки та освіти на українських землях, що перебували під владою Австрії. Вони суттєво вплинули на покращення становища залежних селян, регламентували їх повинності. Водночас вже у 90-х рр. XVIII ст., після смерті Йосифа II спостерігалось скасування більшості реформ та повернення на початку XIX ст. до попередніх порядків.

## **Культура України XVIII ст.**

- 1. Умови розвитку культури.***
- 2. Розвиток суспільно-політичної думки.***
- 3. Освіта та наука.***
- 4. Література.***
- 5. Мистецтво.***

### ***1. Умови розвитку культури***

Розвиток української культури у XVIII ст. був ускладнений політичними процесами. Боротьба за збереження державності, захоплення українських земель Річчю Посполитою, Московією, Османською імперією, а згодом і імперією

Габсбургів стояли на заваді планомірному її розвитку. Захоплюючи ту чи іншу територію, кожна з країн намагалася закріпитися на ній не лише у політичному плані, а й у духовній площині, запроваджуючи заборони на українське та посилюючи на них власний вплив. Особливо у цьому відзначилася Московія, яка неухильно дотримувалася курсу повного підпорядкування української території, суспільства та його духовності. Один із напрямів культурної анексії був спрямований на підпорядкування своїй владі Київської митрополії.

У 1685 р. на церковному соборі в Києві київським митрополитом було обрано єпископа Луцького та Острозького **Гедеона Четвертинського**, який мав близькі зв'язки з гетьманом Іваном Самойловичем і був прихильником промосковської зовнішньополітичної орієнтації гетьманату. Для висвячення на митрополічу кафедру Гедеон звернувся не до Вселенського Константинопольського патріарха, а до московського патріарха Йоахима. Уже в цьому акті можна спостерігати порушення традицій християнської церкви та переведення української церкви у залежність від московської.

Ця подія має важливе значення для розуміння сучасної релігійної ситуації в Україні та безпідставності претензій РПЦ на присутність в українському духовному житті. Адже це був абсолютно незаконний, з погляду церковних порядків, акт, оскільки Вселенський патріарх, який у православній церковній ієрархії займає найвище становище, документально ніколи не підтверджував підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату.

Єдиним підтвердженням цього слугувала грамота константинопольського патріарха Діонісія IV, яка була написана на прохання московського патріарха Йоахима. У ній йшлося про тимчасовий дозвіл московському патріарху висвячувати митрополита на Київську митрополію та підтвердження обрання Гедеона. За це Діонісій IV отримав щедрю винагороду у розмірі 200 золотих і 120 соболів. Уже наступного року Константинопольський собор засудив патріарха Діонісія за передачу Київської митрополії Москві, оцінивши цей акт як хабарництво (симонію), і позбавив Діонісія IV патріаршого престолу. Отже, вчинок патріарха Діонісія Собор визнав незаконною дією.

Гедеону московська влада обіцяла зберегти всі старі права української церкви, проте своїх обіцянок традиційно не збиралася дотримуватися. Відразу вводилися обмеження, а згодом було прийнято рішення повністю ліквідувати незалежність української православної церкви. У 1688 р. титул Київського митрополита «митрополит Київський, Галицький і всієї Русі» був замінений на «митрополитом Київським, Галицьким та Малої Росії». А в 1767 р. наказано називатися тільки «Митрополит Київський і Галицький», тобто він зводився до рядового митрополита звичайної єпархії.

Із 25 січня 1721 р. все церковне життя підпорядковувалося Священному Синоду на чолі обер-прокурора. Цей орган призначав митрополита, єпископів

та інших. Запроваджувався суд Синоду, а не митрополита. Відбувалася уніфікація богослужіння. Дещо пізніше, у 1763–1786 рр. була проведена секуляризація церковних та монастирських земель.

Московська сторона докладала великих зусиль для того, щоб обмежити розвиток української мови, книгодрукування. Раніше вже згадувалося, що з 1720 р. діяла заборона на видання українських книг; церковні книги, друковані церковнослов'янською мовою, мали звіряти з подібними російським виданням, щоб у них не було відмінностей. У 1769 р. представники Києво-Печерської лаври звернулися до Синоду з проханням дати дозвіл на друк букварів українською народною мовою, оскільки російськомовні населення не розуміло. Проте у проханні їм було відмовлено. До того ж Синод вимагав вилучити українські букварі, старі церковні книги й замінити їх на російські видання.

Водночас багато молодих талановитих українців, які здобули освіту в Київській академії, виїхали до Москви, Петербурга, які на той час видавалися більш перспективними для створення кар'єри. Вони працювали у різних сферах на користь імперської влади. Наприклад, Випускники Києво-Могилянської академії заснували та працювали у Слов'яно-греко-латинській академії у Москві, брали участь у заснуванні Академії наук у Петербурзі.

Можна говорити про цивілізаційний вплив українства на Росію, оскільки до неї завозилося багато створених в Україні книжок для читання, церковних, шкільних підручників, наукових праць, українці переносили шкільну драму й відкривали театри в російських містах. Так розпорозувався творчий потенціал українського народу і ставав на службу країні, що нещадно знищувала все українське.

## ***2. Розвиток суспільно-політичної думки***

Попри засилля російської влади, в Україні розвивалася суспільно-політична думка. Одним із її представників був **Яків Павлович Козельський** (1729–1794). Він походив із родини наказного сотника Полтавщини. Здобув освіту в Києво-Могилянській академії, університетській гімназії у Петербурзькій академії наук, обіймав посаду архіваріуса Малоросійської колегії. Яків Козельський був автором праць «Арифметичні пропозиції» та «Філософські пропозиції».

У своїх працях він обґрунтовував ідеї станово-представницької монархії і громадянського суспільства. Вважав, що верховним сувереном є народ, дотримання прав якого повинна гарантувати держава. Його суспільно-політичним ідеалом була республіка дрібних власників, де кожен мав права власності та рівності перед законом й існувало справедливе оподаткування.

Яків Козельський категорично засуджував кріпосне право як порушення індивідуальних прав людини. Він також одним із перших порушив проблему

відсутності свободи слова та друку. Виступав за необхідність надання рівних політичних прав.

Один із осередків суспільно-політичної думки, що не підтримував імперської влади, сформувався на Слобожанщині. Видатним його представником був **Василь Васильович Капніст** (1758–1823). У 1787 р. він очолив гурток автономістів, який сформував проєкт відновлення козацького війська. З метою відновлення самостійності Української держави В. Капніст намагався заручитися зовнішньополітичною підтримкою. У 1791 р. відбулась відома «місія Капніста». Ідеолог українського автономізму зустрічався з графом Герцбергом, канцлером прусського короля Фрідріха-Вільгельма II. В. Капніст пропонував підтримку Пруссії з боку українців у разі розв'язання прусько-російської війни. В обмін він просив підтримати відновлення автономних прав України.

В. Капніст також відомий як літератор. Він написав «Оду на рабство» (1783), у якій засуджував наступ російської влади на автономні права України та виступав за відновлення інституту гетьманства. Великого резонансу отримала і опублікована В. Капністом сатирична комедія у віршах «Ябеда» (1798). У ній автор засуджував чиновників та висміював російське самодержавство.

### ***3. Освіта та наука***

У XVIII ст. провідним навчальним закладом в Україні залишалася Києво-Могилянська академія. За її зразком і під впливом були відкриті колегіуми в Чернігові (1700), Харкові (1727) та Переяславі (1738). Проте зусиллями російської влади значення Києво-Могилянської академії зменшувалося. На кінець XVIII ст. згадані навчальні заклади фактично були перетворені на звичайні духовні семінарії.

Початкову освіту надавали парафіяльні дяківські школи. Вони утримувалися на кошти місцевого населення, а викладачами у таких школах були мандрівні дяки. Зі скороченням автономії зменшувалася і кількість шкіл. Великої шкоди початковому навчанню завдала заборона 1782 р. дякам мандрувати, оскільки саме вони становили основу вчительського складу початкових шкіл.

Наприкінці XVIII ст. викладання в Київській академії та інших навчальних закладах України було переведено на російську мову.

У 1786 р. відповідно до царської ухвали запроваджувалися народні училища. Вони поділялися на два типи. До першого належали малі училища, навчання у яких тривало два роки. У них учнів навчали писати, читати, рахувати та основ православної віри. Другим типом були головні училища. Навчання у них тривало п'ять років. Кількість дисциплін, що викладалися у головних школах, була значно більшою і відповідала рівню середньої освіти. Проте на території Над-

дніпрянської України на початку XIX ст. діяло лише 8 головних і 17 малих народних училищ, у яких навчалось приблизно 3,5 тис. учнів.

У селах Правобережжя і Східної Галичини продовжували працювати дяківські школи. Діяли єзуїтські та уніатські школи й колегії у Львові, Кам'янець-Подільському, Барі, Вінниці та інших містах. Вони надавали освіту переважно богословського характеру та сприяли полонізації населення.

У 1784 р. за наказом Йосифа II було відновлено діяльність Львівського університету під офіційною назвою Цісарсько-королівського університету. В університеті діяло 4 факультети: філософський, теологічний, правничий і медичний. На теологічному факультеті протягом 1787–1809 рр. працював Руський інститут з українською мовою викладання.

Найгірше становище у сфері освіти спостерігалось на Закарпатті та Північній Буковині. Там діяло мало початкових шкіл, які утримувалися виключно на кошти місцевого населення. З 1784 р. у Чернівцях була відкрита академічна гімназія. Австрійський уряд проводив політику онімечення.

Знаковою особистістю в розвитку української науки й освіти був **Григорій Савич Сковорода (1722–1794)**. Майбутній філософ народився у с. Чорнухи на Київщині в родині козака. Він вступив до Києво-Могилянської академії, але вимушений був покинути навчання, адже був обраний до складу придворного хору Єлизавети під час її подорожі Україною. Після цього він працював учителем у Переяславському колегії, проте його невдовзі звільнили через зміст його занять. Згодом Г. Сковорода працював приватним вчителем у поміщика с. Каврай на Черкащині С. Томари, Харківському колегії. Проте і тут Григорій Сковорода не зміг надовго затриматися. Його звинувачували у надто вільному тлумаченні катехізису і звільняли. Тож Г. Сковорода став мандрівним вчителем. Найбільше він мандрував по Слобожанщині, бував і в Полтаві, Києві та інших місцевостях України, навчаючи та розмірковуючи про сенс буття.

Помер Григорій Сковорода 29 жовтня 1794 р. в с. Пан-Іванівці на Харківщині, залишивши по собі безцінний скарб філософської думки, що є важливим складником світової філософії. Свої погляди він виклав у філософських трактатах і діалогах («Наркісс», «Пізнай себе», «Розмова дружня про душевний світ», «Асхань» та ін.), ліричних віршах та піснях (збірка поезій «Сад божественних пісень»), байках (збірка «Байки харківські»), листах до різних осіб, прозових перекладах, афоризмах тощо.

Філософські погляди Григорія Сковороди були доволі прогресивними для XVIII ст. За його вченням, весь світ складався з двох натур: матеріального та духовного світів. Рушійною силою та основою всього Г. Сковорода вважав форму, дух, ідею, думку.

На відміну від панівної на той час богословської думки, Григорій Сковорода називав світ Біблії не священним, а символічним. На його думку вона є універсальним культурним фондом, що наділений глибоким і вічним сенсом.

Основним завданням філософії Григорій Сковорода вважав розвиток філософської антропології. Він багато розмірковував над питанням людського щастя, вважаючи одним зі шляхів його досягнення «споріднену працю».

Григорій Сковорода у вірші «Всякому городу нрав і права» категорично засуджував кріпосне право. Він вважав, що шляхом розвитку освіти, самопізнання та морального самовдосконалення суспільство може прийти до усвідомлення хибності домінування однієї людини над іншою.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. були створені козацькі літописи, у яких відтворено різні аспекти історії козацтва, задокументовано події Української національної революції.

Одним із перших був **Літопис Самовидця**. Ім'я його автора достеменно не відомо, проте він був очевидцем Української національної революції, через що П. Куліш дав таку назву твору. Хоча історики найімовірнішим автором називають генерального підскарб'я за часів гетьманування І. Брюховецького, пізніше – стародубського священика Романа Ракушку-Романовського. Написання Літопису відносять до другої половини XVII ст. Уперше він був опублікований у 1846 р. Текст літопису поділяється на дві частини. Перша частина присвячена періоду 1648–1672 рр. Вона написана у формі історичних мемуарів. Події 1673–1702 рр. описані у другій частині. Вона має вигляд щоденникових записів. Автор літопису детально описав воєнні події, внутрішню та зовнішню політику Війська Запорозького. Самовидець засуджував внутрішнє протистояння між різними угрупованнями старшини, що відбувалося у другій половині 1650-х – 1680-х рр.

**Григорій Грабянка**, автор наступного літопису, був козаком, брав участь у Північній війні був одним із підписантів Коломацької чолобитної, за що і був ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Після звільнення у 1725 р. продовжував козацьку службу. Був поранений у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр., внаслідок чого і помер.

Оригінал твору не зберігся. До нашого часу дійшло понад 50 його списків XVIII ст. Уперше літопис був опублікований у 1793 р. в журналі «Російський магазин». У літописі події української історії викладені з давніх часів до 1709 р. Основну увагу Григорій Грабянка приділив висвітленню історії виникнення козацтва, Українській національній революції та постаті Б. Хмельницького. У творі події в Україні, починаючи з 1664 р., подаються у формі опису за роками, а з кінця 90-х рр. XVII ст. сухі хронологічні записи стають домінуючими.

Попри широку джерельну базу твору, Г. Грабянка переробляв зміст джерел, додавав неіснуючі документи. Зокрема, він виводив походження козаків від хозар. Водночас Г. Грабянка відстоював принципи непорушності козацьких прав та свобод, антиукраїнську політику царизму.

**Самійло Величко** був добре обізнаний з історії козацтва. Він займав різні посади у Генеральній військовій канцелярії. Був заарештований та ув'язнений

під час пошуку царським режимом прихильників І. Мазепи. Після звільнення у 1715 р. Самійло Величко оселився в с. Жуки під Полтавою. Саме в цей час він розпочав роботу над літописом.

Твір складається з двох частин. Перша описує події з 1648 до 1659 р. Друга частина відтворює події 1660–1700 рр. Рукопис містить ілюстрації, зокрема портрети українських гетьманів. Твір зберігся до наших днів не повністю. Уперше він був опублікований в 1848 р. Київською археографічною комісією.

Самійло Величко використав широку джерельну базу, але він доволі часто вдавався до домислів, введення у текст неавтентичних листів Б. Хмельницького та козацтва. Він дотримувався сарматського і хозарського історіографічних міфів походження українців, а також називав українців «козацько-руським народом».

Головними темами, що висвітлювалися у Літописі Самійла Величка, були доведення правомірності національно-визвольної боротьби українського народу, обґрунтування ідей історичної, соціальної і політичної винятковості козацтва та ідеї козацького політичного автономізму, засудження внутрішнього протистояння між старшиною та козацтвом. Самійло Величко вважав козацьку державу Б. Хмельницького правонаступницею частини давньоруської історичної спадщини. Взагалі літописець вказував на націєтворче значення козацтва. Водночас привертая увагу до проблеми нездатності козацької еліти політично консолідуватися. Автор літопису позитивно оцінював укладення угоди Б. Хмельницького з Московією, але він засуджував антиукраїнську політику царизму, розчленування територій України.

Окрім літописів, у XVIII ст. історичні твори мали форму окремих праць, наукових розвідок. Серед їх авторів був **Григорій Полетика** (1725–1784). Він походив із козацько-шляхетського роду. Після закінчення Києво-Могилянської академії протягом тривалого часу працював перекладачем у Петербурзькій академії наук. Спираючись на історичні документи, він написав працю «Заперечення ухвали Малоросійської колегії пану депутату Д. Наталіну», в якій відстоював самобутність автономного управління Гетьманщини.

Одна зі статей Григорія Полетика «Про початок відновлення і поширення вчень і училищ в Росії і про нинішній їх стан» не була допущена до друку, оскільки автор детально проаналізував у роботі розвиток українських шкіл із XVI ст., не згадавши російські, яких на той час не існувало.

Окрім історичних праць, Григорій Полетика все життя збирав рукописи та друковані книги, серед яких було багато українських. Він планував написати історію України, проте його бібліотека постраждала під час пожежі. Частина книг була вивезена до України і збереглась до нашого часу. Дослідники вважають, що саме Григорій Полетика та його син Василь були авторами «Історії Русів».

Важливе значення для вивчення подій доби української козацької держави має праця **Петра Симоновського** «Короткий опис про козацький малоросійський

народ та його військові справи» (1765). Сам автор походив зі старшинського роду, здобув гарну освіту в Київській академії та західноєвропейських університетах. Він працював на різних посадах у Генеральній військовій канцелярії та суді і мав доступ до важливих історичних документів.

У «Короткому описі про козацький малоросійський народ та його військові справи» описуються події від давніх часів до обрання у 1750 р. гетьманом К. Розумовського. Твір побудований на матеріалах Літопису Григорія Грабянки. Водночас П. Симоненко увів до наукового обігу нові джерела. Зокрема, він зробив переклад «Історії війни козаків проти Польщі» французького дипломата П'єра Шевальє. П. Симоновський у своєму творі відстоював ідею українського автономізму, засуджував наступ царизму на автономію української козацької держави.

До історичних праць належить також «Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1776 р.» Василя Рубана, «Літописна оповідь про Малу Росію» Олександра Рігельмана.

У XVIII ст. в Україні розвивались також інші науки, зокрема математика та фізика. Математику викладали в Київській академії, Львівському університеті та інших навчальних закладах неуніверситетського рівня. **Ф. Прокопович** у 1707–1708 рр. у Київській академії викладав курс арифметики і геометрії та написав підручник «**Скорочення змішаної математики**». **Іван Фальковський**, який був ректором Київської академії, **написав працю «Теоретична астрономія»**.

У 1787 р. в Єлисаветграді почала працювати перша на українських землях медична школа. При ній діяла лікарня. Тож у школі теоретичне навчання поєднувалося із лікуванням хворих.

#### **4. Література**

У XVIII ст. у літературній тематиці спостерігався відхід від релігійних сюжетів у напрямі відтворення більш реалістичних подій. Поступово зникали панівні жанри релігійної літератури. Про трансформації у сюжетних лініях літератури свідчить розвиток шкільної драми, для якої з початку XVIII ст. характерним був перехід до світських сюжетів. Одним із центрів розвитку шкільної драми була Київська академія. У 1705 р. її викладач, ректор Феофан Прокопович, написав першу в українській літературі історичну драму «Володимир», у якій відтворив події князювання Володимира Великого та прийняття християнства. У 1728 р. в тій самій Київській академії невідомим автором була написана драма «Милість Божа, Україну від незручних образ людських через Богдана Зіновія Хмельницького... вільна».

У другій половині XVIII ст. з'явилися **історичні, побутові, сатиричні, гумористичні твори**. Їх авторами зазвичай були мандрівні дяки, канцеляристи,

представниками нижчого духовництва й козацтва, ім'я яких не відомо. У цих творах переважали сюжети світського характеру. Їх писали живою українською мовою, відходили від книжної старослов'янської.

Автором оригінальних віршів був мандрівний дяк **Климентій Зіновійв**. Він написав збірку віршів, що містила 370 віршів про життя, працю селян, ремісників, міщан, бурлак, нижчого духовництва. Також він уклав збірку із 1 600 прислів'їв і приказок «Приповісті посполиті», які зібрав під час своїх подорожей.

До оригінальних творів політичного характеру належить памфлет **«Розмова Великоросії з Малоросією»**. Його написав перекладач генеральної канцелярії **Семен Дівович** у 1762 р. Головна ідея твору полягала у доведенні права Української держави на самостійність, неправомірність обмеження прав українським московським царатом.

У XVIII ст. в літературі поширення набув сатиричний жанр. У ньому створювалися гумористично-сатиричні вірші. Розвитку набула бурлескна література, вірші травестії, лірична поезія, сатиричні вірші, зокрема Івана Некрашевича з Київщини.

## **5. Мистецтво**

На початку XVIII ст. у стилістиці будівель продовжувало домінувати українське бароко, яке найвиразніше проявилось у кам'яному будівництві. Для нього характерна відмова від дотримання чітких геометричних форм, перевага надавалася пластичним, динамічним лініям. Барокові скульптури були оздоблені різноманітними арками, ліпниною з рослинним орнаментом, розписами стін та фасадів.

Особливого розвитку барокова архітектура набула за часів гетьманування Івана Мазепи. Його коштом було збудовано 12 храмів і реконструйовано не менше 20. І це не остаточні цифри. Серед новозведених будівель – Миколаївська церква на Печерську, Братська церква на Подолі. Коштом гетьмана велось будівництво нових та реконструкція наявних будівель Києво-Печерської лаври: Троїцької Надбрамної церкви, Успенського собору, Церкви Всіх святих над Економічною брамою, кам'яного муру. Було реконструйовано Софіївський собор і будівлю Києво-Могилянської академії. Будівництво коштом Івана Мазепи велось і в інших містах: Переяславі, Глухові, Чернігові, Батурині, Лубнах та в інших.

Своїм прикладом гетьман спонукав представників старшини також спрямовувати кошти на будівництво та реконструкцію. Так, коштом чернігівського полковника, генерального обозного Василя Борковського було відреставровано Чернігівський Спасо-Преображенський собор, Єлецький монастир, оздоблені Воскресенський, Благовіщенський храми, П'ятницький монастир у Чернігові. Київський та згодом чигиринський полковник Костянтин Мокієвський профі-

нансував будівництво церков Різдва Богородиці, Свято-Феодосійської в Києво-Печерській лаврі, Борисоглібської у Вишгороді. Визначними фундаторами церков та монастирів були й інші представники старшини: М. Миклашевський, В. Кочубей, П. Герцик, І. Мирович, І. Іскра, М. Борохович, Лизогуби, Гамалії.

Хоча переважна більшість коштів спрямовувалася на будівництво та реконструкцію сакральних споруд, у стилі бароко будували багато різноманітних адміністративних, господарських, житлових споруд. Серед них – будинок генерального судді Василя Кочубея, який добре зберігся до нашого часу.

У середині XVIII ст. українське бароко почало поступатися іншим архітектурним стилям, які запроваджували іноземні архітектори, запрошені на роботу в Україні. Серед них німецький архітектор Йоган-Готфрід Шедель. На замовлення Київської митрополії він збудував у 1731–1745 рр. **Дзвіницю Києво-Печерської лаври**. Вона втілює в собі певні риси стилю бароко і раннього класицизму у поєднанні з місцевими традиціями церковного будівництва. Дзвіниця являє собою восьмигранну чотиририбусну башту з позолоченим куполом. На кожному з ярусів будівля доповнена колонами та напівколонами. У дзвіниці розміщено 13 дзвонів різного розміру. Ця споруда довгий час залишалася найвищою в Україні, оскільки її висота становила 96,5 м. Дзвіниця Києво-Печерської лаври є дійсно унікальною спорудою і невід’ємним складником ансамблю лаври та Києва загалом.

За проектом італійського архітектор Бартоломео Растреллі у Києві у 1747–1753 рр. була побудована **Андріївська церква**. Місце для неї було обране не випадково. До зведення Андріївської церкви тут уже існували церкви, присвячені апостолу Андрію. Вважалось, що саме в цьому місці він у I ст. н. е. встановив хрест і передбачив виникнення великого міста. Андріївська церква вирізняється з-поміж інших тим, що розміщена на опорі, якою їй слугує двоповерхова будівля.

Сама церква має форму хреста, що знаходиться посеред тераси, до якої ведуть масивні чавунні сходи. Будівля церкви складається з центральної бані та чотирьох декоративних веж, які її доповнюють. Висота споруди від тераси становить 50 м. Унікальним є внутрішнє оздоблення Андріївської церкви, яке також було спроектоване Б. Растрелі. Воно вирізняється відкритим простором, оздобленням колонами та ліпниною. До цього часу зберігся іконостас Андріївської церкви, який також належить авторству Б. Растрелі. Це один із двох збережених до нашого часу іконостасів, спроектованих митцем.

До авторства Б. Растрелі також відносять проект Маріїнського палацу у Києві, який був побудований для російської імператриці Єлизавети у 1750–1755 рр. Безпосередньо його будівництвом керував російський архітектор Іван Мічурін. Палац мав прямі, регулярні лінії, що поєднувалися з колонами, вишуканою ліпниною, ажурними парапетами. Загальну композицію палацу доповнював сад.

Із 60–70-х років XVIII ст. в українській архітектурі утверджується **класицизм** (від лат. «зразковий»). Для цього архітектурного стилю були властиві чіткі лінії

та форми, відсутність надмірного оздоблення екстер'єру. Будівлі були невисокими – у два-три поверхи. Їх могли прикрашати античні колони різних ордерів, портики, фронтони. У кольоровій гамі переважали світлі фарби, жовтий та білий кольори.

Видатними українськими архітекторами стилю класицизму були Степан Ковнір та Іван Григорович-Барський. **Степан Ковнір** (1695–1786) був підданим Києво-Печерської лаври, займався обробкою каменю для будівництва. У 1718 р. на території Києво-Печерської лаври сталася велика пожежа, після якої постала потреба відбудови святини. Над її відновленням працювали запрошені фахові архітектори, у яких С. Ковнір мав змогу навчатися та здобувати практичний досвід. Йому вдалося створити оригінальні архітектурні споруди, які вирізнялися своїм оздобленням ліпниною та вишуканим виглядом. До них належать **Ковнірівський корпус, дзвіниці на Дальніх та Близьких печерах у Києво-Печерській лаврі, Кловський палац**, над яким С. Ковнір працював разом з Й. Шеделем та П. І. Неєловим.

С. Ковнір працював і за межами Києва. У 1756–1759 рр. він збудував церкву Антонія та Феодосія з дзвіницею у м. Василькові. Архітектор працював у стилі українського бароко. Він також сформував школу майстрів-каменярів.

**Іван Григорович-Барський** (1713–1785) здобув освіту в Київській академії, навчався архітектурній справі у Й. Шеделя. Його авторству належать Церкви Покрови Пресвятої Богородиці і Миколи Набережного в Києві, церкви-дзвіниці і стіни Кирилівського монастиря, магістрат і собор у Козельці. Одним із оригінальних творів архітектора був фонтан київського водогону, побудований у 1748–1749 рр. на Подолі. Вода витікала з посудини, яку тримав янгол, а над фонтаном розміщувався цегляний павільйон, на даху якого встановлено статую апостола Андрія Первозваного.

І. Григорович-Барський працював переважно у стилі українського бароко. Для його будівель характерна варіативність композиційних прийомів, пластичність, витончений і стриманий рослинний орнамент. Мистецтвознавці зазначають, що в останній період своєї творчої діяльності Іван Григорович-Барський почав тяжіти до рис, властивих архітектурі класицизму.

У XVIII ст. розвивалася й дерев'яна архітектура. До цього часу належить будівництво Троїцького собору у Новомосковську (1773–1778). Його спорудив народний майстер Яким Погребняк без жодного цвяха. Кошти на його будівництво надали старшини та козаки-січовики. Висота собору становить 65 м – він був найвищою дерев'яною будівлею XVIII ст. в Україні. Храм продовжує функціонувати і в наш час.

В образотворчому мистецтві XVIII ст. домінував напрям реалізму та жанр портретного живопису. У цей час працювали Д. Левицький (1735–1822), В. Бо-

ровиковський (1757–1825), А. Лосенко (1737–1773). Їх творча діяльність була пов'язана з Петербурзькою академією мистецтв.

В Україні продовжувало розвиватися театральне мистецтво. У 1789 р. був відкритий перший постійний професійний театр у Харкові, проте його професійна трупа працювала лише до 1796 р.

XVIII ст. стало часом розвитку професійного музичного мистецтва в Україні. Звичним явищем були лірики-бандуристи, музичні цехи-братства. Для розваги поміщики у своїх маєтках організовували зі своїх кріпаків цілі оркестри, хори, оперні й балетні трупи. Духові оркестри перебували на службі у міських магістратах. Талановитих українських співаків та акторів часто забирали до царських і дворянських труп Петербурга.

Відповідно до розпорядження царської влади 1730 р. для підготовки придворних хористів була відкрита музична школа у Глухові. У ній навчали хорового співу, гри на гусях, бандурі, скрипці, згодом додалися і танці. Цей навчальний заклад став потужним мистецьким осередком України. Музиці навчали і в Київській академії.

Видатними українськими композиторами були Максим Березовський, Артем Ведель і Дмитро Бортнянський.

**Максим Березовський** (1745–1777) народився у Глухові, освіту здобув у Київській академії. Саме там він почав писати перші музичні твори, розкрився його співочий талант. Згодом він став співаком у петербурзькій придворній капелі. Професійну освіту М. Березовський здобував у Болонській філармонічній академії в Італії. Після її завершення він продовжив працювати у Петербурзі. Його авторству належать духовні музичні твори, численні сонати та симфонії. Саме М. Березовський вважається автором першої української симфонії – «Симфонії до мажор» (Симфонія № 1). До його творчого доробку також належить опера «Демофонт».

Вихованцем Київської академії також був **Артем Ведель** (1767–1808). Він писав переважно духовні музичні твори. Сьогодні відомо приблизно 80 музичних творів, серед яких хорові концерти, тріо, літургії.

**Дмитро Бортнянський** (1751–1825) навчався у Глухівській музичній школі, після неї в Італії. Він співав у придворній капелі, потім керував нею. Д. Бортнянський писав духовну музику, інструментальні твори, опери «Креонт», «Алкід», «Квінт-Фабій», «Сокіл» і «Син-суперник». Його творчість мала визначний вплив на подальший розвиток музичного мистецтва.

У XVIII ст. в музичній творчості відбулися новації, пов'язані з поширенням романсів як специфічного жанру камерної вокальної музики. Найпопулярнішими серед них були пісні-романси «Всякому городу нрав і права» Г. Сковороди, «Їхав козак за Дунай» С. Климівського.

Отже, попри воєнні дії, захоплення територій України, встановлення імперських режимів українська культура прогресувала та розвивалась. Її поступ відповідав загальноєвропейським тенденціям. Водночас українська культура мала свої особливі, властиві лише їй твори, стилі, прийоми. Серед них українське бароко, творча спадщина філософа Г. Сковороди, які є важливим складником світового культурного спадку.

### ***Завдання для самоконтролю***

#### ***1. Посада резидента при гетьмані запроваджувалася за:***

- а) Рішительними пунктами;
- б) Коломацькими статтями;
- в) Решетілівськими пунктами;
- г) Московськими статтями.

#### ***2. Розташуйте у хронологічній послідовності час існування Запорозьких Січей:***

- а) Кам'янська Січ;
- б) Чортомлицька Січ;
- в) Підпільненська Січ;
- г) Олешківська Січ.

#### ***3. Визначте за описом особистість:***

Походив із родини священника на Київщині. Займав різні посади у Полтавському полку. Ставши гетьманом, підписав Конотопські статті. Припинив скликати Генеральну військову раду і проводив внутрішню політику, спрямовану на зосередження влади у руках гетьмана. Був звинувачений у поразці в першому кримському поході.

#### ***4. Визначте, що стосується гетьманування Петра Дорошенка:***

- а) відновлення прав простого козацтва та Генеральної військової ради;
- б) запровадження першого бюджету;
- в) визнання протекторату Османської імперії;
- г) укладання союзної угоди з Річчю Посполитою;
- д) об'єднання під своєю булавою Правобережної та Лівобережної України;
- е) запровадження посади резидента при гетьмані.

**5. Вкажіть назву документа та рік створення:**

Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканній цілісності кордонів, так і наша батьківщина нехай лишається у своїх кордонах, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння Гетьмана. Обов'язком короля Швеції, нехай стане турбота про це і нехай він чинить твердо, наскільки вдасться, коли справа вимагатиме протидії. Особливо ж Гетьман мусить в уклінному проханні до його Священної Королівської Величності, свого наймилостивішого Володаря, опікуна, захисника і протектора наполягати, щоб його Священна Величність нікому не дозволяв не лише порушувати закони і вольності (наші), а й привласнювати батьківські землі.

Збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності Його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішення урядовців і радників. На ці ради мають з'являтися відповідно до наказу згаданого Гетьмана і згідно з законним обов'язком не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники від усіх полків, але й послы від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ.

**6. Визначте історичне значення для української державності Андрусівського перемир'я.**

**7. Вкажіть, у чому проявилася російська колоніальна політика щодо духовної сфери України у першій половині XVIII ст.**

**8. Що, на вашу думку, стало головною причиною знищення гетьманства російською владою?**

**9. Якими були наслідки поділів Речі Посполитої для подальшого розвитку України?**

**10. Яке місце займають досягнення культури України XVIII ст. у світовому духовному спадку?**

## ЧАСТИНА 3 УКРАЇНА У ХІХ СТ.

### Адміністративно-територіальний устрій та політичне становище українських земель під владою імперій на початку ХІХ ст.

- 1. Адміністративно-територіальний устрій.*
- 2. Україна в російсько-турецьких війнах та війні з Наполеоном.*

#### *1. Адміністративно-територіальний устрій*

Внаслідок експансійної політики російської влади на початку ХІХ ст. у її підпорядкуванні опинилися Лівобережна, Правобережна Україна, Причорномор'я, Приазов'я. З 1796 р. на їх території запроваджувався адміністративно-територіальний поділ, характерний для всієї Російської імперії. Було створено дев'ять губерній: **Київська, Полтавська, Чернігівська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Подільська і Волинська**. Губернії очолювали губернатори, яких призначав імператор, і вони безпосередньо підпорядковувалися йому. Водночас він підпорядковувався і міністру внутрішніх справ. До обов'язків губернаторів належало виконання розпоряджень імператорів, формування чиновницького апарату органів влади в губернії, нагляд за судами, становими органами, розв'язання економічних питань. Головною адміністративною установою губернії було губернське правління, яке фактично було «канцелярією» при губернаторі.

З 1802 р. розпочалася адміністративна реформа, за якою запроваджувався поділ на генерал-губернаторства. На українських землях їх було створено три. До Малоросійського ввійшли Харківська, Полтавська, Чернігівська губернії. До Київського генерал-губернаторства входили Київська, Подільська та Волинська губернії. У Новоросійському генерал-губернаторстві були об'єднані Херсонська, Катеринославська, Таврійська губернії.

Усі губернії поділялися на повіти. Вони склалися з волостей, у кожній із яких налічувалося кілька десятків сіл. Губернськими і повітовими центрами ставали великі міста. Центром волості могло бути і велике село. Адміністративно-територіальний поділ українських земель, що перебували під російською владою, фактично залишався без змін до початку ХХ ст.

Своєю особливістю управління відрізнялися міста-порти Півдня України. Вони мали стратегічне значення у військовому відношенні, тому контроль над ними з боку російської влади був більш жорстким. На чолі таких міст були градоначальники. Вони призначалися безпосередньо російським царем за подання Міністерства внутрішніх справ. Посада градоначальника була запроваджена в Одесі, Миколаєві, Севастополі, Керчі та інших містах. В Одесі перший градоначальник був призначений у 1803 р. Ним став герцог де Рішельє.

Градоначальники мали широкі повноваження на рівні з губернаторами. Разом з управлінням містом вони управляли портами, виконували обов'язки керівників міських військових гарнізонів.

На початку XIX ст. під владою Російської імперії перебувало 80 % українських етнічних територій, на яких проживало майже 85 % усього українського населення. Водночас українці становили від 74 % на Волині до 91 % на Поділлі. Українці переважно проживали у сільській місцевості.

Підпорядковані Габсбурзькій монархії Східна Галичина та Буковина разом із частиною польських земель на початку XIX ст. входили до адміністративної одиниці Королівства Галичини та Володимирії (Лодомерії). Це була найбільша провінція Австрії. Її центром було м. Львів. Королівство Галичини та Лодомерії очолював губернатор, якого призначав Відень. В адміністративному відношенні край поділявся на 19 округ. До Східної Галичини входили Золочівська, Тернопільська, Чортківська, Жовківська, Львівська, Бережанська, Коломийська, Станіславська, Стрийська, Самбірська округи та частина Сяноцької й Перемишльської. Буковина належала до окремого округу. Його адміністративним центром було м. Чернівці. Управляв Буковиною окружний староста, підзвітний галицькій адміністрації.

Закарпатська Україна входила до угорської частини Австрійської імперії і управлялася з Будапешта. Вона не становила окремої адміністративної одиниці і була розділена на комітати (жупани), якими управляли угорські чиновники.

Землі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття становили 15 % української етнічної території. За соціальною характеристикою переважна більшість українців належала до селянства. У Східній Галичині активною в громадському житті верствою українського населення були греко-католицькі священники. Попри суттєве чисельне переважання українців у складі населення регіонів, у політичному, економічному житті Східної Галичини домінували поляки, Північної Буковини – румуни, Закарпаття – угорці.

## ***2. Україна в російсько-турецьких війнах та війні з Наполеоном***

Українські землі були втягнуті у чисельні війни, які вела російська влада. У російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. українські землі використовувалися як ресурсна й сировинна база. У Київській, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Херсонській і Катеринославській губерніях було проведено набір земського ополчення. Російська влада зобов'язувала селян віддавати на потреби армії волів, коней, вози, погоничів, фураж, провіант. Тільки з Лівобережної України у такий спосіб було вилучено 6 тис. возів, 7 тис. пар волів, понад тисячу коней, приблизно 4 тис. погоничів.

Російська влада була зацікавлена у збільшенні війська завдяки українському населенню. Маніпулюючи історичною пам'яттю про козацькі часи, на противагу

Задунайській Січі у **1806 р.** було оголошено про формування **Усть-Дунайського (Буджацького) козацького війська**. До нього увійшли козаки Чорноморського козацького війська, окремі запорожці, які перейшли із Задунайської Січі, селяни-утікачі. Військо розміщувалося в Південній Бессарабії. Його адміністративним центром стало м. Кілія.

Військо формувалося на принципах козацького устрою, проте кошовий отаман та старшини призначалися російською владою. Усть-Дунайське (Буджацьке) козацьке військо брало участь у воєнних діях під час російсько-турецької війни, несло розвідувальну та сторожову службу. На середину 1807 р. військо налічувало приблизно 2 тис. козаків. Його існування призвело до масових втеч селян на Південь України. З огляду на це у липні 1807 р. військо було розформовано.

Для ліквідації війська прибула спеціальна каральна експедиція, яка мала заарештувати всіх селян-утікачів і повернути їх до колишніх поміщиків, колишніх задунайців і чорноморців відправити на Кубань. Частина усть-дунайців втекла в Задунайську Січ, але більшість осіла у придунайських степах і вимагала поновлення війська.

Російсько-турецька війна 1806–1812 рр. закінчилася підписанням 6 травня 1812 р. у Бухарестського мирного договору. За його умовами до Росії відійшла Бессарабія, що раніше підпорядковувалася Молдові. У 1828 р. цю територію було приєднано до Новоросійського генерал-губернаторства, вона отримала назву Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства. У Ізмаїльському, Хотинському й Аккерманському повітах Бессарабії проживали українці.

У 1799 р. у Франції владу захопив Наполеон Бонапарт і проголосив себе «імператором усіх французів». Він підкорив багато народів Європи та прагнув захопити й Російську імперію. Наполеон мав далекоглядні плани щодо України. Її територію він розглядав як потенційну сировинну базу та плацдарм для подальшого наступу у східному напрямі. Частиною українських земель він планував розрахуватися за підтримку союзників, а іншу – перетворити на французькі колонії. Так, Правобережна Україна призначалася полякам, Волинь разом із Галичиною мали відійти до Австрії, а Крим та Причорномор'я Наполеон обіцяв Османській імперії. Всі інші території України французький імператор планував розділити на окремі області – «наполеоніди». Їх керівниками повинні були стати французькі офіцери.

Наступ наполеонівської армії на Російську імперію розпочався 12 червня 1812 р. з півночі. Безпосередньо на території України воєнні дії відбувалися на Волині. Французам вдалося на середину серпня 1812 р. зайняти західну частину Волинської губернії, проте на початку вересня цього ж року вони були витіснені з регіону, і далі вглиб України не розвинули свій наступ.

У суспільстві не було однозначного ставлення до наполеонівського наступу. Переважна більшість населення зберігала лояльність до російської влади, особ-

ливо дворянство, яке боялося втрати своїх привілеїв та відновлення Речі Посполитої. Незначна частина все ж сподівалася, що за умови перемоги Наполеона буде скасовано кріпосне право, а Україна набуде автономних прав.

Під час цієї війни, як і всіх попередніх та наступних, російська влада використовувала українські землі як ресурсну базу.

Маючи недостатню кількість військ, російська влада вдалася до формування народного ополчення. З українського населення сформували 22 козацькі полки загальною чисельністю приблизно 24 500 осіб. До них приймали людей козацького стану на умовах вільнонайманої козацької служби. Одночасно з козацькими полками в українських губерніях створювалися піші та кінні полки ополчення, розвідувальні загони, які отримали назву «лісових козаків». Після закінчення війни і закордонних походів російської армії у 1813–1814 рр. ці загони були розформовані. Українці також брали участь у будівництві фортифікаційних укріплень, поставляли на потреби армії все необхідне.

Віденський конгрес 1814–1815 рр. підсумував поразку Наполеона та затвердив нову політичну карту Європи. Відповідно до його ухвал російська влада встановлювалася над значною частиною Герцогства Варшавського включно з Холмщиною та Підляшшям. На цих землях було створено автономне Царство Польське, яке отримало конституцію. Росія повертала Тернопільський округ до складу Австрійської імперії, який з 1809 р. був під її владою.

У 1828–1829 рр. відбувалася чергова російсько-турецька війна, у якій українці також вимушені були брати участь. Воєнні дії відбувалися в Молдові, Валахії, Балканах та Кавказі. Війна закінчилася підписанням 14 вересня 1829 р. Адріанопольського мирного договору, який був вигідним для російської сторони.

Отже, на початку XIX ст. австрійський та російський імперські режими продовжували посилювати свою владу на українських землях, виснажувати їх у своїх колоніальних інтересах. Показовим прикладом є використання ресурсного потенціалу українських земель російською владою під час численних воєнних кампаній.

## **Задунайська Січ та Азовське козацьке військо**

- 1. Задунайська Січ.*
- 2. Дунайське козацьке військо.*
- 3. Азовське козацьке військо.*

### *1. Задунайська Січ*

Після того, як у 1775 р. за наказом російської влади була зруйнована Нова Січ, козаки перейшли на територію, що перебувала під Османською імперією.

Спочатку вони оселилися поблизу м. Очаків, згодом – у пониззі Дністра та Дунаю. На правому березі Георгіївського гирла Дунаю запорожці заснували Задунайську Січ.

На Задунайській Січі дотримувалися та зберігали козацькі звичаї і принципи устрою. Головним органом влади у задунайців була загальна козацька рада. На ній обирали кошового отамана, старшину, приймали важливі рішення. Козакам вдалося вивезти з Нової Січі клейноди, які вони продовжували зберігати як символи незалежності козацького війська.

Проте влада кошового отамана та старшини була обмеженою. При них постійно перебував представник султана, який повідомляв про рішення турецької влади, наглядав за політичною ситуацією та збирав податки, якщо козаки займалися економічною діяльністю за межами Січі.

Козаки займалися землеробством, скотарством, рибальством, торгівлею. Козацька старшина мала великі господарства, у яких використовувала працю вільнонайманих людей. Козаки не сплачували податків і не виконували ніяких повинностей, окрім військових.

Турецька влада вимагала від задунайських козаків нести прикордонну службу, брати участь у каральних походах проти балканських народів. Вони також брали участь у російсько-турецьких війнах на боці Османської імперії.

Необхідність виконувати військові обов'язки перед османською владою викликала незадоволення частини козацтва. У 1785 р. 8 тисяч козаків отримали дозвіл австрійського імператора оселитися на берегах Тиси й Дунаю у провінції Банат. Так була утворена Банатська Січ, яка проіснувала до 1812 р.

## ***2. Дунайське козацьке військо***

У період російсько-турецької війни 1828–1829 рр. російська влада знову вдалася до відновлення козацьких формувань на території України. Вона переслідувала мету збільшити власні військові сили, заручитися підтримкою населення, а також переманити на свій бік козаків-задунайців, які воювали на боці Османської імперії, задля її військового ослаблення.

У липні 1828 р. в Південній Бессарабії було створено Дунайське козацьке військо. Воно формувалося з козаків, що свого часу служили у Чорноморському, Усть-Дунайському (Буджацькому) козацьких військах, або перейшли із Задунайської Січі.

На території Дунайського козацького війська знаходилося 11 станиць і хуторів Аккерманського повіту, а центр Дунайського війська розміщувався у м. Акерман (нині м. Білгород-Дністровський). Військо підпорядковувалося новоросійському і бессарабському генерал-губернатору. Управління військом належало наказному отаману, якого призначав царський уряд. Одним із перших

наказних отаманів був С. Василевський. У станицях влада належала виборним станичним отаманам. Дунайське військо виконувало прикордонну службу на річках Дунай і Прут та чорноморському узбережжю до Дністра. Козаки також займалися землеробством, тваринництвом, торгівлею. У війську були власні школи.

Після Кримської війни 1855–1856 рр. Дунайське козацьке військо перейменували у Новоросійське козацьке військо. У 1868 р. воно було ліквідоване російською владою.

### *3. Азовське козацьке військо*

З російсько-турецькою війною 1828–1829 рр. також пов'язано формування **Азовського козацького війська (1828–1864)**. Під час військових подій частина козаків Задунайської Січі на заклик кошового отамана Йосипа Гладкого таємно перейшла на сторону російської армії під Ізмаїлом. Йосип Гладкий зрадницьки передав московському царю козацькі клейноди, які вони вивезли за Дунай після знищення росіянами Чортомлицької Січі. Він вказав російському командуванню місце найбільш вдалої переправи через Дунай, що допомогло їм у війні.

Ще на етапі підготовки до переходу на російську сторону Йосип Гладкий передбачливо навесні 1828 р. спрямував частину козаків-задунайців (2 тис. осіб), які категорично не підтримували російську сторону, до міста Силістрії, позбавившись у такий спосіб опонентів.

Втеча кошового з усіма клейнодами призвела до того, що турецький уряд у 1828 р. ліквідував Задунайську Січ та позбавив козаків усіх привілеїв. Полк, що розміщувався у Силістрії, султан наказав заарештувати та засудити до смертної карі. Згодом покарання було замінене на ув'язнення.

Із козаків Й. Гладкого російська влада сформувала у 1829 р. Дунайський козацький полк, який був переведений до м. Олександрівська (нині м. Запоріжжя), який брав участь у воєнних діях проти турків.

Після закінчення російсько-турецької війни у 1832 р. із цього полку було сформоване Азовське козацьке військо. Воно займало землі Приазов'я між Бердянськом і Маріуполем. Азовські козаки виконували прикордонну службу.

Вони жили станицями, займалися землеробством і рибальством, зберігали козацько-старшинський устрій. У 1862–1864 рр. азовських козаків примусово переселили на Північний Кавказ. Козаки підняли повстання, яке було придушено. У 1865 р. російська влада остаточно ліквідувала Азовське козацьке військо.

Отже, зі знищенням Нової Січі козацтво, його історія, традиції продовжували існувати. Важливим центром українського козацтва була Задунайська Січ, що розміщувалася на території Османської імперії. Козацькі формування створювала і російська влада, яка використовувала їх у російсько-турецьких війнах та з метою охорони прикордонних територій. Продовження історії козацтва було

важливим фактором формування української національної свідомості на українського національного відродження.

## **Соціально-економічний стан українських земель під владою імперії у першій половині XIX ст. Початок промислового перевороту**

- 1. Стан сільського господарства.*
- 2. Початок промислового перевороту.*
- 3. Розвиток торгівлі.*

### *1. Стан сільського господарства*

Сільське господарство у першій половині XIX ст. залишалось провідною галуззю економіки на українських землях. Переважна більшість земель були зосереджені у власності великих землевласників. Свої господарства вони розвивали екстенсивним шляхом, переважно завдяки розширенню посівних площ і посиленню панщини. Поміщики зменшували наділи селян, переводили їх на інші, менш родючі, віддалені ділянки. Це призводило до масового обезземелення селян. Так, у першій половині XIX ст. в українських губерніях сформувалися групи селян, яких називали «гододняками» (вони не мали земельного наділу і обробляли лише присадибну ділянку), «халупниками» (мали лише хату, без присадибної ділянки).

Процес обезземелення селян негативно впливав на розвиток сільського господарства та призводив до наростання соціального незадоволення. За даними О. Д. Бойка, на теренах України протягом 1797–1825 рр. відбулося понад 100 виступів кріпосних селян. Зокрема, у 1803 р. на Правобережній Україні повстали селяни 24 сіл та містечок Черкаського повіту Київської губернії.

Більшого поширення набули пасивні форми протесту, що складно підлягають підрахунку. До них належать скарги селян в урядові установи, відмова виконувати повинності; непряме уникнення (саботаж) їх виконання, псування панського майна, втечі.

Основними галузями сільського господарства залишалися землеробство і тваринництво. Селяни вирощували жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, льон, коноплі. Землю обробляли традиційними методами та реманентом. У господарствах розводили корів, волів, свиней, овець, коней.

У першій половині XIX ст. почало формуватися торгове землеробство та тваринництво. Передусім ця тенденція була властива для поміщиків Степової України, оскільки у них була можливість збільшувати посівні площі завдяки розорюванню степу. Регіон мав сприятливі природно-кліматичні умови, родючі чорноземи. Близькість до чорноморсько-азовських портів створювала умови

для експорту продукції та стимулювала розвиток товарного землеробства. Саме поміщики Півдня України почали застосовувати машини та новітній інвентар – сіялки, віялки, жатки, молотарки.

Разом із виробництвом товарного хліба в українських губерніях збільшувалися посівні площі технічних культур: льону, конопель, тютюну, цукрових буряків.

У Східній Галичині, Буковині, Закарпатті також переважна більшість найкращих земель належала поміщикам, державі та церкві. Водночас поміщики постійно зменшували селянські наділи. Це могло відбуватися різними шляхами: відбиранням землі у сімей солдатів або померлих господарів, урізуванням селянських наділів, захопленням земель громадського користування (луків, пасовищ, лісів). Скорочення селянського землекористування призводило до зубожіння селянства, звужувало його виробничі можливості. На середину XIX ст. більшість селянських господарств Східної Галичини не могли повноцінно забезпечити свої родини, оскільки мали невеликі земельні наділи.

На Буковині основні володіння були домінікальними, тобто належали поміщикам. В особистому користуванні селян була лише присадибна земля. Землевласники зі своїх володінь виділяли землю сільській громаді, яка вже шляхом жеребкування розділяла її між окремими господарствами. Розміри ділянок залежали від кількості тяглової сили в господарстві. Внаслідок реформ кінця XVIII ст. у буковинському селі дедалі поглиблювалося майнове розшарування. Виникали заможні господарства, добре забезпечені землею, робочою та продуктивною худобою, в яких використовувалася праця наймитів. У селян-середняків бувало не менше пари волів і кількох корів. У халупників, крім хати, не було нічого або було так мало землі, що вона не могла їх прогодувати, і вони часто були змушені наймитувати у панів та заможних селян або ж іти в промислове виробництво.

На Закарпатті спостерігалося розширення поміщицьких землеволодінь завдяки скороченню селянських наділів. Понад 80 % селянських господарств належали до категорії безземельних або малоземельних. Їх господарства характеризувалися недостатністю худоби, особливо тяглової, застарілими системами землеробства (перелогом, трипільям), недосконалою агротехнікою.

У сільському господарстві західноукраїнських земель першої половини XIX ст. були наявні тенденції властиві капіталістичному розвитку: орієнтація виробництва на продаж; використання вільнонайманої праці, запровадження нових сільсько-господарських культур, техніки та технологій. Але у цей час вони не стали загальноприйнятими і були властиві лише окремим великим землеволодінням. Проникнення в селянське господарство товарно-грошових відносин посилювало майнове та соціальне розшарування селян. Поступово з їх складу виокремлювалася заможна група, яка володіла земельними наділами, мала худобу та вико-

ристовувала працю вільнонайманих робітників. Проте ця категорія селян була нечисленною. Основна ж їх маса, окрім нестачі землі, постійно потерпала від різних повинностей, що ще більше ускладнювали становище селянських господарств, унеможлилювали їх капіталізацію.

Основні селянські повинності становила панщина, данина натурою та чинш. З-поміж усіх найобтяжливішою була панщина. На середину XIX ст. у районах із розвиненим зерновим господарством Галичини замість зафіксованих в інвентарях 2–3 днів панщини на тиждень вона доходила до 6 днів. Селяни виконували також рекрутську повинність. До того ж на них покладалася ціла низка додаткових повинностей: прядіння панського прядива, помічні дні, шарварки, нічна сторожа, гужова повинність, різні толоки. Ускладнювали життя та економічні можливості селянських господарств монопольні права землевласників на млини та продаж горілки (право пропінації).

Результатом обтяжливого становища селян, низького рівня розвитку сільського господарства стала його вразливість під час неврожайних років (1786–1787, 1805, 1817, 1829, а особливо 1844–1847 рр. були голодними роками для селян Західної України).

Тяжке становище селянства провокувало людей до напрацювання практик опору. Серед них домінували форми пасивного спротиву. Селяни скаржилися у вищі інстанції на свавілля панів, тікали до інших землевласників на менш заселені території, на землі Османської та Російської імперій. Відбувалися і відкриті виступи проти землевласників та представників австрійської влади. У першій половині XIX ст. на Галичині, Буковині та Закарпатті діяло понад 50 загонів опришків.

У 1843–1844 рр. у Північній Буковині відбулося повстання на чолі з Лук'яном Кобилицею. У 1839 р. він був обраний селянами уповноваженим громади, і на початковому етапі своєї громадської діяльності намагався боротися законними методами. Лук'ян Кобилиця подавав численні скарги у крайові та вищі органи влади на незаконне привласнення дідичами земель загального господарського призначення.

Після заборони селянам користуватися лісами, визнаними власністю дідичів, він очолив виступ сільських громад Русько-Довгопільської дільниці. Повстали відмовилися виконувати повинності землевласників та коритися їх владі, оголосили ліси та пасовища своєю власністю, усунули панську адміністрацію та обрали сільську старшину. Вони вимагали перевести їх до категорії державних селян, домагалися заснування шкіл. Силою урядових військ виступ було припинено, а його керівника ув'язнено.

## ***2. Початок промислового перевороту***

У 1830–1840-х рр. на території українських губерній почався промисловий переворот. Він розпочався у галузі харчової промисловості, на підприємствах, які займались гуральництвом, цукроварінням, виготовленням борошна. У 1820-х рр. з'явилися перші парові гуральні. На цукроварнях почали застосовувати машини для подрібнення цукрових буряків, гідравлічні преси, парові машини.

У 1843 р. перша цукроварня, яка застосовувала парову технологію виробництва цукру, відкрила у с. Ташлик на Черкащині фірма «Брати Яхненки й Симиренко». У цей самий період почали працювати перші машинобудівні заводи. Наприкінці 1840-х рр. «Брати Яхненки й Симиренко» збудували на Черкащині Городищенський цукрорафінадний і машинобудівний заводи, які були оснащені провідним для того часу обладнанням.

Австрійська влада не була зацікавлена у прогресивному розвитку промисловості у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті. Тут продовжували працювати мануфактури, індивідуальні ремісничі господарства. Регіон австрійська влада використовувала у якості джерела дешевої сировини та ринку збуту своїх товарів.

Прикладом цього є тенденції розвитку нафтовидобувної промисловості. Добуту нафту вивозили у сирому вигляді на переробку до західних провінцій Австрії. Подібною була ситуація і в гірничій, лісовій, шкіряній промисловості. Отже, українська сировина забезпечувала роботу австрійських підприємств, у той час як регіон був позбавлений можливості розвивати власну промислову базу, створювати робочі місця.

Короткострокові позитивні зрушення спостерігалися на початку ХІХ ст., коли наполеонівські війни спровокували попит та товари мануфактур регіону, проте вже з 1820-х рр. у промисловій галузі західноукраїнських земель спостерігалася повна стагнація. Австрійський уряд створював такі умови, що унеможлилювали її прогресивний розвиток. Для західноукраїнських мануфактур встановлювалися великі податки, вони позбавлялися пільг і держаних субсидій, західноукраїнським виробникам було складно конкурувати з іноземними виробниками.

Лише з 1830–1840-х рр. ХІХ ст. промисловість краю поступово почала відновлюватися. Водночас вона залишалася на рівні мануфактурного виробництва. Більшість мануфактур розміщувалася у селах і належала поміщикам. Вони діяли за старими технологіями, винятками були окремі мануфактури, які використовували енергію води. Перші парові машини в західноукраїнських землях почали застосовувати з 1843 р. Поширення у регіоні набуло гуральництво (винокуріння), лісова, соляна та сірчана промисловість.

### *3. Розвиток торгівлі*

На початку XIX ст. в українських землях провідну роль у торгівлі продовжували відігравати ярмарки. Найбільшими в Наддніпрянщині були Харківська, Іллінська у Ромнах, Введенська у Сумах. Однією з найбільших ярмарок у Східній Галичині була Святоюріївська, що відбувалася у червні та листопаді на площі церкви святого Юра у Львові. Діяли і спеціалізовані ярмарки. Так, у Львові, Бродах і Тернополі відбувалися ярмарки, що спеціалізувалися на продажі коней, у Станіславі та Чернівцях – на продажі полотна та худоби. У Києві, Львові діяли контрактні ярмарки, на яких разом зі звичайною торгівлею укладали гуртові угоди. До того ж існувала велика кількість місцевих ярмарків, базарів, торгів.

Більшого значення у першій половині XIX ст. набувала міжнародна торгівля. Головними статтями експорту були продукти сільського господарства. У під-австрійських землях у великих обсягах із регіону вивозилася деревина. Ввозилася переважно промислова продукція. Важливим центром зовнішньої торгівлі стала Одеса. Цьому сприяло отримання містом у 1817 р. статусу порто-франко, тобто зони безмитної торгівлі.

На українських землях, що перебували під владою Австрії, важливим транзитним пунктом та центром міжнародної торгівлі на південному сході Європи було м. Броди. Ще з 1779 р. воно було віднесене до зони вільної торгівлі.

Водночас митна політика Австрійської імперії створювала ситуацію нерівних можливостей. Так, товари з основної частини Австрії безмитно могли продаватися у західноукраїнських землях, а західноукраїнські товари, що вивозилися у зворотному напрямку підлягали високому митному оподаткуванню. Наслідком цього було те, що у Галичину ввозилося товарів на суму, в 10 разів більшу, ніж вивозилося. Така ситуація призводила до унеможливлення швидкого та прогресивного розвитку не лише торгівлі, а й промисловості та економіки західноукраїнських земель загалом.

В економічній сфері першої половини XIX ст. спостерігалися прояви формування товарно-грошових відносин. Зокрема, на Півдні України розвивалося товарне землеробство. Почався промисловий переворот, проте на заваді подальшого більш прогресивного розвитку була феодально-кріпосницька система. Вона унеможлилювала створення ринку вільнонайманої праці, робила працю залежних селян у поміщицьких господарствах неефективною.

## Громадська опозиція російському імперському режиму на початку ХІХ ст.

### *1. Масонські ложі.*

### *2. Декабристи.*

### *3. Польське повстання та його наслідки.*

#### *1. Масонські ложі*

Початок ХІХ ст. позначився розвитком суспільно-громадських рухів на території України. Причиною їх поширення була феодально-кріпосницька система, обтяжливість та неефективність якої усвідомлювало не лише селянство, а й окремі представники привілейованих станів.

Важливе значення у поширенні суспільно-громадських рухів на початку ХІХ ст. відіграли події французько-російської війни з Наполеоном І Бонапартом 1812 р. та особливо закордонний похід 1813–1814 рр. Під час нього молоді офіцери ознайомилися з життям західноєвропейського суспільства. Особливою контрастністю вирізнялась буденність селянства, яке, на відміну від підданих Російської імперії, давно вже позбулося особистої залежності та мало значно більше прав і можливостей. Усвідомлення цього факту породжувало почуття провини, співпереживання, бажання змін, які розвивалися на фоні поширення ідей романтизму.

Під впливом західноєвропейських ідей у середовищі освічених кіл України популярності набували ідеї масонства. Масонство, або франкомасонство, з французької мови перекладається як «вільний каменярь», «муляр». Цей рух виник у Великобританії на початку ХVІІІ ст. Об'єднання масонів були організовані за принципом цехів із чіткою структурою та статутами. Ідейною основою масонства було прагнення до всевітнього братерства, рівності, самопізнання і самовдосконалення людей.

У 1818 р. в Полтаві виникла масонська ложа **«Любов до істини»**. До її складу входили поміщики С. Кочубей і В. Тарновський, переяславський дворянин В. Лукашевич та І. Котляревський. Ложа проіснувала приблизно рік і була закрита у 1819 р. за наказом царя Олександра І. На її зібраннях обговорювали питання можливості проведення реформи з відміни кріпосного права, повернення селянам прав, якими користувалося козацтво.

У **1818 р.** масонська **«Ложа об'єднаних слов'ян»** виникла у Києві. До неї входили представники дворянства В. Росцішевський, Х. Харлінський, П. Олізар, С. Волконський. Масонські ложі існували також у Житомирі, Крем'янці. 1 серпня 1822 р. діяльність масонських лож була заборонена російською владою.

Нащадок козацького старшинського роду Василь Лукашевич, який брав участь у діяльності масонської ложі «Любов до істини», у **1819 р.** створив таємне **Малоросійське товариство**. Його членами були українські дворяни С. Кочубей,

В. Тарновський, П. Капніст. Порівняно з масонськими ложами, Малоросійське товариство вирізнялося більшою організованістю та українською патріотичною позицією. Засади його діяльності були сформовані В. Лукашевичем у «Катехізисі автономіста». Вони передбачали досягнення незалежності України, висловлювали підтримку ідеї ліквідації кріпосного права та обмеження влади самодержавства, проведення просвітницької роботи серед населення для підвищення політичного та культурного рівня. Товариство підтримувало зв'язки з Польським патріотичним товариством, Південним товариством декабристів. У 1826 р. В. Лукашевича та інших членів товариства було ув'язнено у справі декабристів. Згодом вони були звільнені, але продовжували перебувати під наглядом поліції.

## *2. Декабристи*

На початку ХІХ ст. у середовищі молодого російського дворянства почали виникати таємні товариства, які прагнули до зміни імперського режиму. Перше з них – «Союз порятунку» – виникло у Петербурзі в 1816 р. Його заснували офіцери Олександр й Микита Муравйови, Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли, які були синами українського поміщика І. М. Муравйова-Апостола, Павло Пестель, Іван Якушкін. Члени «Союзу порятунку» ставили своєю метою скасування кріпосного права та утвердження конституційної монархії. У 1817 р. «Союз порятунку» був перейменований у «Товариство істинних і вірних синів вітчизни», а наступного року припинив діяльність.

Після його ліквідації у 1818 р. у Москві був створений «Союз благоденства». Він мав відділення у різних містах, зокрема у Тульчині на Поділлі. Його діяльністю керував Павло Пестель. На той час він був командиром В'ятського піхотного полку, який квартирувався у селі Линцях поблизу Тульчина.

У **1821 р.** через внутрішню неузгодженість між учасниками «Союз благоденства» припинив своє існування, проте Тульчинська управа продовжила функціонувати під назвою **Південного товариства**. У 1822 р. було створено Кам'янську управу, яку очолив Василь Давидов та Сергій Волконський. А у 1823 р. почала працювати Васильківська управа під керівництвом командира батальйону Чернігівського полку Сергія Муравйова-Апостола і підпоручика Полтавського піхотного полку Михайла Бестужева-Рюміна.

Колишні члени «Союзу благоденства» у 1822 р. створили таємне Північне товариство у Петербурзі. Його лідером був М. Муравйов.

Північне та Південне товариства діяли узгоджено. Їх мета полягала у скасуванні кріпосного права та самодержавства шляхом військового перевороту.

Членами Південного товариства у якості програмного документа було схвалено розроблену П. Пестелем, «Руську правду». Фактично це був проєкт устрою майбутньої держави, який передбачав ліквідацію кріпосного права, самодер-

жавства; утвердження республіканського устрою та безстанового суспільства, запровадження верховенства права та демократичних свобод, зокрема свободи слова, друку, віросповідання, вільного пересування, недоторканності приватної власності й особистої свободи.

Водночас «Руська правда» не розглядала можливості надання неросійським народам права на самовизначення, зокрема і українському. П. Пестель вважав, що Російська республіка повинна залишатися централізованою державою. Лише Польщу він погоджувався визнати самостійною, але вона мала бути в союзі з вільною Росією. Українське питання розглядалося П. Пестелем у контексті адміністративного устрою. Він пропонував розділити українські землі на три адміністративно-територіальні частини: Українську з центром у Харкові; Чорноморську з центром у Києві та Вершинну.

Голова Північного товариства М. Муравйов розробив проєкт державного устрою під назвою «Конституція». Він також закликав до ліквідації самодержавства та кріпосного права, встановлення демократичних прав. Водночас за «Конституцією» після перевороту, Росія мала стати конституційною монархією. Створювався верховний орган законодавчої влади – Народне віче, проте виборче право було обмежене високим майновим цензом.

**У 1823 р. у Новограді-Волинському** сформувалося таємне **Товариство об'єднаних слов'ян**. Його організаторами були брати Андрій та Петро Борисови і Юліан Люблінський. Загалом товариство об'єднувало приблизно 50 офіцерів. Головною метою своєї діяльності вони вбачали у ліквідації кріпосного права та самодержавства. Майбутні Росії члени Товариства пов'язували з федеративним устроєм. У вересні 1825 р. Товариство об'єднаних слов'ян увійшло до складу Південного товариства, після чого стало підлягати його Васильківській управі.

14 грудня 1825 р. у Петербурзі відбулося повстання декабристів, яке зазнало поразки через незлагодженість дій повстанців та відсутність широкої підтримки серед населення.

Південне товариство мало намір виступити на підтримку повсталих у Петербурзі і силами Васильківської управи підняти повстання серед військових, що стояли навколо Києва і в інших місцевостях України. Виступ планували розпочати у другій половині січня 1826 р., проте коли організатори дізналися про поразку петербурзького виступу, вирішили підняти повстання раніше. Воно почалося **29 грудня 1825 р.** в селі Трилісах, де стояли війська **Чернігівського полку**. Наступного дня повсталі зайняли Васильків. Тут перед солдатами був зачитаний «Православний катехізис», написаний Сергієм Муравйовим-Апостолом. Його зміст відповідав засадним принципам боротьби декабристів і був спрямований проти кріпосного права та засилля самодержавства.

Далі члени Васильківської управи планували спрямувати свої сили на Житомир, а в перспективі й на Київ, щоб залучити на свій бік військових, які там

перебували. 31 грудня вони зайняли село Велику Мотовилівку, але замість того, щоб нанести швидкий та раптовий удар, керівники повстання оголосили 1 січня святковим днем та надали повсталим перепочинок. Це дало можливість царським військам підготуватися до їх зустрічі. 2 січня повсталі вийшли із Великої Мотовилівки у напрямку Білої Церкви, а вже наступного дня їх сили були розбиті поблизу села Устимівки. Керівників повстання було засуджено до повішення, заслання, позбавлено дворянських прав і привілеїв.

На українських землях посилювався режим нагляду та контролю. Його проявом стало слідство у «справі про вільнодумство» над викладачами Ніжинської гімназії у 1826–1830 рр. За викладання курсів із залученням наукових праць європейських авторів їх було звинувачено в політичному і релігійному вільнодумстві та звільнено. Але у 1832 р. Ніжинська гімназія була реорганізована в Фізико-математичний ліцей князя Безбородька, що готував технічні та офіцерські артилерійські кадри.

Значення повстання декабристів полягає у тому, що це було першим відкритим виступом проти російського самодержавства. Його учасники не ставили за мету вирішення українського питання, проте їх діяльність вплинула на подальшу активізацію та розвиток суспільно-політичних течій на теренах України.

### ***3. Польське повстання та його наслідки***

**29 листопада 1830 р.** у Варшаві спалахнуло національно-визвольне повстання спрямоване на звільнення польських земель від російської влади. В історії воно відоме також під назвою «Листопадове повстання». Його причинами були системні порушення російською владою автономних прав Королівства Польського, постійні переслідування, обмеження на культурну діяльність.

У січні 1831 р. повсталі створили Національний уряд, який очолив А. Чарторийський. Головною метою своєї діяльності він вважав відновлення польської державності у кордонах 1772 р.

Навесні 1831 р. повстання охопило територію Литви, Білорусі й Правобережної України. На Волині діяли загони під керівництвом С. Г. Ворцеля, на Житомирщині – К. Ружицького, на Поділлі й Київщині – Б. Колишка. Польські національні сили намагалися залучити до повстання проти російської влади українських селян, використовуючи гасло «За нашу і вашу свободу», проте особливої підтримки не здобули, оскільки переважну більшість повстанців становили польські шляхтичі-землевласники.

У квітні-травні 1831 р. більшість повстанських загонів були розбиті царськими військами. Воєнні поразки та внутрішній конфлікт між представниками різних напрямів повстання призвели до його повної поразки 8 вересня 1831 р.

Після придушення повстання російська влада запровадила репресії проти повстанців, конституція Королівства Польського була скасована, а на його землях

було введено воєнний стан. На Правобережжі посилилася політика русифікації, спрямована на нівелювання польського впливу та насадження російськості.

22 січня 1832 р. було створене Київське генерал-губернаторство. Центром краю став Київ, де знаходилася канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. За часів правління генерал-губернатора Дмитра Бібікова (1837–1852) було розроблено цілісну стратегію русифікації краю, що супроводжувалася цілою низкою заборон та обмежень раніше наявних прав. Так, у 1831 р. було скасовано Магдебурзьке право для всіх українських міст, окрім Києва, а вже в 1835 р. і він був позбавлений права на самоуправління.

З 1831 р. все діловодство на українських землях повинно було вестися виключно російською мовою. Вона була обов'язковою для використання в судах і дворянських зібраннях правобережної шляхти. Російська влада закривала на Правобережжі польські школи, відкриваючи російські. Ліквідовані були Віленський університет і Кременецький ліцей. Замість них у 1834 р. у Києві був відкритий університет Святого Володимира, який за задумом російської влади мав стати центром поширення російськості та одним із потужних агентів асиміляції українського і польського населення Правобережжя.

Суттєвих обмежень зазнало судочинство. Ліквідовано гродські суди, а земські суди перетворювалися на повітові. У 1840 р. були скасовані Литовські Статути, якими користувалося українське судівництво, та запроваджено російське законодавство.

З 1839 р. з метою ослаблення польського впливу на Правобережжі почала працювати Центральна ревізійна комісія, підпорядкована генерал-губернатору. Вона розглядала справи про дворянську належність польської шляхти, яка мала надати документальне підтвердження своїх прав на володіння маєтків та земель. Ті, хто не зміг надати відповідних документів, переводилися у стан селян або міщан. За п'ять років діяльності ревізійна комісія позбавила стану дворянства 64 тис. польських шляхтичів. Обмежувалися також можливості для отримання польською шляхтою посад в органах місцевої адміністрації. Здебільшого їх обіймали росіяни.

На повне поглинання Правобережжя та асиміляцію його населення, ліквідацію культурної, релігійної самобутності була спрямована заборона греко-католицької церкви на Правобережжі у 1839 р. Ще до Листопадового повстання 1830 р. російська влада проводила певні заходи у цьому напрямі. У 1801 р. спеціальним царським наказом була створена комісія, яка мала наглядати за католиками та уніатами і перешкоджати їх діяльності.

Підтримка польського повстання 1830 р. уніатським духовним орденом василіан сформувала привід для більш рішучих дій російської влади у напрямі ліквідації греко-католицької церкви. У 1831 р. з їх власності був вилучений

Почаївський монастир. Він довгий час залишався не лише важливим духовним центром, а й визначним осередком книгодрукування та теренах України.

Монастир був переданий у власність Волинського православного архієпископства і поступово перетворився на центр русифікаційної діяльності на Волині. Саме тут у ХХ ст. друкувався антиукраїнський «Почаївський Листок», який був речником антиукраїнського «Союзу руського народу». У 1832 р. орден Отців Василіан був ліквідований, а їхнє майно поділене між московською ієрархією та державою. Вірян насильно переводили у православ'я. Навіть більше, діти змішаних родин (католики-православні) мали виховуватися тільки у православ'ї.

Восени 1832 р. російською владою була здійснена безпрецедентна акція. Під виглядом відпочинку до Росії вивозили дітей із Волині, Поділля, Холмщини й Білорусії та відправляли їх до військових таборів. Із 1833 р. заборонялося у будь-який спосіб скаржитися на панівну православну церкву.

Остаточна ліквідація Уніатської Церкви пов'язана з діяльністю єпископа Йосифа Семашка. Він був прихильником проросійської релігійної політики та переходу уніатів до православ'я. Семашко шляхом умовлянь, залякування, арештів та заслання схилив до своїх переконань представників греко-католицького духовенства. Протягом 1837–1838 рр. понад 160 священників-уніатів було заслано до Сибіру. Щоб довести свою вірність царському режиму, Йосиф Семашко наказав свого рідного батька, католицького священника, вивезти до Сибіру, але для нього зробили виняток і заслали його тільки углиб Росії.

Саме Йосиф Семашко став автором акта прийняття Уніатської Церкви до складу російської православної церкви, ухваленого 25 березня 1839 р. Фактично він означав скасування Берестейської церковної унії та греко-католицької церкви загалом. Її майно передавалося російській православній церкві, а духовенство та віряни мали перейти у православ'я. Окремі представники уніатського вищого духовенства на початковому етапі виступали проти, але під загрозою заслання їх вдалося схилити до підписання акта.

Отже, після придушення Листопадового повстання на Правобережжі посилювався тиск російської влади, спрямований на повну інкорпорацію українських земель та ліквідацію особливостей української духовності.

## Початок українського національного відродження

- 1. Поняття українського національного відродження.*
- 2. Об'єднання автономістів.*
- 3. Гурток харківських романтиків.*
- 4. Особливості формування національного відродження на західноукраїнських землях.*

### *1. Поняття українського національного відродження*

Питання витоків формування української нації як політично-активної, самоорганізованої, консолідованої спільноти, об'єднаної спільною пам'яттю про минуле, спільними ідеями сьогодення й майбутнього, до цього часу не знайшло чіткого визначення в історіографії. У контексті розв'язання цього питання можна виділити два концептуальні підходи. Один із них, етнічний, виводить формування української нації із руської народності. Такий погляд на зародження української нації був властивий Ярославу Дашкевичу та Івану Лисяку-Рудницькому.

Інший – модерністський, передбачає, що нація є явищем політичним, яке здатне виникнути лише в модерну добу і пов'язане з руйнуванням аграрного суспільства, участю широких мас у політичному житті, демократизацією суспільства. Такого підходу дотримуються Ярослав Грицак і Георгій Касьянов. Кожен із підходів є достатньо виправданим та може бути застосований під час аналізу процесу українського націотворення. І той, і інший важливе значення у цьому процесі відводить українському національному відродженню, що бере свій початок наприкінці XVIII ст. Цей термін був використаний у роботах Михайла Грушевського, Дмитра Багалія, Дмитра Дорошенка, Івана Крип'якевича, Сергія Єфремова, Івана Крип'якевича.

Дослідники використовували його для означення комплексу подій і явищ кінця XVIII ст. – початку ХХ ст., пов'язаних із поширенням національного самосвідомлення, пожвавленням і піднесенням національного руху, розвитку всіх галузей культурного життя українців.

М. Грушевський, аналізуючи процес українського національного відродження виділяв певні етапи у його розгортанні: I період – кінець XVIII ст. – кінець 1840-х рр.; II період – кінець 1840-х рр. – 1870-ті рр.; III – з 1870-ті рр. і продовжувався у 1907 р. М. Грушевський розглядав українське національне відродження як процес, що однаково був властивий як підросійським, так і південноукраїнським українським землям та сприяв усвідомленню власної національної єдності, розвитку української національної самосвідомості, попри державно-територіальну окремішність.

Відповідно до періодизації розгортання національних рухів, запропонованої чеським дослідником М. Гроха, в українському національному відродженні можна

виділити три етапи: фольклорно-етнографічний, літературний (або культурницький) та політичний. Перший етап припадає на кінець XVIII ст. – першу половину XIX ст. Він характеризувався виникненням інтересу певної групи інтелігенції до української мови, історії, фольклору. Для цього етапу властивим є створення цілої низки праць, у яких окреслювалася самобутність та унікальність українського народу, визначалися перші контури національної самосвідомості. Українське національне відродження набувало певних організаційних форм, що були представлені культурно-просвітницькими гуртками та товариствами. Вони були ще далекими від висування вимог визнання певного політичного статусу українських земель, але стояли на засадах федеративного устрою.

На другому етапі (1860–1890-ті рр.) коло національно свідомої інтелігенції розширилося, а їх діяльність активізувалася, проте вона не виходила за межі культурно-просвітницької діяльності та бажання шляхом поширення української мови, історії, традицій об'єднати навколо української національної ідеї якомога більше людей.

Третій, політичний етап (1890-ті рр. – початок XX ст.) пов'язаний із переходом від культурно-просвітницької діяльності до політичної, формуванням політичних партій та програм, у яких висувалися федералістські та самостійницькі доктрини розбудови української державності.

Важливим фактором єднання українців стала пам'ять про козацькі часи, яка жила в піснях, легендах, переказах та передавалася від покоління до покоління. Вона була однаково значимою для різних соціальних станів Наддніпрянської України. Для селянства Запорізька Січ була втіленням ідеального суспільного устрою, у якому не було соціальної нерівності і панували демократичні порядки. Українське дворянство, що походило від нащадків козацьких старшинських родів також ідеалізувало той час як час своєї героїчної, суспільної значимості. Саме ця соціальна група заклала підвалини національного відродження, оскільки мала відповідний рівень освіти та матеріальний ресурс.

## ***2. Об'єднання автономістів***

Аналізуючи реакцію української еліти та асиміляційну політику російської влади, Я. Грицак виділяв два світоглядні типи: «асиміляторський» (малороси) та «традиціоналістський» (автономісти). Для першого (малоросів) характерним було сприйняття Російської імперії як власної батьківщини, а служіння на її благо як власного громадянського обов'язку. Водночас, на думку дослідника, для цієї групи були властивими і вияви патріотичних почуттів до українських земель.

Представники другого типу (автономісти), зберігали пам'ять про Гетьманщину. Вони прагнули відновити козацьке військо, українську систему судочинства. Показовим прикладом патріотично-автономістських поглядів частини української еліти була діяльність у **1770–1790-х рр. Новгород-Сіверського гуртка**. До його

складу входили представники козацьких старшинських родів, духовенства, високоосвічені особи. Серед них В. Капніст, Г. Полетика, А. Гудович та інші.

Їх погляди базувалися на сприйнятті властивих Гетьманщині порядків як єдино можливих та неодмінних для українських земель і передбачали збереження широкої адміністративно-територіальної, культурної, церковної автономії. Попри засилля російської влади, для них неприйнятним був погляд на українські землі як підкорені. У свідомості автономістів радше це був формат міждержавного союзу з Польщею та Росією, в якому Україна цілком природно мала не лише свої обов'язки, а й права. Представники гуртка апелювали до героїчного козацького минулого, пропагували тезу про споконвічність української шляхетської верстви та наполягали на рівних правах із російським дворянством.

Діяльність Новгород-Сіверського гуртка мала різні спрямування. Одне з них було пов'язане з розробкою просвітницьких проєктів. Так, директором Новгород-Сіверського головного училища І. Халанським було розроблено проєкт заснування університету. Нашадок старшинського козацького роду, учений, археограф Ф. Туманський запропонував у 1780 р. створити у Глухові «Академічну книгарню». Вона повинна була стати центром поширення наукових книг на Лівобережжі. Водночас, за задумом автора проєкту, при книгарні повинно було діяти «Академічне зібрання», що працювало за принципом академії наук. Проте цей задум не був реалізований повною мірою.

До того ж у Ф. Туманського були великі наміри щодо вивчення історії, географії, етнографії Лівобережної України. Для цього він розробив спеціальний питальник та розіслав його генерал-губернатору П. Румянцеву-Задунайському та представникам місцевої адміністрації. Цей задум ученого також не був реалізований, але його питальником надалі користувалися вчені. Ф. Туманський планував підготувати комплексну працю з історії України «Історія Малоросії», з цією метою він навіть звертався до Петербурзької академії наук із проханням надати копії давніх документів та літописів.

Підготувати праці з історії України вдалося іншим учасникам Новгород-Сіверського гуртка, зокрема Г. Полетиці, А. Пригарі та іншим.

Подібним виявом інтересу до культурного надбання українського народу також стало видання у 1777 р. Г. Калиновським у Петербурзі книги під назвою «Опис весільних українських обрядів в Малій Росії й в Слобідсько-Українській губернії». На думку багатьох дослідників, саме це видання започаткувало етнографічні дослідження українського народу.

Загостренню та розвитку патріотичних почуттів цієї групи сприяла політика російської влади, спрямована на обмеження прав та привілеїв української еліти. Представники козацьких старшинських родів у процесі інкорпорації їх до складу російського дворянства вимагали отримання рівних прав із російським дворянством та польською шляхтою.

Із 1797 р. у Санкт-Петербурзі діяла спеціальна комісія (Герольдія), яка займалася наданням дворянських титулів. Українська старшина повинна була надавати документи, що підтверджували їх соціальний стан. Це спонукало представників старшинських родин шукати гетьманські, польські, царські грамоти, накази, розпорядження. Вони захоплювалися героїчною історією своїх родин. На основі цих джерел писали записки, повідомлення у яких відтворювали історію України козацької доби. Ця діяльність сприяла підвищенню інтересу до українського минулого та стала одним із поштовхів національного відродження.

Важливе значення для збереження історичної спадщини України мала діяльність автономіста **Андрія Чепи**. Йому вдалося зібрати колекцію із 14 збірників документів з історії України.

Частина зібраних матеріалів була використана у праці нащадка старшинського козацького роду Якова Марковича «Записки про Малоросію, її мешканців і твори» (1798). Вона мала патріотичний характер, про що промовисто свідчить преамбула книги: «Ще до цього часу Малоросія не описана ніким подібно. Я осмислив зобразити її не пензлем історика або фізика, а юного сина, що присвячує перший досвід свого пізнання і відчуття матері – країні своїй».

«Записки» Я. Марковича мали загальний характер і містили інформацію з історії, географії, етнографії українських земель. У ній було описано українську історію з найдавніших часів до часу князівських міжусобиць. Автор підкреслював чи не вперше в українській історіографії, що слов'яни були автохтонним етносом, а населення Київської держави – «роси» – безпосередніми предками українців.

Я. Маркович високо оцінював державний устрій та демократичні порядки Гетьманщини. «Записки» здобули популярність серед освічених кіл та сприяли подальшому посиленню інтересу до унікальності та самоцінності України, розвитку національної свідомості.

Діяльність автономістів не обмежувалася культурницькою діяльністю, і в окремих випадках набувала характеру політичної боротьби. 1787 р. один із лідерів гуртка В. Капніст разом з іншими його учасниками сформував проєкт відновлення козацького війська, який був відхилений царським урядом.

У 1791 р. автономісти вирішили скористатися напруженими відносинами між Росією та Пруссією і в цілковитій таємниці відправили до останньої В. Капніста. Ця подія в історії України отримала назву «**Місії Капніста**». Мета її полягала в тому, щоб домовитися із пруським королем Фрідріхом-Вільгельмом II про можливість підтримки його українцями у випадку війни з Росією в обмін на відновлення автономних прав українських земель. Достеменно відомо, що В. Капніст зустрічався із кабінет-міністром графом Герцбергом, деякі історики висувають припущення про його безпосередню зустріч із Фрідріхом-Вільгельмом II. «Місія»

В. Капніста не мала успіху, оскільки війни між країнами не відбулося. Водночас вона свідчить про рішучість намірів автономістів щодо відновлення української державності, їх неприйняття російської влади.

Важливу роль у процесі національного відродження відіграла праця історичного та суспільно-політичного характеру **«Історія Русів»**. Точна дата її написання невідома і визначається приблизно кінцем XVIII ст. – початком XIX ст. Авторство праці до цього часу також не визначено. В історіографії висувається багато припущень. Історик О. Бодянський, який першим у 1846 р. опублікував «Історію Русів» у Москві, вважав її автором архієпископа Георгія Кониського. М. Возняк та М. Слабченко приписували авторство представнику поміркованого крила українських автономістів, князю Олександрю Безбородьку. Григорія Полетику творцем «Історії Русів» вважали Д. Дорошенко та М. Грушевський.

О. Оглоблин висував припущення про авторство книги Опанаса Лобисевича. Він довгий час працював у канцелярії гетьмана К. Розумовського, а після скасування гетьманства став активним учасником Новгород-Сіверського гуртка автономістів, мав літературний хист. Науковці вважають, що автор «Історії Русів» мав безпосереднє відношення до Новгород-Сіверського гуртка автономістів, оскільки у книзі були представлені властиві їм суспільно-політичні погляди.

У «Історії Русів» подано виклад історії України від найдавніших часів до 1769 р. Автор намагався продемонструвати тяглість державотворчого процесу на українських землях, вказуючи на успадкування Військом Запорозьким державницьких традицій князівських часів. Він підкреслював відмінність українського народу від російського в історичному й культурному вимірах, і водночас обґрунтовував право на визнання за українськими землями певного статусу.

Автор не вимагав відокремлення України від Російської імперії, він обґрунтовував історичну правомірність повернення до тих привілеїв, якими користувалися українські землі на момент укладання Богданом Хмельницьким угоди з московським царем.

Водночас у праці викриваються численні порушення козацьких прав та свобод. «Історії Русів» властива надмірна ідеалізація козацьких часів, інколи подається опис не підтверджених документально подій та особистостей у героїко-патріотичній формі. «Історія Русів» була яскравим проявом зародження українського національного руху. Вона стала важливим поштовхом до його подальшого розгортання.

### ***3. Гурток харківських романтиків***

На розвиток українського національного руху вплинуло поширення ідей Французької революції. У її процесі сформувалось нове бачення права влади в державі, яка відтепер належала не монарху чи певній верстві, а нації, об'єднаній

спільністю культури, історії, мови, а головне – самоусвідомленням своєї єдності. Сприйняття народу як головного суверена влади стало ідейною основою для багатьох національних рухів. Українська інтелектуальна еліта також захоплювалася ідеями французької революції та природного права нації на владу у своїй державі й під їх впливом формувала власні суспільно-політичні погляди та проекти майбутнього розвитку українських земель.

Українське національне відродження розвивалося під впливом ідейного руху **романтизму**, що виник у країнах Західної Європи наприкінці XVIII ст. Його погляди щодо суспільно-політичного устрою були близькими Французькій революції, яка сприяла поширенню напрями як у суспільній думці, так і в мистецтві. Однією з ключових засад романтизму були ідеї **народності**.

Відповідно до них кожен народ сприймався як самоцінна спільнота з унікальною культурою та системою мислення, вартою уваги митців та науковців. Романтизм спонукав до захоплення фольклором, народною мистецькою творчістю, історією. Вони стали джерелом натхнення та лягли в основу численних історичних, етнографічних, мовознавчих праць, літературних творів та мистецьких об'єктів. Водночас для напрями характерними були певне перебільшення, героїзація та ідеалізація народного минулого.

Захоплення українських інтелектуалів ідеями романтизму, народності стало одним із важливих рушіїв українського національного відродження. Під їх впливом українські освічені кола, які на той час були достатньо зрусифікованими, почали цікавитися українською мовою, фольклором, звичаями, традиціями, історією, результатом чого стало написання літературних творів, етнографічних та історичних праць, у яких увагу читачів привертала унікальність і багатство української духовної та матеріальної культури, історичного минулого, що викликала суспільне зацікавлення і породжувала суспільний запит до подальших напрацювань у цьому напрямі. Вони підвищували статус української народної культури, виводили її з категорії вульгарної та меншовартісної у предмет гордоців за власний народ та приналежність до нього, породжували відчуття відповідальності за його подальшу долю та бажання бути корисним для нього.

Показовим у цьому була поема «**Енеїда**» **Івана Котляревського**, видана у **1798 р.** Автор показав, що твір античного автора Вергілія в українському трактуванні українською народною мовою може мати оригінальний характер. Фактично він підняв рівень української народної мови від мови селянства до мови класичних творів. Саме «Енеїда» започаткувала українську літературну мову. Вона ж визнана **початком українського національного відродження**.

Центром розвитку ідей українського романтизму та національного відродження у перші десятиліття XIX ст. стало місто **Харків**. Навколо відкритого у 1805 р. університету гуртувалося коло освічених людей, що цікавилися минулим

українського народу і отримали назву в українській історіографії – **Гурток харківських романтиків**. До нього належали **Ізмаїл Срезневський, Амвросій Метлинський, Петро Гулак-Артемівський, Левко Боровиковський, згодом Михайло Петренко, Микола Костомаров** та інші.

Один із активних учасників Гуртка харківських романтиків був філолог, історик, професор Харківського університету **Ізмаїл Срезневський**, який захоплювався українською народною творчістю, збирав народні пісні та думи. Спеціально для цього він організовував етнографічні експедиції. Результатом його роботи стало видання у 1831 р. збірки народних пісень і оригінальних поезій, написаних харківськими поетами – **«Український альманах»**.

Протягом 1833–1838 рр. за редакцією І. Срезневського вийшло друком шість випусків історичної, фольклорно-літературної збірки **«Запорізька старина»**. Вона містила історичні пісні, думи, уривки з козацьких літописів, авторські літературно-історичні твори. Значна частина історичного матеріалу збірки була присвячена козацькій добі. Зі властивим романтизму підходом автори вдавалися до надмірної стилізації описаних подій, доповнюючи їх сумнівними з наукового погляду фактами. Загалом **«Запорізька старина»** стала своєрідним маніфестом українського романтизму. Зміст її творів мав патріотичний характер та відіграв важливе значення у подальшому формуванні стійкого інтересу до української культури та розгортанні українського національного відродження.

І. Срезневський був автором низки біографічних творів про І. Виговського, І. Пушкаря, Ю. Хмельницького, С. Палія. Великий суспільний резонанс мала його стаття **«Погляд на пам'ятки української народної словесності»** (1834). Вона була написана російською мовою, але стала маніфестом захисту української мови, права необмеженого її використання в літературі й науці. У вступі до статті І. Срезневський наголошує на красі та самодостатності української мови.

Важливе значення в історії України мала громадська діяльність і літературна творчість **Григорія Квітки-Основ'яненка**. Він походив із козацького старшинського роду, був активним громадським діячем. За його участі у Харкові було засновано професійний театр, Інститут шляхетних дівчат, губернську публічну бібліотеку. Загальновідомими стали його **«Малоросійські оповідання»**, п'єса **«Сватання на Гончарівці»**, повісті **«Конотопська відьма»**, **«Маруся»**, **«Козир-дівка»**, **«Сердешна Оксана»** та інші. У творах Г. Квітки-Основ'яненка у яскравій літературній формі були відображені картини народного життя українців, багатство їх духовної культури і мови. Вони сприяли популяризації української культури.

До харківської школи романтиків належав **Петро Гулак-Артемівський**, який був викладачем, із 1841 до 1849 рр. – ректором Харківського університету. В українську літературу він ввійшов як засновник жанрів романтичних балад, байок, поетичних перекладів українською мовою творів європейської літератури.

Одним із найкращих зразків романтичної поезії є балада «Рибалка» П. Гулака-Артемовського, написана за мотивами твору Й. Гете.

Захоплення українською мовою було властиве не лише інтелектуалам харківського гуртка. **Олексій Павловський** у 1818 р. в Петербурзі видав першу граматику народної української мови «**Граматика малоросійського наречія**». Вона була першим стислим описом фонетичних і морфологічних особливостей української мови. Самостійне значення мав також доданий до неї «Короткий малоросійський словник». До нього увійшла загальноновживана лексика, імена, українські народні фразеологізми, приказки, прислів'я та літературні матеріали. Це видання має важливе значення для вивчення історії формування української мови.

Винятково важливе значення у пробудженні історичної пам'яті українців мало збирання та публікація фольклору. Започаткувала розвиток української фольклористики збірка «Досвід збирання давніх малоросійських пісень», видана **Миколою Цертелєвим** у 1819 р. в Петербурзі. До збірки увійшло 10 текстів пісень, у яких були оспівані козацькі часи. Автор збірки привертав увагу до поетичності та мелодійності української народної пісенної творчості, порівнюючи її з «Іліадою» Гомера.

#### ***4. Особливості формування національного відродження на західноукраїнських землях***

Розвиток українського національного відродження на західноукраїнських землях на початку XIX ст. мав свої особливості. Він розвивався під впливом розгортання національних рухів у Чехії, Словаччині, Сербії, Хорватії, Болгарії. Українці вимушені були виборювати свої права не лише в австрійців, а й протистояти засиллю поляків у політичному, соціально-економічному та культурному житті регіону, їх шовіністичним та меншовартісним щодо українців поглядам. На відміну від Наддніпрянської України історична пам'ять про героїчні сторінки козацької історії та державотворчі процеси цього часу не могла стати об'єднавчим фактором у процесі націєтворення на західноукраїнських землях.

Водночас тривалої полонізації, мадяризації та румунізації, відсутності власної держави українці фактично не мали своєї еліти. Її нечисленну групу становили греко-католицькі священники, які й стали провідниками українського національного відродження на західноукраїнських землях. Вони були близькими до українського селянства, добре знали його потреби, звичаї та традиції. З іншого боку, священнослужителі були освіченими людьми, вони володіли здібностями вчитися та вчити інших, критично мислити і творити.

Центром розвитку українського національного відродження на західноукраїнських землях став Перемишль. Місто було центром греко-католицької єпархії, яку очолював єпископ, а з 1816 р. митрополит Галицький Михайло Левицький

та його наступник на єпископській кафедрі з 1818 р. Іван Снігурський. У місті діяла греко-католицька семінарія, бібліотека, друкарня.

Саме в Перемишлі у 1816 р. з ініціативи священника **Івана Могильницького** було створено «Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення письма, освіти і культури серед вірних». До його складу також ввійшли Петро Назаркевич, Данило Качановський, Василь Созанський, Іван Турчминович, Іван Трильовський, Гнат Давидович, Іван Снігурський. Вони виявляли великий інтерес до української історії і зробили великий внесок у піднесення українського шкільництва.

Товариство фактично було першою в Галичині просвітницькою організацією. Його мета полягала в розвитку освіти серед населення, поширенні україномовних релігійних текстів. Для реалізації цього завдання «Товариство галицьких греко-католицьких священників» видало кілька молитовників і букварів. За його сприяння у 1817 р. в Перемишлі був відкритий Дяко-вчительський інститут і початкові школи. Члени гуртка намагалися поширити українську мову викладання у відкритих ними навчальних закладах.

У 1829 р. І. Могильницький написав науковий трактат польською мовою «Розвідка про руську мову». Видання містило вступ «Відомість о руском язиці», в якій автор відстоював ідею самобутності української мови, вказував на її відмінність від польської та російської. І. Могильницький аргументовано відстоював рівноправне місце української мови серед інших слов'янських мов. Іван Могильницький також був автором «Катехизису малого», «Букваря слов'яно-руського язика».

Велику підтримку Товариству надав та зробив внесок у розвиток освіти й поширення народної мови митрополит Галицький **Михайло Левицький**. Його наступник **Іван Снігурський** також доклав багато зусиль для розвитку освітянського осередку. За його сприяння було відкрито бібліотеку та крилоську друкарню, у якій було відновлено друкування книг церковнослов'янською мовою. І. Снігурський відкривав парафіяльні школи, надавав стипендії для студентів. Він був прихильником поширення освіти серед широких мас. У своєму повсякденному житті єпископ користувався українською народною мовою і закликав до цього інших. Завдяки йому Перемишль став центром музичної освіти, оскільки в місті було відкрито співоче училище, працював, катедральний хор. І. Снігурський був родичем та опікуном автора музики українського гімну Михайла Вербицького.

Діяльність «Товариства галицьких греко-католицьких священників для поширення письма, освіти і культури серед вірних» мала важливе значення для зародження та розвитку українського національного відродження в Галичині й подальшого поширення руху на інші українські регіони, що перебували під владою Австрії.

Інтерес до української минулого, мови, культури спостерігався також серед представників духовництва Закарпаття. Чернець Мукачівського монастиря **Іоаникій Базилевич** (1741–1821) написав «Короткий нарис фундації Федора Коріатовича». Ця книга була першим комплексним дослідженням історії Закарпаття. Автор використав для її написання ґрунтовну джерелознавчу базу, ввівши до наукового обігу численні грамоти, рескрипти угорських правителів, розпорядження духовних ієрархів різного рівня.

Священник, освітянин із Мукачева **Михайло Лучкай** (1789–1843) написав фундаментальну шеститомну «Історію карпатських русинів». Автор наголошував на спорідненості українців Закарпаття з українцями Східної Галичини, Буковини, Наддніпрянщини. Він різко засуджував політику угорської влади щодо денационалізації українства. Михайло Лучкай також написав «Граматику слов'яно-руської мови» (1830). Це була перша на Закарпатті українська граматика, побудована на народній розмовній мові закарпатських українців. Вона містила зразки місцевого фольклору.

Початок формування українського національного відродження має виключно важливе значення в історії України. Цей процес сприяв формуванню національної свідомості, що на першому етапі проявилась в усвідомленні своєї самодостатності, унікальності української мови, культури, історії. Цей етап став важливим поштовхом для подальшого розвитку українського національного відродження та відродження української державності у наступному.

### Українське національне відродження у 1830–1840-х рр.

1. *Діяльність «Руської трійці» (1833–1837).*
2. *Кирило-Мефодіївське братство.*
3. *Українська «весна народів».*

#### 1. *Діяльність «Руської трійці» (1833–1837)*

Подальший розвиток українського національного відродження на західно-українських землях пов'язаний із діяльністю «Руської трійці». Товариство постало в 1833 р., його засновниками були студенти Львівської греко-католицької семінарії **Маркіян Шашкевич**, **Іван Вагилевич** та **Яків Головацький**. Вони розмовляли українською («руською») мовою і взяли собі давньослов'янські імена: Шашкевич – Руслан, Вагилевич – Далібор, Головацький – Ярослав. За тяжіння до історичних витоків українського народу гурток і отримав назву «Руської трійці».

Однією з перших громадських акцій об'єднання став виступ 12 лютого 1835 р. М. Шашкевича на урочистостях, присвячених дню народження австрійського

імператора Франца І. М. Шашкевича як здібного студента попросили зробити промову з цієї нагоди. Вона мала бути німецькою, латинською або хоча б польською мовою, проте молодий студент зробив її українською. Фактично вона стала першою офіційною промовою, виголошеною українською мовою.

Пізніше М. Шашкевич написав українською мовою вірш «Голос галичанина», який здобув велику популярність серед семінаристів.

Мету своєї діяльності члени «Руської трійці» вбачали у проведенні культурно-просвітницької діяльності, піднесенні національної свідомості українців Галичини. Для реалізації своїх задумів «Руська трійця» вдавалася до різних напрямів діяльності.

Вони збирали український фольклор у Галичині, на Буковині та в Закарпатті. Результатом їх етнографічної діяльності стала ціла низка народознавчих праць: «Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь» (1841) і «Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі» (1841) Я. Головацького; статті «Гуцули, мешканці східного Карпатського підгір'я» (1838, 1844), «Бойки, русько-слов'янський люд в Галичині» (1841), «Лемки – мешканці західного Прикарпаття» І. Вагилевича та інші записи усної народної творчості, які увійшли до різних фольклористичних видань.

Очевидно, що етнографічні експедиції спонукали товариство до використання саме української народної мови, запровадження її в літературу. Це вирізняє «Руську трійцю» від попереднього покоління будителів, які належали до духівництва і використовували старослов'янську церковну мову. Мовознавчі зацікавлення товариства знайшли вияв у працях його учасників. Серед них «Граматика» І. Вагилевича (1845) та Я. Головацького (1849), «Читанка» М. Шашкевича (1836). Представники «Руської трійці» переклали на народну мову літературні твори із церковнослов'янської, чеської, польської, російської, грецької і німецької мов.

У своїх наукових пошуках «Руська трійця» не оминула і питання історичного минулого українського народу. Особливу увагу вони присвятили князівській добі, козацьким часам. Окремі розвідки М. Шашкевича були присвячені Б. Хмельницькому. Разом із Я. Головацьким вони підготували до друку Львівський літопис, що є важливим джерелом з історії Національно-визвольної війни.

Важливим напрямом була видавнича діяльність товариства. У 1834 р. М. Шашкевич уклав альманах своїх творів під назвою «Зоря», написаний народною українською мовою. Зміст збірки мав національно-патріотичний характер. Її відкривав портрет Б. Хмельницького. До «Зорі» увійшли поезії членів «Руської трійці», біографія Б. Хмельницького, оповідання і народні пісні, присвячені боротьбі українського народу під його проводом, вірш про Северина Наливайка, оповідання про опришків. Проте цензор заборонив видання альманаху.

Невдовзі на основі «Зорі» «Руська трійці» підготувала нову збірку, яку назвали «Русалка Дністровая». Її видали в Будапешті, де цензура не була такою жорсткою. «Русалка Дністровая» датована **1837 р.**, але збірка була опублікована ще у грудні 1836 р.

Видання відкривало «Передслів'я», ймовірним автором якого був М. Шашкевич. Автор вступної частини привертав увагу до краси української народної мови, досягненнях національно-культурного відродження Наддніпрянської України, необхідності розвивати та збагачувати українську мову.

Невипадково І. Франко назвав збірку «явищем наскрізь революційним», оскільки вона була написана живою народною мовою. Ярослав Грицак зазначав, що ця збірка ввела народну мову галицьких русинів у літературу й довела, що між їхньою мовою і мовою українців з Російської імперії немає суттєвих відмінностей, а отже, галичани і наддніпрянці є одним народом. Тому «Русалка Дністровая» стала важливим етапом у розвитку українського національного руху в Галичині.

З огляду на український національний характер збірки влада заборонила її подальше видання. Опубліковані примірники були конфісковані. Члени «Руської трійці» зазнали утисків та переслідування з боку влади. Маркіян Шашкевич після висвячення на священника вимушений був змінювати одну дрібну парафію на іншу. Він помер у 1841 р. в 31-річному віці, виснажений тяжкою хворобою та нуждою. Якову Головацькому тривалий час не надавали сану священника, за ним зберігався статус «неблагодійного». Іван Вагилевич вимушений був перейти у протестантство.

Важливою подією в національно-культурному відродженні західноукраїнських земель першої половини XIX ст. стало видання двох томів альманаху «Вінок русинам на обжинки» (1846–1847), підготовлених до друку Іваном Головацьким, за участі його брата Якова Головацького. Зміст збірки нагадував «Русалку Дністрову». Великий резонанс у національних колах мала стаття Я. Головацького «Становище русинів у Галичині», яку він видав під ім'ям Гаврила Русина в 1846 р. у лейпцизькому журналі «Річники слов'янської літератури, мистецтва і науки».

Автор засуджував панування поляків у регіоні, що призвело до колонізації його населення, відсутності української національної освіти, літератури, періодичних видань. Критикував українську інтелігенцію за слабодухість, надмірну поступливість та недостатню любов до Батьківщини. Я. Головацький звертався до австрійської влади із закликом підтримати український національний рух на противагу польському.

## ***2. Кирило-Мефодіївське братство***

У 30–40-х рр. XIX ст. зацікавлення українською історією, мовою й етнографією набувало постійного характеру. Фактично першою узагальненою працею

з історії України стала чотиритомна **«Історія Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського**. Книга була видана у 1822 р. в Москві. Виклад подій у ній подається від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Найбільшу увагу історик приділив козацькій добі, військово-політичним подіям цього часу, зовнішньополітичній діяльності гетьманів.

«Історія малої Росії» була написана на широкій джерельній базі з використанням матеріалів архівів, вперше запроваджених до наукового обігу. Книга стала важливим етапом у розвитку української історичної науки і спонукала до подальших досліджень у цьому напрямі.

Історії України була присвячена п'ятитомна **«Історія Малоросії» Миколи Маркевича**, що побачила світ у 1842–1843 рр. Два перші томи містили виклад української історії від давніх часів до кінця XVIII ст., останні три – становили документи, матеріали, примітки, покажчик імен тощо. Найбільше уваги автор приділив висвітленню подій другої половини XVIII ст., опису діяльності окремих особистостей. Під час написання «Історії Малоросії» М. Маркевич спирався переважно на праці, опубліковані раніше.

Подальший розвиток української фольклористики пов'язують із ім'ям видатного науковця, енциклопедиста, першого ректора Київського університету **Михайла Максимовича**. Він уклав три збірки народних пісень: «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849). Вони мали великий вплив на розвиток патріотичних почуттів українського суспільства.

Діяльність М. Максимовича не обмежувалася фольклористикою. Він був автором етимологічного правопису – «максимовичівки», відстоював у дискусіях із російськими науковцями самотність, самодостатність і право на існування української мови. Йому належить видання і дослідження найдавніших літературних пам'яток Київської Держави: «Руської правди», «Повісті минулих літ», «Слова о полку Ігоревім» (останнє переклав українською мовою). М. Максимовичу належить низка історичних студій, присвячених князівській, козацькій добі, гайдамаччині, історії Києва. У своїх історичних поглядах М. Максимович відстоював ідею історичної тяглості від княжої доби до часів Української козацької держави.

Важливим для розвитку українського національного відродження стало **перше видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка**. Збірка вийшла у 1840 р. в Петербурзі. До неї ввійшло вісім віршів митця: «Катерина», «До Основ'яненка», «Думка», «Перебендя», «Тополя», «Іван Підкова», «Тарасова ніч» та «Думи мої, думи, лихо мені з вами». «Кобзар» мав виразний антиімперський характер і відразу набув широкої популярності. У публікації збірки Т. Шевченку допоміг український письменник і байкар Є. Гребінка. Завдяки його діяльності також був опублікований літературний альманах **«Ластівка» у 1841 р.** Історична цінність видання

полягає у тому, що воно складалося виключно із творів українською мовою, і це було вперше на територіях під російською владою. Альманах об'єднав твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Л. Боровиковського, Т. Шевченка, В. Забіли, О. Афанасьєва-Чужбинського та інших.

Важливу частину «Ластівки» становили зразки українського фольклору: прислів'я, приказки, загадки, пісні. Відкривався й завершувався альманах літературно-публіцистичними нарисами Є. Гребінки «Так собі до земляків» і «До зобачення», в яких автор наголошував на самотності українського художнього слова і скаржився на утиски його з боку російської цензури.

Після відкриття Київського університету у 1834 р. поступово навколо навчального закладу почала гуртуватися молодь, яка підтримувала ідеї українського національного відродження. На початку 1840-х рр. студенти і молоді викладачі університету організували гурток «Київська молода». Метою їх діяльності було сприяти розвитку духовних сил української нації і звільнення селян від кріпацтва. Вони проводили таємні зібрання на яких обговорювали праці європейських філософів.

У січні **1846 р.** у Києві виникла таємна організація **Кирило-Мефодіївське братство**. Воно отримало таку назву на честь відомих слов'янських братів-просвітників, авторів першої абетки – Кирила і Мефодія. Засновником товариства був полтавський вчитель **Василь Білозерський**, юрист і державний службовець **Микола Гулак**, професор Київського університету **Микола Костомаров**, письменник і мовознавець **Пантелеймон Куліш**, етнограф **Опанас Маркович**. У квітні 1846 р. до товариства приєднався **Тарас Шевченко**. До товариства також входили педагог і журналіст **Микола Савич**, поет **Олександр Навроцький**, поет і публіцист **Георгій Андрузький**, педагоги **Іван Посада**, **Олександр Тулуб**, **Дмитро Пильчиков**.

Члени гуртка проводили таємні зібрання та обговорювали проекти майбутнього суспільно-політичного устрою. Вони мали спеціальну ознаку приналежності до братства. Це був перстень із зображеннями святих Кирила і Мефодія.

Програмним документом Кирило-Мефодіївського братства була «Книга буття українського народу», яку написав М. Костомаров. Засади діяльності товариства містив також «Статут», складений В. Білозерським, М. Гулаком і М. Костомаровим.

Майбутні члени Кирило-Мефодіївського братства пов'язували зі створенням демократичної федерації рівноправних слов'янських християнських республік із центром у Києві. Вищим органом влади федерації мав бути Слов'янський собор (сейм чи рада). Він збирався раз на чотири роки. Самодержавство знищувалося, а кріпосне право – скасовувалося. У суспільстві утверджувалися демократичні права і свободи. Проголошувалася рівність усіх республік союзу, їх право на

розвиток власної культури, мови, освіти. Програмні документи були побудовані на принципах християнської моралі та рівності.

Бачення майбутнього суспільно-політичного устрою братчиками стало результатом поширених у той час політичних течій: тут і демократичні принципи управління, властиві французькій революції й ідеї об'єднання слов'ян, характерні панславізму. Водночас запропонований кирило-мефодіївцями устрій був оригінальною для того часу концепцією політичного устрою, у якій головне місце відводилось Україні, адже саме там мав бути центр федерації. Українська республіка отримувала рівні з іншими права та виводилася із російської імперської підпорядкованості.

Члени братства поширювали ідеї товариства, розповсюджували програмні документи, звернення («Брати українці», «Брати великоросіяни і поляки»). Братчики велику увагу приділяли розвитку народної освіти. Вони збирали кошти для відкриття народних шкіл, самі займалися викладацькою та просвітницькою діяльністю, писали та видавали нові книги й підручники. Зокрема, П. Куліш підготував першу навчальну книжку з історії України «Повість про український народ» (1846). Вона призначалася для дітей шкільного віку.

Микола Гулак увів до кола товариства студента О. Петрова, який викрив товариство. У березні 1847 р. Кирило-Мефодіївське братство припинило свою діяльність, почалися арешти і допити його учасників. Найбільш жорстокого покарання зазнав Т. Шевченко. Його відправили у рекрути на 10 років без права писати та малювати. Три роки в ув'язненні перебував М. Гулак, один рік – М. Костомаров. Над іншими учасниками встановлювався нагляд російської поліції.

Незважаючи на те, що діяльність Кирило-Мефодіївського братства не була тривалою, вона стала важливим етапом в українському національному відродженні. Своім прикладом братчики сприяли переходу до більш організованих форм руху. Їх діяльність вплинула на поширення українського національного відродження, залучення до нього молоді, яка в надалі продовжила його розвиток.

### **3. Українська «весна народів»**

У 1848–1849 рр. країнами Європи прокотилася хвиля революцій, яка в історіографії отримала назву «весни народів». Їх об'єднувала боротьба проти феодально-абсолютистського устрою та формування представницьких органів влади. Важливим аспектом революційної боротьби стало вирішення національного питання. Особливої гостроти воно набуло в імперії Габсбургів. Боротьбу за національне визнання, здобуття політичних прав та широких можливостей культурно-просвітницької діяльності розпочали італійці, чехи, словаки, угорці, серби, поляки, словени. Революція сприяла активізації та подальшому розвитку українського національного руху на західноукраїнських землях.

Перші революційні виступи в Австрії відбулися у Відні 13 березня 1848 р. Під їх впливом австрійський імператор Фердинанд I (1835–1848) вимушений був піти на ряд демократичних реформ. 25 квітня 1848 р. в Австрійській імперії було оприлюднено проект конституції, що встановлювала в державі конституційну монархію. Відповідно до неї законодавчу владу мали виконувати спільно імператор і парламент. Конституція проголошувала запровадження демократичних свобод. Австрійська влада гарантувала право кожного народу на вільну культурно-освітню діяльність.

22 квітня 1848 р. імператорським указом було оголошено звільнення селян у Галичині від панщини з 15 травня, що було на чотири місяці раніше, ніж у всій імперії Габсбургів. Селяни здобували особисту свободу, у їх власності закріплювалися землі, які були у їх користуванні до проведення реформи. Землі суспільно-громадського призначення, як от ліси, пасовиська, луки, залишалися у власності панів. За право користуватися ними селяни повинні були платити землевласникам. За звільнення селян землевласники отримували викуп у розмірі 20-кратної вартості річних повинностей.

Реагуючи на суспільно-політичні зміни, польські національні сили 14 квітня у Львові створили Центральну раду народову як представницький орган польського національного руху, що відстоював ідею відновлення польської держави в кордонах 1772 р. Центральна рада народова не визнавала національних прав русинів, яких вважала частиною польського народу. У відозві «До братів-русинів» Центральна рада народова закликала місцеве руське населення до згоди й співпраці. Друкованим органом об'єднання стала газета «Рада народова», яка згодом була перейменована в «Газету народову».

У відповідь на створення Центральної ради народової українські національні сили **2 травня 1848 р.** у Львові створили першу українську легальну політичну організацію – **Головну руську раду**, що фактично стала представницьким органом українського населення Галичини перед центральним урядом. Її очолив єпископ **Григорій Яхимович**. Його заступниками були канонік М. Куземський і юрист І. Борисикевич, секретарями М. Малиновський та Т. Леонтович. Загалом до складу Головної руської ради ввійшло 30 постійних членів, що були представниками світської інтелігенції, вищого і нижчого духівництва. Активним членом Головної руської ради був «будитель» українців Закарпаття **А. Добрянський**.

Головна руська рада заснувала першу не лише в регіоні, а й в Україні газету українською мовою – **«Зорю Галицьку»**. У першому номері видання від 10 травня 1848 р. було опубліковано Маніфест Головної руської ради, у якому йшлося про єдність галицьких русинів з українцями Наддніпрянщини, про спільність мови та історії. За визначенням Я. Грицака це була перша в Галичині офіційна заява про національну єдність галичан та наддніпрянців. Члени об'єднання ставили перед

собою завдання: захищати віру, боротися за рівність прав греко-католицької церкви та її священників із представниками інших конфесій; розвивати «народність нашу» шляхом вдосконалення мови, широкого її запровадження в навчальний процес, діловодство, збільшення видання доступних книг; захищати конституційні права українців.

Головна руська рада доклала багато зусиль для реалізації свого Маніфесту та розвитку українського національного відродження. У Галичині було створено приблизно 50 місцевих осередків Головної руської ради, що ставали на місцях осередками національного, політичного та культурного розвитку. У якості національної символіки вони використовували синьо-жовтий прапор та герб із зображенням золотого лева на синьому тлі. Гімном слугувала пісня на слова греко-католицького священника, письменника І. Гушалевича «Мир вам, браття».

Політичною програмою Головної руської ради став намір домогтися поділу Галичини за етнічним принципом на західну польську та східну українську частини. Східна Галичина мала об'єднатися з Північною Буковиною й Закарпаттям у єдиний край з правами національно-територіальної автономії. З цією метою Головна руська рада неодноразово зверталася з петиціями до австрійського імператора. Питання поділу Галичини обговорювалося і на засіданнях австрійського рейхстагу та на міжнародному рівні.

Представники Головної руської ради взяли участь у Слов'янському з'їзді, який відбувся 2 червня 1848 р. у Празі. Ініціатива його скликання належала представникам чеського національного руху. У процесі обговорення українській делегації вдалося домогтись визнання поляками права на рівність використання української мови з польською в освіті, створення окремої української гвардії. Проте робота з'їзду була перервана через початок воєнних дій у Празі.

Значну увагу Головна руська рада приділяла культурно-просвітницькій діяльності. За її сприяння у 1848 р. у народних школах Галичини запроваджувалась українська мова викладання. Вона стала обов'язковим предметом у гімназіях. Важливим досягненням стало відкриття на початку 1849 р. кафедри української мови і літератури у Львівському університеті. Її очолив Яків Головацький.

У жовтні 1848 р. у Львові відбувся Собор руських учених. Його організаторами були письменник М. Устиянович і юрист, заступник голови Головної руської ради І. Борискевич. У роботі Собору взяло участь 118 осіб, серед яких були представники інтелігенції та духівництва. Вони обговорювали важливі питання культурного розвитку краю, ставили за мету визначити його пріоритетні напрями та скоординувати свої зусилля. На засіданнях Собору руських вчених обговорювалися питання використання українського правопису, потреби в охороні пам'яток історії та культури, розвитку українського шкільництва.

Важливим досягненням зібрання стало створення Галицько-руської матиці – культурно-просвітницького товариства, метою якого було видання доступних

книг українською мовою. Подібні «Матиці» існували у сербів та чехів. На початковому етапі товариство переважно публікувало шкільні підручники, посібники, книги загальноосвітнього змісту. Його першим головою був М. Куземський. З часом товариство перейшло на москвофільські позиції і спеціалізувалося на виданні наукової літератури. Основним серійним виданням Галицько-руської матиці був «Галицький історичний збірник» (1853, 1854, 1860).

Важливою подією у культурно-освітньому розвитку Галичини стало відкриття у 1848 р. першої української читальні в Коломиї. Представники Головної руської ради, зокрема отець Л. Трещаківський, виступили з ініціативою відкриття у Львові Народного дому, що мав сприяти національно-культурному розвитку краю шляхом заснування бібліотек, читалень, музеїв, друкарень, стипендіальних фондів. Проте через завершення революції та розпуск Головної руської ради, товариство почало свою діяльність лише у 1872 р.

Головна руська рада прагнула створити українську національну гвардію. Одним із важливих досягнень у цьому напрямі стало створення Батальйону руських гірських стрільців 10 березня 1849 р. Він складався з 1 410 військових і фактично був першим українським національним військовим формуванням на австрійській службі. Його очолив майор Ватерфліт. Командний склад батальйону займали німці, українці перебували на нижчих військових посадах. Діяльність Батальйону була спрямована на захист галицько-угорських прикордонних територій через розгортання угорського повстання. Головна руська рада розраховувала на подальшу трансформацію Батальйону у специфічне національне військове формування для захисту українських інтересів. Проте Батальйон проіснував недовго, і в січні 1850 р. був розформований після придушення угорського повстання.

У липні 1848 р. у Відні почав працювати рейхстаг. До його складу ввійшло 39 українців від Галичини та 5 від Буковини. Українську делегацію очолив голова Головної руської ради Григорій Яхимович. Перед першим австрійським парламентом стояла ціла низка важливих питань. Серед них ухвалення остаточного варіанта конституції, умов ліквідації кріпосного права та мовних вимог галицьких українців.

Українська делегація намагалася поставити на обговорення питання надання Східній Галичині адміністративно-територіальної автономії. Проте конституційна комісія вирішила, що частина Галичини, заселена українцями, не була самостійним утворенням, не мала окремої конституції і через це не підлягала відокремленню.

Великого резонансу набули обговорення умов відміни кріпосного права. Депутати від селян Галичини та Буковини Іван Капушак та Лук'ян Кобилиця виступили з вимогою скасувати панщину без виплати викупу поміщикам. Проте у вересні 1848 р. був ухвалений закон, за яким селяни звільнялися від панщинних повинностей, отримували громадянські права та права власності на ту землю,

якою вони користувалися до цього часу на правах спадковості. Водночас закон зобов'язував селян сплатити панам 20-кратну вартість усіх річних повинностей. Так вони отримали великий викуп за селян. До того ж за ними закріплювалися майже всі ліси та пасовиська, за користування якими селяни були змушені відробляти або платити. Внаслідок проведеної реформи у власність селян перейшло менше половини земель Східної Галичини та Буковини. Спостерігався процес обезземлення селян, який з часом лише поглиблювався.

Супроти продовження стягнень панами коштів із селян та примусу до продовження відробітку панщини було спрямоване Буковинське селянське повстання, що розпочалося у листопаді **1848 р.** під керівництвом **Лук'яна Кобилиці**. Воно здобуло широку підтримку серед селян краю і тривало до травня 1849 р., доки не було придушене австрійськими військами. За керівництво повстанням Лук'яна Кобилицю було виключено зі складу депутатів рейхстагу, у травні 1849 р. заарештовано, а пізніше заслано до м. Гура-Гумора у Південній Буковині, де у 1851 р. він помер.

Взагалі в цей час в Австрійській імперії запанував реакційний режим, що й визначило долю Головної руської ради. Вона припинила свою діяльність у червні 1851 р., і надалі українці Галичини були позбавлені свого представницького органу.

Револьюційні події та діяльність Головної руської ради сприяли поширенню ідей українського національного відродження серед населення. Свідченням цього є те, що Василь Подолинський, який працював сільським священником на Лемківщині, написав доволі глибокий та виважений трактат «Слово перестороги». Він став зразком суспільно-політичної думки середини ХІХ ст. Автор аргументовано доводив правомірність ідей незалежності та соборності України.

Українські національні кола Галичини, Буковини та Закарпаття прагнули до того, щоб у складі Австрійської імперії вони були єдиним адміністративно-територіальним регіоном – Руським князівством. Це прагнення підтримувала і Головна руська рада, проте Габсбурги боялися посилення українського національного руху й у перспективі їх спроб об'єднання не лише в межах Австрійської імперії, а й із Наддніпрянською Україною. До того ж ці прагнення українців не відповідали інтересам поляків, угорців, румунів, які мали вплив на австрійську владу. Внаслідок цього в 1849 р. Буковина була виведена зі складу Королівства Галиції та Лодомерії й набула статусу окремого коронного краю зі своїм сеймом та адміністрацією.

Короткотривалою поступкою з боку австрійської влади було створення у 1849 р. окремого Ужгородського округу, в якому були об'єднані етнічні українські землі Закарпаття. До органів його управління ввійшли представники українського національного відродження, зокрема А. Добрянський, який ініціював затвердження синьо-жовтого прапора Ужгородського округу. Завдяки активній позиції української громади у Закарпатті почали відкриватися початкові школи

з українською мовою навчання, запроваджувалося викладання окремих предметів українською у гімназіях.

Проте після придушення революції і прийняття конституції у 1860 р. всі досягнення для українців Закарпаття скасовувалися. Навіть більше, угорська влада посилила у краї політику мадяризації – закривала початкові школи з українською мовою викладання.

Незважаючи на те, що на території Галичини, Буковини та Закарпаття знову запанували попередні порядки, українці здобули досвід політичної боротьби і парламентської діяльності. Українці Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття проявляли свою згуртованість у національній боротьбі і усвідомлювали свою єдність.

Період 1830–1840-х рр. став часом організаційного оформлення українського національного відродження. Українська інтелігенція від індивідуальних пошуків з історії та мови в мистецтві переходила до створення об'єднань. Саме у цей час відбувалося формування перших політичних проєктів та бачення майбутнього України. Важливим досягненням цього часу стало набуття досвіду парламентської діяльності та відстоювання своїх ідей на вищому політичному рівні.

## **Розвиток культури України у першій половині XIX ст.**

- 1. Освіта та наука.***
- 2. Розвиток української мови та літератури.***
- 3. Зародження професійного театру, музика.***
- 4. Живопис та архітектура.***

### ***1. Освіта та наука***

Розвиток культури України у першій половині XIX ст. відбувався у складних умовах панування на її теренах імперських режимів, що не були зацікавлені у розвитку українства. Водночас саме на цю добу припадає зародження та розвиток українського національного відродження, що насамперед мав вияв у культурній площині. Українська культура розвивалася під впливом західноєвропейських тенденцій. Їй властиві були принципи демократизму та рівності. Українські митці надихалися ідеями романтизму, шукаючи натхнення та сюжети для своїх творів в українській народній культурі.

Стимулом для розвитку науки й освіти слугували соціально-економічні зміни. Початок промислового перевороту, зародження товарно-грошових відносин потребували фахівців, що зумовлювало збільшення кількості навчальних закладів та їх спеціалізації.

Освіта в імперську добу фактично була становим привілеєм, право на її здобуття мало дворянство та духовенство. Переважна більшість українців не мали такої можливості. У 1804 р. Міністерство народної освіти Російської імперії затвердило «Попередні правила народної освіти» та статuti навчальних закладів, відповідно до яких встановлювалися три типи навчальних закладів: **парафіяльні, повітові школи, губернські (гімназії), університети.**

Початкову освіту здобували у парафіяльних школах, що працювали при церквах. Навчання у сільській місцевості тривало 4–6 місяців, у містах могло бути до одного року. У парафіяльних школах вчили читати, писати, перших дій арифметики, основ православної віри. Викладання у парафіяльних школах провадилося російською мовою. Певною альтернативою цьому було збереження традицій дяківських шкіл. Особливо багато їх було на Полтавщині та Чернігівщині. Вони утримувалися на кошти батьків дітей, які у них навчалися. Викладання у дяківських школах зазвичай велося зрозумілою дітям українською мовою. Тут вони могли навчитися читати буквар, часослов і псалтир, а також церковних співів.

Другим ступенем у системі початкової освіти були повітові школи. Спочатку термін навчання у них тривав два роки (класи), а у 1828 р. був збільшений до трьох. Їх навчальна програма складала вивчення російської мови, географії, історії, арифметики, природознавства, фізики, малювання. У повітових школах навчалися у переважній більшості діти дворян і чиновників.

Ще більш становий дворянський характер мали гімназії, що становили середню ланку освіти. Вони працювали у губернських, деяких повітових містах. У середині ХІХ ст. в українських губерніях діяло 18 гімназій. Вони були у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Житомирі, Кам'янці-Подільському та інших містах. Навчання у гімназіях тривало 4 роки, а з 1828 р. – 7 років. Гімназійний курс передбачав опанування багатьох дисциплін. Серед них іноземні мови, філософія, природознавство, фізика, політична економія. Відповідно до статуту 1828 р. науковий складник у викладанні скорочувався, натомість посилювалося вивчення дисциплін, пов'язаних із православним віровченням.

До середньої освіти належали **приватні пансіони.** Вони працювали в Чернігові, Ніжині, Полтаві, Херсоні, а з часом виникали і в інших містах.

У першій половині ХІХ ст. розвитку набувала середня освіта для представниць дворянства. Її здобували у приватних **інститутах шляхетних дівчат.** Вони були відкриті у Полтаві (1817), Харкові (1818), Одесі (1829), Керчі (1836) і Києві (1838). Українська еліта усвідомлювала важливість жіночої освіти та підтримувала її розвиток. Так, опікуном Харківського інституту шляхетних дівчат був Г. Квітка-Основ'яненко, який організаційно та матеріально підтримував навчальний заклад.

Велику частину навчального процесу становили так звані салонні науки, до яких належали французька мова, музика, танці, рукоділля. Водночас молоді

дворянки вивчали також словесність, фізику, арифметику, географію, історію. Проте поступово російська влада скорочувала теоретичні курси, зводячи навчання жінок до розвитку навичок світської поведінки та підтримки бесід на різного рівня зібраннях. Так, наприклад, під час занять з історії рекомендувалось ученицям розповідати лише найцікавіші факти, які б могли сприяти їх «моральному» вихованню.

Увесь навчальний процес був спрямований на формування в учениць стійкого уявлення щодо непорушності традиційних принципів родинного життя та державного устрою. Загалом можливість здобувати жінками освіту можна визначити як позитивну тенденцію, проте обже не її змістовне наповнення негативно впливало на стан освіти жіноцтва.

Проміжною ланкою між гімназіями й університетами були **ліцеї**. На території України у першій половині XIX ст. діяло три такі навчальні заклади. У 1817 р. був заснований Рішельєвський ліцей в Одесі. З 1819 р. у Кременці на Волині діяв ліцей, який після польського повстання 1830–1831 рр. був закритий і переведений до Києва. Саме на його основі у 1834 р. був відкритий університет святого Володимира – сучасний Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка.

Історія Ніжинського ліцею пов'язана з відкриттям у місті в 1820 р. братами О. та І. Безбородьками гімназії. У 1830 р. частина її викладачів була звинувачена у вільнодумстві, а сам навчальний заклад реформували в 1832 р. у фізико-математичний ліцей, який готував офіцерів та технічних фахівців для артилерійських військ.

З-поміж вказаних ліцеїв своєю елітарністю й закритістю вирізнявся Рішельєвський ліцей. Він був призначений для дітей з аристократичних та заможних купецьких родин. Його вихованці у подальшому ставали державними урядовцями, дипломатами, військовими. Навчання у ліцеї тривало до 8 років. Тут вивчали російську, французьку, грецьку, італійську, німецьку мови, риторику, географію, статистику, математику, фізику, біологію, географію, історію, військову справу, танці, фехтування. До 1820 р. навчання проводилося виключно французькою мовою. З часом у ліцеї відкрили педагогічне, фізико-математичне, юридичне відділення та інститут східних мов.

У самому навчальному закладі панувала жорстка дисципліна та вишкіл. Правила ліцею передбачали, що за пропуск 6 лекцій без поважної причини студент отримував догану директора, а за пропуск 12 лекцій – ув'язнення у карцері. У випадку повторення прогулів студент позбавлявся права складання річних іспитів, залишався на другий рік або підлягав виключенню. Виходити за межі ліцею його вихованцям дозволялося лише на свята. Увесь вільний час вони повинні були проводити за читанням. Водночас перелік допустимих для цього книг був чітко регламентований.

В українських губерніях також діяли **середні навчальні заклади**, які надавали професійну освіту. Серед них кадетські корпуси у Полтаві (з 1840 р.) та Києві (1852). У Херсоні працювало училище торговельного мореплавства, в Севастополі – морська школа. Ще з 1787 р. в Єлисаветграді продовжувала діяти медична школа. В 1842 р. у Києві була відкрита фельдшерська школа. У 1855 р. поблизу Харкова почала працювати землеробська школа, яка готувала агрономів.

Зрушення відбувалися і у вищій освіті. Київська академія на початку XIX ст. вже не відігравала провідної ролі в освітянському просторі. У 1814 р. її статус був зведений до навчального закладу, що готував духівництво, а розпорядженням 1817 р. вона взагалі була закрита. Через два роки на території навчального закладу відкрили Київську духовну академію.

У 1805 р. зусиллями громадського діяча науковця Василя Каразіна було відкрито університет у Харкові. У його складі діяло чотири факультети: словесний, юридичний, фізико-математичний та медичний. Перший набір студентів університету складав лише 65 студентів. Це були діти дворян та чиновників. Університет швидко розвивався та набирал популярності. Вже на середину XIX ст. у ньому навчалось приблизно 500 студентів. Спочатку викладачами університету переважно були іноземці, згодом випускники самого університету. Він сприяв не лише розвитку освіти, а й міста загалом.

Університет Святого Володимира у Києві був відкритий у 1834 р. Після придушення польського повстання 1830–1831 рр. російська влада прагнула посилити свій вплив на Правобережжі через освіту та започаткувала університет. Його першим ректором було призначено природознавця **Михайла Максимовича**. Спочатку університет мав один філософський факультет з історико-філологічним та фізико-математичним відділеннями. Згодом в університеті були відкриті юридичний і медичний факультети.

Окрім навчання, на університети покладался обов'язок цензурувати літературу, яка виходила в навчальному окрузі, наглядати за навчальним процесом у школах. Водночас сама російська влада контролювала діяльність університетів, слідувала за викладачами та змістом дисциплін.

Особливо помітним цей контроль став під час революцій 1848–1849 рр. у Західній Європі. З програм вилучали суспільні дисципліни, спрямовані на розширення світогляду та знання історії суспільно-політичної думки. Так було заборонено викладати в університетах філософію. Читання лекцій з логіки і психології було доручено професорам богослов'я. Був посилений і без того суровий нагляд за навчальними закладами та їх викладачами. Харківський та Київський навчальні округи передавалися у безпосереднє управління генерал-губернаторів.

На території українських земель, що підпорядковувалися австрійській монархії, сфера освіти перебувала у тяжкому стані. Для влади освітянські заклади стали інструментом асиміляції українського населення. У Східній Галичині через навчальні заклади проводилася політика онімечення й полонізації українського населення, на Буковині – онімечення й румунізації, а на Закарпатті – мадяризації. Лише в нечисленних парафіяльних школах, які перебували під опікою сільського населення, навчання велося українською мовою.

Система початкової освіти складалася із трикласних тривіальних, чотирикласних головних і нормальних (неповносередніх) шкіл. Їх кількість була недостатньою для охоплення всього населення. Фактично всі навчальні заклади Королівства Галиції та Лодомерії підпорядковувалися католицькій церкві, що впливало на зміст та спрямування навчального процесу.

Середні навчальні заклади – гімназії – переважно були доступні для дітей поміщиків, духівництва, чиновників. Мова викладання у цих навчальних закладах була латинською та німецькою.

Із вищих навчальних закладів на західноукраїнських землях діяв лише Львівський університет, проте з 1805 до 1817 р. він перебував у Кракові, а в університетських приміщеннях у цей час діяв лицей. Після повернення університету у 1817 р. до Львова викладання в ньому проводилося німецькою мовою. У 1844 р. у місті також почала працювати технічна академія.

Відкриття університетів у Наддніпрянській Україні стимулювало розвиток науки. В Харківському та Київському університетах формувалися наукові школи, які очолювали талановиті викладачі цих навчальних закладів. Зокрема, в Харківському університеті працював і певний час був його ректором **Тимофій Осиповський** (1765–1832). Він був автором наукових праць із математики, фізики й астрономії. Важливе значення у навчальному процесі розвитку наукових знань з математики мало його тритомне видання «Курс математики».

**Михайло Остроградський** (1801–1862) належав до провідних математиків не лише України, а й світу. Вищу освіту він здобув у Харківському університеті, але через конфлікт із керівництвом навчального закладу, яке вбачало у М. Остроградському надто вільнодумну особистість і позбавило його ступеня кандидата наук, він залишив університет та продовжив навчання у Парижі. М. Остроградський – автор численних праць з математичного аналізу, математичної фізики, теоретичної механіки, у яких сформував нові теорії, методи та формули.

Ініціатор і натхненник Харківського університету **Василь Каразін** (1773–1842) створив першу в Україні метеорологічну станцію, яка знаходилася у с. Кручик на Харківщині. Він також був винахідником сушильних апаратів, технології видобування селітри та конструктором сільськогосподарських машин.

У галузі фізики та фізичної географії працював професор Харківського університету **Василь Лапшин** (1809–1888). Унікальну колекцію гербарію з усього світу зібрав професор цього ж університету, тривалий час єдиний викладач ботаніки **Василь Матвійович Черняєв** (1793–1871). У галузі геології працював **Никифор Дмитрович Борисяк** (1817–1882). Він зробив важливі відкриття з геологічної будови, корисних копалин та ґрунтів України. З Харківським університетом була пов'язана наукова діяльність видатного українського мовознавця, філософа **Олександра Потебні** (1835–1891).

Визначний науковий внесок у розвиток української науки та освіти зробив перший ректор Київського університету **Михайло Олександрович Максимович** (1804–1873). За професійним спрямуванням він був природознавцем. Написав понад 100 праць із ботаніки, зоології, фізики, хімії. Водночас його наукова діяльність має винятково важливе значення у царині української етнографії та фольклористики. М. Максимович зібрав та опублікував три збірки українських народних пісень: «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849).

Позитивний вплив на розвиток медичної науки в Україні мала діяльність визначного хірурга, анатома, засновника польової хірургії **Миколи Івановича Пирогова** (1810–1881).

Значні зрушення відбулися у першій половині ХІХ ст. в історичній науці України. Цьому сприяв розвиток українського національного відродження. Загальні зрушення у західноєвропейській історіографії, які переводили дослідницький фокус із політичної історії на історію народу, визнавали саме його рушієм історичного поступу, а не політичні еліти. Науковці, громадські діячі і просто зацікавлені особи зверталися до минулого українського народу.

Саме в цей час була започаткована народницька течія в історіографії, оскільки її прихильники головну роль в історії відводили народу і вважали головним завданням історика вивчення його поступу, культури. Велика робота була проведена зі збирання, систематизації і публікації історичних джерел та етнографічних матеріалів.

Зусиллями українського філолога, славіста й історика **Осипа Максимовича Бодянського** були опубліковані «Історія Русів», «Літопис Самовидця», «Короткий історичний опис про козацький малоросійський народ...» П. Симоновського, латинською мовою Конституція П. Орлика, копія якої зберігалася у паперах Миколи Ханенка. О. Бодянський був секретарем «Товариства історії та старовини» при Московському університеті і редактором періодичного видавання цього товариства. Він ввів у науковий обіг велику кількість важливих для історії України джерел. Окрім згаданих раніше, саме О. Бодянський знайшов у 1830-х рр. у Переяславській семінарії оригінал «Пересопницького Євангелія» та оприлюднив його.

Сам О. Бодянський написав наукові праці «Про погляди відносно походження Русі» (1835), «Про час виникнення слов'янських письмен» (1845), «Розгляд різних думок про стародавню мову північних і південних русів» (1835). У всіх роботах дослідник відстоював ідею самостійності та унікальності української мови.

Важливою для історичної науки була діяльність Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, яка почала працювати у Києві з 1843 р. Нею було виявлено, зібрано та опубліковано багато історичних джерел.

Кінцем XVIII – початком XIX ст. датується поява історичного трактату «Історія Русів», про який мова йшла вище, а також чотиритомної праці Д. Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії» та п'ятитомного видання «Історія Малої Росії» Миколи Маркевича.

У середині XIX ст. науковою діяльністю почав займатися випускник Харківського університету, в майбутньому знаковий український історик, громадський діяч **Микола Костомаров (1817–1885)**. У 1843 р. у Харкові були надруковані перші його праці «Русько-польські вельможі. Князі Острозькі» і «Перші війни малоросійських козаків з поляками».

Важливе значення для поширення науки, освіти і культури у Східній Галичині мала діяльність науково-дослідної інституції «**Оссолінеум**». Він був заснований у 1817 р. у Львові польським просвітителем, літературознавцем та істориком Юзефом Оссолінським. Інститут мав музей і унікальну бібліотеку, у якій знаходилося приблизно 500 тис. книг різного тематичного спрямування. У музеї «Оссолінеум» зберігалися колекції зброї різного часу, нумізматичні джерела, твори образотворчого мистецтва, унікальні побутові речі, які мали історичну цінність.

### ***3. Розвиток української мови та літератури***

Перша половина XIX ст. стала часом становлення та розвитку української літературної мови. Попри опір російської та австрійської влади, заперечення імперськими режимами її існування, вона розвивалась, доводила свою самобутність, унікальність та відстоювала своє право на подальший розвиток. Формування української літературної мови пов'язують із виданням у **1798 р. поеми «Енеїди» Івана Котляревського**. Твір античного автора Вергілія виглядав дуже оригінальним в україномовному варіанті І. Котляревського.

У 1818 р. в Петербурзі була опублікована перша граматика української живої мови «**Граматика малоросійського наріччя**», укладена українським мовознавцем **Олексієм Павловським**. Це був перший стислий опис фонетичних і морфологічних особливостей української мови, порівняно з російською. «Грамматику» доповнював невеликий словник української мови.

Вирішальне значення у розвитку української мови мала творчість когорти українських літераторів, які силою художнього слова прокладали її шлях. Серед

них Іван Котляревський, Петро Гулак-Артемівський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Тарас Шевченко, Євген Гребінка, Маркіян Шашкевич. Ці письменники широко використовували надбання української літератури попередніх часів та досвід європейської літератури. В основі їх сюжетних ліній відтворення реалій життя пересічних українців, зображення традицій і звичаїв українського народу. В українській літературі першої половини ХІХ ст. зароджуються нові художні жанри: повість, оповідання, нарис, байка, балада, опера-драма, водевіль, ода, лірична пісня, ліро-епічна романтична поема.

Видатним письменником, науковцем був **Петро Петрович Гулак-Артемівський** (1790–1865). Він народився на Черкащині у родині священника. Освіту майбутній письменник здобував у Київській духовній академії, згодом на факультеті словесності Харківського університету. Після навчання почав викладати історію, географію, став професором Харківського університету. У 1841–1849 рр. обіймав посаду ректора цього університету. У нову українську літературу П. Гулак-Артемівський увійшов як автор байок («Справжня добрість», «Пан та Собака», «Солопій та Хівря» та інші), байок-казок, романтичних балад («Твардовський», «Рибалка»), автор інтерпретацій творів Горація, віршів побутового характеру, віршованих і прозових послань. Літератор через художні образи засуджував кріпосне право, привертав увагу до проблем українського селянства та висміював поміщиків.

Визначне місце у новій українській літературі належить **Григорію Федоровичу Квітці-Основ'яненку** (1778–1843). Він народився на хуторі Основі на Харківщині (звідси і походить його псевдонім) в поміщицькій родині. Брав активну участь у громадському й культурному житті Слобожанщини, обіймав різні посади у Харкові. Г. Квітка-Основ'яненка називають засновником української прози. У цьому жанрі він написав збірку «Малоросійські повісті», до якої увійшли відомі твори автора «Конотопська відьма» та «Маруся».

Г. Квітка-Основ'яненко зробив багато для розвитку української драматургії. Він написав цілу низку п'єс жанру соціально-побутової комедії, які і до цього часу не втрачають своєї популярності. Зокрема, «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик», «Дворянські вибори».

Основну увагу в своїх творах Г. Квітка-Основ'яненко зосередив на висвітленні життя українського селянства, яке високо цінував і знаходив у його буденності натхнення для своєї творчості. Натомість засуджував неробство і корисливість панів та чиновників.

Сюжети з життя простих людей для своїх творів добирав і **Євген Павлович Гребінка** (1812–1848). Він був відомим автором байок, більшість із яких увійшли до збірника «Малоросійські приказки». Він сприяв видавництву «Кобзаря» Т. Шевченка у 1840 р. у Петербурзі. Наступного року, попри жорстку російську

цензуру, Є. Гребінка видав літературний альманах «Ластівка», який складався зі ще не опублікованих творів українських письменників: Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Л. Боровиковського, В. Забіли та інших.

Важливе значення у розвитку нової української літератури мали твори учасників «Руської трійці» М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького. До виданої ними «Русалки Дністрової», окрім їх творів, ввійшли ліричні поезії, казки, поеми, народні пісні, переклади з інших мов. Альманах був написаний живою українською народною мовою. У передумові до «Русалки Дністрової» М. Шашкевич акцентував на спільному поступі Галичини та Наддніпрянщини у національно-культурному відродженні, закликав галицьку громадськість підтримувати та розвивати українську культуру. Альманах дійсно став справжнім маніфестом української нової літератури та національного відродження Галичини. Невипадково його видання І. Франко характеризував як «явище наскрізь революційне».

Закарпатський греко-католицький священник, громадський діяч **Олександр Васильович Духнович** (1803–1865) був автором віршованих творів, п'єс, підручників, публіцистичних дописів. Він належав до москвофілів. Водночас у своїх творах наголошував на єдності закарпатців з українцями інших регіонів, зокрема Наддніпрянщини. Популярністю серед населення користувалися поезії О. Духновича «Я русин бил, есмь і буду», «Піснь простонародна», у яких автор висловлював любов до рідного краю.

На початку ХІХ ст. кількість друкарень була незначною. На території Наддніпрянщини їх нараховувалося приблизно двадцяти. Особливою активністю відзначалися друкарні, що діяли при навчальних закладах, зокрема при Харківському та Київському університетах. Потребу у розвитку друкарень стимулювала журналістика.

У першій половині ХІХ ст. на території України почали публікувати різні періодичні видання: газети, журнали, альманахи, збірники. Зазвичай видавництва відкривалися у містах, де працювали університети і був попит на видавничу продукцію. Одним із центрів розвитку журналістики на початку ХІХ ст. став Харків. Саме там 4 травня 1812 р. вийшла перша в Наддніпрянщині газета «Харківський щотижневик», яка друкувалась російською мовою, і мала висвітлювати місцеві події. Проте видано було лише 12 номерів газети. У 1816 р. у Харкові виходив перший в Україні сатирично-гумористичний журнал російською мовою «Харківський демократ». Засновником видання був український письменник, байкар Василь Маслович.

За ініціативи І. Срезневського у 1816 р. на російській мові при Харківському університеті видавався перший в Україні літературно-мистецький, науковий і громадсько-політичний щомісячник «Український вісник». У виданнях публікувалися твори П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка.

У 1817 р. розпочалося видання щотижневої літературної російськомовної газети «Харківські новини», яка виходила до 1824 р. Із 1838 р. у кожному губернському місті почали виходити «Губернські відомості», у яких публікували офіційні розпорядження та новини.

За ініціативи І. Срезневського в Україні почали видаватися альманахи, у яких публікувались літературні твори, етнографічні та історичні розвідки. Перший отримав назву «Український альманах» і виходив у Харкові в 1831 р. Важливе значення для розвитку української мови, літератури й загального поступу українського національного відродження мав альманах «Ластівка», що був виданий у 1841 р. в Петербурзі. До нього увійшли твори, опубліковані українською мовою, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша.

Три випуски літературно-історичного збірника «Київлянин» були опубліковані М. Максимовичем у Києві протягом 1840–1841, 1850 рр.

На українських землях, що перебували під владою Габсбургів, знаковим виданням був альманах «Русалка Дністровая». Певним його продовженням стала збірка «Вінок русинам на обжинки». Вона була видана у 1846 р. у Відні братом Якова Головацького Іваном Головацьким. До альманаху увійшли твори учасників «Руської трійці» та інших представників українського національного відродження. Головна руська рада у 1848 р. почала видання першої україномовної газети «Зоря Галицька», яка виходила до 1857 р.

Розвиток української літератури, періодичних видань, що робили ці твори більш доступними для широкого загалу, репрезентували самостійність і унікальність української мови, слугували відповіддю на закиди російських та польських діячів щодо її провінційності, зведення до рівня народної говірки.

#### ***4. Зародження професійного театру, музика***

У першій половині ХІХ ст. на українських землях продовжилась практика аматорських поміщицьких театрів, де акторами часто виступали кріпаки. Подібні театри утримували поміщик Д. Трощинський у с. Кибинцях на Полтавщині та Г. Тарновський у с. Качанівці на Чернігівщині.

Водночас цей період пов'язаний із формуванням професійного театального мистецтва. У Львові поява першого стаціонарного театру датується 1776 р. Він розміщувався у дерев'яному приміщенні у середмісті і мав усі характерні риси театральної споруди: поділи на яруси, ложі, партер з галереєю. У 1783 р. будівлю львівського театру розібрали через те, що вона була в аварійному стані та потребувала суттєвих ремонтних робіт. У 1796 р. францисканський костел Святого Хреста був перебудований під театр. Цей театр продовжував працювати до 1848 р., коли внаслідок революційних подій будівля була зруйнована.

На початок ХІХ ст. постійні приміщення театрів з'явилися у Києві (1806), Одесі (1809), Полтаві (1810), Харкові (1812). Значно пізніше, у 1847 р. постійні приміщення театрів побудували у Катеринославі, у 1853 р. – у Чернігові. Проте на українських сценах переважна більшість спектаклів були іноземного авторства.

Великий поступ для зміни цієї ситуації зробив І. Котляревський. Він створив для Полтавського театру п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник». Їх постановки стали початком формування українського національного професійного театру. Серед глядачів велику популярність мали також п'єси Г. Квітки-Основ'яненка. Репертуар Полтавського театру складався з комедій, опер, балету. Він проіснував до 1821 р.

Під впливом українського національного відродження та ідей романтизму розвивалося музичне мистецтво. Перші симфонічні твори створювалися за мотивами українських фольклорних творів. Великої популярності набули симфонії невідомих авторів «Українська симфонія», «Симфонія соль-мінор», пісні-романси «Віють вітри», «Сонце низенько».

Провідним композитором і співаком першої половини ХІХ ст. був **Семен Гулак-Артемівський** (1813–1873), який був племінником літератора Петра Гулака-Артемівського. Його співочий талант проявився під час навчався в Київській духовній семінарії. Пізніше він продовжив навчатися та працювати в Петербурзі, Флоренції. Був виконавцем оперних партій та сам писав музику.

С. Гулак-Артемівський відомий як автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм». Композитор також написав цілу низку популярних українських музичних творів, зокрема пісень «Стоїть явір над водою», «Спать мені не хочеться», вокально-хореографічного дивертисменту «Українське весілля», музику до водевілю «Ніч напередодні Іванового дня».

### ***5. Живопис та архітектура***

Перша половина ХІХ ст. в образотворчому мистецтві стала часом переходу від романтизму до реалізму, для якого було характерним відтворення дійсності без надмірної її ідеалізації та емоційного наповнення. У цьому стилі працював **Тарас Шевченко (1814–1861)**. Він залишив великий доробок живописних творів, які вражають своєю реалістичністю та стали вагомим внеском у розвиток українського образотворчого мистецтва. Т. Шевченко працював у різних жанрах – портретному, побутовому, історичному, пейзажному. До його творів належать картини «Катерина», «Селянська родина», «Циганка-ворожка».

Т. Шевченко був майстром складної техніки гравюри на металі – офортів, виготовлення яких передбачає виготовлення малюнку шляхом травлення металу кислотами з подальшим друком на папері. Митець створив цілу серію офортів

«Живописна Україна», до якої ввійшли картини «У Києві», «Видубицький монастир у Києві», «Судня рада», «Старости», «Казка», «Дари в Чигирині 1649 р.».

Протягом 1845–1846 рр. Т. Шевченко за дорученням Київської комісії для розгляду давніх актів із пам'яток старовини мандрував Україною і писав малюнки, на яких відтворював історичні пам'ятки українських міст та сіл, зокрема їх церкви, монастирі, залишки козацьких укріплень. Він побував на Полтавщині, Черкащині, Поділлі, Київщині. До картин цього періоду належать «Кам'яні хрести в Суботові», «Чигиринський дівочий монастир», акварелі Мотрин монастир», «Богданові руїни в Суботові», «Чигирин з Суботівського шляху» та інші. До історичного живопису Т. Шевченка належать картини «Смерть Богдана Хмельницького» (1836–1837), «Богдан Хмельницький перед кримським ханом» (1857).

Перебуваючи у засланні, Т. Шевченко був включений до Аральської (1848–1849) та Каратауської (1851) етнографічних експедицій, під час яких він мав змогу малювати. У цей час були створені картини «Форт Кара-Бутак», «Укріплення Іргиз-Кала», «Укріплення Кос-Арал взимку», «Місячна ніч на Кос-Аралі», «Т. Шевченко і казахський хлопчик, що бавиться з кішкою», «Байгуші». На картинах «Притча про блудного сина», «Програвся в карти», «У шинку», «У хліві», «На кладовищі», «Серед розбійників», «Кара колодкою», «Кара шпіцрутенами» відтворено соціальні вади та суспільні проблеми.

Близьким до Т. Шевченка був **Василь Штернберг** (1818–1845), який працював у жанрі пейзажу. Його творчість належить до романтизму. Визначними творами В. Штернберга були картини «Водяний млин на Україні», «Качанівка», «Вітряки в степу», «Ярмарок в Ічні», «Переправа через Дніпро під Києвом» та інші.

Другом Т. Шевченка був художник **Іван Сошенко** (1807–1867). Він був автором портретів, побутових картин, пейзажів, а також ікон. Художник не залишив великого мистецького спадку, проте збережені його картини вражають своєю виразністю. Серед них картини «Продаж сина на Дніпрі», «Хлопчики-рибалки», «Портрет бабусі Чалого», «Жіночий портрет».

До видатних митців-живописців першої половини ХІХ ст. належить **Василь Тропінін** (1776–1857). Художник довгий час залишався кріпаком. Він був майстром портретного живопису. В. Тропінін створив серію унікальних портретів українських селян Поділля: «Дівчина з Поділля», «Пряля», «Портрет українця», «Хлопчик з сопілкою», «Хлопчик з топірцем», «Портрет сина». Картини художника дуже реалістичні. Він відтворив детально не лише риси, емоції людей, яких малював, а й їх вбрання, що відповідає традиційній українській культурі. Особливо високо у мистецтвознавстві оцінюють картину В. Тропініна «Дівчина з Поділля», яка є втіленням природної краси України, неповторності її культури.

В архітектурі першої половини ХІХ ст. провідним стилем був **класицизм**, для якого були характерні чіткі лінії будівель, відсутність надмірних прикрас і

оздоб. У будівництві переважали одно- та двоповерхові будівлі, внутрішній простір яких був розділений на функціональні зони. Переважали світлі фарби, здебільшого жовтий колір стін, білі колони та деталі.

У стилі класицизму був побудований Університет святого Володимира у Києві. Автором його проєкту був архітектор італійського походження **Вікентій Беретті**. Знаковим для розбудови Києва була діяльність українського архітектора **Андрія Меленського**. Він розпланував та забудовував середмістя української столиці. Саме А. Меленський визначив Хрещатик як головну вулицю Києва та зв'язав її з іншими прилеглими вулицями. На Хрещатику він збудував перший у місті театр із залом на 470 місць.

До авторства архітектора належать також церква-ротонда на Аскольдовій могилі, Воскресенська церква Фролівського монастиря, перший пам'ятник-колона на знак магдебурзького права в Києві. Після нищівної пожежі Подолі у 1811 р. його забудовою займався А. Меленський.

До класицизму належить **пам'ятник Дюку де Рішельє в Одесі** створений українським скульптором **Іваном Мартосом** (1754–1835).

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в Україні почали створювати **садово-паркові комплекси**. Сучасною окрасою України є **парк «Софіївка»** (зараз Національний дендрологічний парк «Софіївка»). Він був побудований Станіславом Потоцьким в Умані на честь його дружини Софії де Вітт-Потоцької.

Робота над парком почалася у 1796 р. і тривала протягом шести років. Над його проектуванням працював бельгійський інженер Людвіг Метцель і садівник-кріпак Заремба, а згодом уманський архітектор **Макутін**.

«**Софіївка**» займала велику площу – 177 га. Парк розташований у мальовничому місці, на березі руслу річки Кам'янки. Його територію прикрасили штучні водойми, водоспади, численні шлюзи, гроти, каскади, фонтани, різні альтанки, скульптури.

У 1793 р. поблизу Білої Церкви почалося будівництво **парку «Олександрія»**, який отримав назву на честь його власниці і засновниці Олександри Браницької. Автором проєкту парку був французький архітектор Мюффо. Далі у його реалізації брали участь архітектори та садівники Ботані, Станге, Бартецький, Вітт, Єнс. Парк має водоспади, фонтани, його алеї прикрашені скульптурами та вазами. У 1834 р. був закладений **Тростянецький дендропарк** на Чернігівщині. Він був створений коштом українського мецената Івана Скоропадського.

Українська культура у першій половині XIX ст. була пов'язана із зародженням та розвитком українського національного відродження. Вона відтворювала інтерес до української мови, історії, традицій. Попри обмеження з боку австрійського та російського імперських режимів, поступальний розвиток саме української національної культури свідчить про природність, об'єктивність і незворотність українського націєтворчого процесу.

## Реформи 1860–1870-х рр. та їх вплив на розвиток українських губерній

*1. Події кримської війни (1853–1856) на українських землях.*

*2. Соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини у передреформений період.*

*3. Реформи 1860–1870-х рр. та їх значення.*

*1. Події кримської війни (1853–1856) на українських землях*

Українські землі у середині ХІХ ст. були втягнуті російською владою у Кримську війну (1853–1856). Як і раніше, Україна була для неї джерелом людських ресурсів та дешевої сировини, необхідної для забезпечення війська. У воєнних діях у складі російської влади брали участь Чернігівський, Полтавський, Житомирський, Подільський, Кременчуцький, Одеський і Волинський полки. В Україні на війну було мобілізовано багато рекрутів, відправлено погоничів, для перевезення військових вантажів вилучено велику кількість коней і волів, продуктів харчування для армії.

Боєприпасами російську армію забезпечували Шосткинський пороховий завод, який працював на Сумщині з 1739 р., а також Луганський ливарний завод, відкритий у 1799 р. Водночас виробничі потужності підприємств за роки війни відповідно збільшилися у шість та чотири рази. Один Шосткинський завод у 1855 р. виготовляв 43 % продукції всіх порохових заводів імперії.

Російська влада спровокувала війну проти Туреччини, сподіваючись оволодіти протоками Босфор і Дарданелли, для вільного виходу з Чорного моря. Вона також прагнула посилити свій вплив на Балканах і Близькому Сході, витіснити з регіонів Османську імперію. Успіхами в зовнішній політиці російська влада розраховувала відвернути увагу від суперечностей та наростання суспільно-політичних рухів у внутрішньополітичному житті.

Османська імперія здобула сильних союзників – Францію, Англію, Сардинське королівство. Вороже до Росії поставилися також Австрія та Пруссія. Воєнні дії відбувалися на Балтійському, Білому морях, Тихому океані, Кавказі. Головний же театр воєнних дій розгорнувся на півдні України. Запеклі та тривалі бої відбувалися за Одесу і Севастополь.

Після захоплення союзниками Севастополя 27 серпня 1855 р., російський цар Олександр ІІ погодився на підписання мирної угоди. **18 березня 1856 р.** між Росією, з одного боку та Англією, Францією, Туреччиною і Сардинським королівством, з іншого, був укладений **Паризький мирний договір**. До переговорного процесу були залучені представники Австрії та Пруссії.

Відповідно до умов договору країни-супротивники зобов'язувалися звільнити зайняті території. Чорне море оголошувалося нейтральним і російська влада

не мала права у його акваторії розміщувати військовий флот, утримувати прибережні військово-морські арсенали. Території у гирлі Дунаю разом із Південною Бессарабією визнавалися володіннями Молдовського князівства, що мало перебувати під верховною владою турецького султана, як і князівство Валаське. Право захисту та заступництва над християнським населенням Туреччини передавалось усім європейським державам і вже не було виключною прерогативою російської влади.

Фактично умови Паризької угоди призвели до міжнародної ізоляції царської Росії. Водночас Кримська війна проілюструвала всю її відсталість в економічному, технічному і водночас військовому відношенні. Російська армія відчувала недостатність зброї, боєприпасів, військового спорядження. За технічними характеристиками російське озброєння значно поступалося союзницькому. Так, наприклад, англо-французька армія використовувала далекобійні гвинтівки з нарізними стволами, що могли вражати цілі на відстані 700–800 м, а на озброєнні у російській армії були гладкоствольні рушниці, що стріляли на відстань 120–150 м.

Флот союзників складався з парових кораблів, які були більш швидкісними та не залежали від погодних умов, у той час як російські кораблі були вітрильними. Існували великі проблеми з логістикою. Підприємства, які займалися виготовленням зброї, знаходилися далеко від центрів воєнних дій. За відсутності залізниць і доріг зброю та спорядження підвозили возами.

Війна продемонструвала безперспективність і кризовість кріпосної системи та прискорила реформування.

## ***2. Соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини у передреформений період***

Перша половина XIX ст. для Наддніпрянської України стала часом суттєвих соціально-економічних зрушень. Із 30–40-х рр. XIX ст. бере початок промисловий переворот у цукровій промисловості. Спостерігалось розширення кількості капіталістичних мануфактур, власники яких надавали перевагу наймати своїх робітників на умовах вільнонайманої праці, а не використовувати роботу кріпосних. Власниками капіталістичних мануфактур переважно були купці, міщани та селяни.

Водночас попри зростання капіталістичних тенденцій, домінуючу позицію у виробництві займали кріпосницькі мануфактури. Вони поділялися на вотчинні та посесійні. Вотчинна мануфактура ґрунтувалася на примусовій праці кріпосних селян і в основному мала натуральний характер.

Особливість посесійних мануфактур полягала у тому, що на них також працювали залежні селяни, але вони були приписані до промислового підприємства. Його власник чи орендар не мав права їх перевести чи позбавити роботи. Така форма мануфактур була поширена на Правобережжі, особливо у сферах виготовлення селітри та сукна.

Проте вотчині й посесійні мануфактури у конкурентній боротьбі поступалися тим, які діяли на умовах вільнонайманої праці. Примусова праця була не ефективною, вона була не здатна стимулювати збільшення продуктивності та покращення якості продукції. Залежні робітники усвідомлювали, що якість їх роботи не вплине на зміну та покращення їх соціального, матеріального становища. У них не було особистого стимулу, який би сприяв раціоналізації роботи та підвищенню її продуктивності. Тому феодально-кріпосницька система все виразніше виявляла свою безперспективність та регресивність.

Збільшення кількості мануфактур, фабрик і заводів, які працювали на основі найманої праці, поява нових галузей промислового виробництва, підвищення товарності дрібного ремесла свідчили про появу товарного виробництва на початку XIX ст. Його розвиток руйнував підвалини феодально-кріпосницької системи, ілюстрував її економічну неефективність.

Показником прогресивних тенденцій у виробництві стало розширення його галузевої спеціалізації. В українських губерніях у середині XIX ст. працювали металургійні підприємства. Наприкінці 50-х років в Україні діяло 11 чавуноливарних і 32 залізобудівні заводи. З середини XIX ст. почалася системна розвідка та видобуток вугілля на Донеччині. У 1860 р. видобуток кам'яного вугілля у регіоні складав 6 млн пудів. Це був доволі високий показник для того часу.

Серед легких галузей промисловості в українських губерніях розвивалися суконна, тютюнова, складувна, паперова галузі.

Найбільш прогресивні показники промислового розвитку у першій половині XIX ст. спостерігалися у харчовій промисловості, особливо в галузі цукроваріння. У 1857 р. в українських губерніях працювали 218 цукрових заводів, які виготовляли 70 % усього цукру в Російській імперії. Кількість підприємств цієї галузі невпинно збільшувалася і у 1861 р. становив вже 257 цукроварень. Ця галузь промисловості у середині XIX ст. була в Україні найбільш технологічною. На цукрових заводах використовували нове обладнання, парові двигуни, що сприяли високим показникам продуктивності галузі.

У галузі торгівлі у середині XIX ст. активізувався процес формування всеукраїнського внутрішнього ринку. Ознаками цього процесу було зростання економічних зв'язків між різними регіонами України, розвиток товарного господарства у південних регіонах.

Важливе значення у посиленні внутрішніх торгових зв'язків мала ярмаркова торгівля. У 1840-х рр. в українських губерніях діяло приблизно 12 тис. різноманітних ярмарок. Вони проводилися у великих губернських, повітових містах, були приурочені до різних релігійних свят і могли тривати від одного дня до тижня, а то навіть і більше. Один із центрів ярмаркової торгівлі сформувався у Харкові.

Тут проводилися Хрещенський, Успенський та Покровський ярмарки. Великими за обсягами товарів, тривалістю були також Контрактовий ярмарок у Києві, Введенський у Сумах, Петропавлівський у Катеринославі.

На заваді більш інтенсивному розвитку зовнішньої та внутрішньої торгівлі була відсутність доріг і транспорту. Коли у Європі діяла розгалужена мережа залізниць, в українських губерніях вантажоперевезення здійснювали на волах та конях.

Причорноморські та приазовські порти мали великий потенціал для розвитку торгового судноплавства, проте зосереджена на військових потребах імперська система не приділяла цьому належної уваги. Кораблі, які здійснювали перевезення торгових вантажів, були вітрильними і поступалися за швидкістю, простотою управління, тоннажем англійським та французьким кораблям, які ходили на парових двигунах.

У першій половині ХІХ ст. відбувалися певні позитивні зрушення у галузі річкового та морського транспорту. Так, у 1838 р. було створено Дніпровську судноплавну компанію. По Дніпру почали курсувати пароплави, яких на 1859 р. нараховувалось 17. У 1856 р. батько відомого українського історика М. Аркас став одним із засновників Російського акціонерного товариства пароплавства і торгівлі в Севастополі, яке спеціалізувалося на суднобудівництві та ремонті кораблів.

Зрушення в економічній та світоглядній сферах стимулювали зміни соціальної структури. Почали формуватися нові соціально-професійні групи, що не відповідали рамці станової структури суспільства. Зростала чисельність підприємців, найманих робітників, технічної та гуманітарної інтелігенції.

Джерелом для формування українського підприємництва були поміщики (40,5 %), купці (27,8 %), міщани (23,3 %). Менше можливостей для розвитку підприємницької діяльності було у селян. За підрахунками авторів двотомної «Економічної історії України», у складі нового прошарку підприємництва селяни становили лише 2,3 %. Вони належали до козаків, державних селян, колоністів. Зазвичай підприємці із соціального стану селян володіли дрібними та середніми за обсягами виробництва підприємствами.

Винятком були родини провідних українських підприємців-цукро заводчиків: Терещенків, Яхненків, Симиренків. Усі вони відіграли важливу роль не лише в економічному поступі України, а й у розвитку українського національного відродження, адже матеріально підтримували митців, діяльність навчальних закладів та належали до провідних меценатів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Однією з успішних українських підприємницьких родин були Терещенки. Її засновник, Артем Якович (?–1873), скориставшись указом 1803 р. «Про вільних хліборобів», викупився з кріпацтва. Він разом із синами Миколою, Федором та Семеном займалися торгівлею. Накопичити капітали для відкриття цукрових заводів родина змогла під час Кримської війни. У цей період вони займалися постачанням необхідних товарів армії.

Із селянства походила не менш успішна родина підприємців Яхненків. Вони вели свій родовід від заможного селянина-кріпака Михайла Яхненка з м. Сміла на Черкащині. Він також викупився із кріпацтва і займався гуртовою торгівлею сільськогосподарськими товарами.

У 1820–1830-х рр. брати Терентій, Кіндрат і Степан Яхненки разом із Федіром Симиренком, який був одружений з їх сестрою Анастасією, займалися торгівлею та борошномельною промисловістю. Для цього вони орендували млини в Умані та Смілі. Справжній розквіт фірма «Брати Яхненки і Симиренко» здобула в 40-х рр. ХІХ ст., коли вони почали вкладати свої капітали у цукрову промисловість. Їх підприємства вирізнялися своєю технічністю, високою продуктивністю праці. Саме фірма «Брати Яхненки і Симиренко» у 1843 р. відкрила перший на українських землях повністю механічний цукрово-рафінадний завод у с. Ташлику на Черкащині.

Водночас шлях українських підприємців до фінансового успіху не був безхмарним. Вони були в нерівних умовах конкуренції з російськими підприємцями, які мали більші капітали та підтримку влади.

Соціально-економічні зміни детермінували появу соціальної групи найманих робітників. Через розорення господарств селяни змушені були шукати собі заробітків, найматися на приватновласницькі, державні промислові підприємства, працювати у великих зернових господарствах Південної України. Проте вони були обмежені системою кріпосної залежності у праві вільно найматися на роботи, змінювати місце проживання. Збереження феодально-кріпосної системи було причиною відсутності ринку вільнонайманої праці та розвитку товарно-грошових відносин.

У середині ХІХ ст. у сільському господарстві України панівною залишалася панщинна система господарства. Поміщицьке землеволодіння на Лівобережжі та Слобідській Україні становили 68–70 % та Правобережжі – 75 %, на Півдні – 68 %. Великі земельні володіння перебували у державній власності.

Попри консервативність феодально-кріпосницької системи, у першій половині ХІХ ст. поглиблювалися процеси матеріального розшарування селянства. Заможні власники сільських господарств поступово виходили з-під влади поміщика. Водночас використання праці збіднілих селян також не було ефективним, оскільки вони не мали худоби і реманенту для обробки поміщицької землі та власних наділів, не могли у повному обсязі сплачувати оброк.

Після Листопадового повстання 1830–1831 рр. для того, щоб ослабити польських поміщиків Правобережжя, російська влада протягом 1847–1848 рр. провела там інвентарну реформу поміщицьких селян. За її умовами земля, яку обробляли селяни, закріплювалася за ними у спадкове землекористування. Фіксувалися повинності кріпосних. Селяни, які відбували панщину з власною худобою (тяглові), повинні були працювати на поміщика 3 чоловічі і один жіночий день на тиждень.

Панщина для селян, які працювали без худоби, становила 2 чоловічі і 1 – жіночий день на тиждень. Ті, хто не мав земельних наділів і користувався лише присадибною ділянкою, сплачували оброк або відробляли 24 дні панщини на рік.

Панщина розписувалися на кожен місяць року і землевласникам заборонялося переносити зимові дні на літні. Поміщиків позбавили прав збирати натуральні податки, відправляти селян у рекрути чи в заслання, втручатися у справу укладання шлюбів між селянами.

Попри те, що реформа регламентувала повинності кріпосних селян, вона не здатна була суттєво вплинути на їх становище. На місцевому рівні умови інвентарів доволі часто ігнорувалися поміщиками. Наступними постановами та розпорядженнями російська влада фактично скасувала обмеження сваволі землевласників.

Про кризовість феодально-кріпосної системи, її невідповідність потребам часу свідчив опір їй з боку самих селян. Він мав форми пасивного та активного вияву. Перші не підлягають дослідженню та статистичним підрахуванням. До них належать відмови відбувати панщину і сплачувати оброк, виконувати розпорядження влади, втечі, скарги до урядових установ. До активних форм опору належали підпали поміщицьких маєтків, заволодіння поміщицьким майном і розподіл його між собою, масові відкриті повстання. Протягом 1840–1850-х рр. кількість селянських виступів в Україні зросла більше ніж утричі. За підрахунками сучасного історика Ігора Довжука, лише за 1856–1860 рр. в українських губерніях відбулося 276 селянських виступів, у яких брали участь 160 тис. осіб.

Великого розмаху набув селянський виступ, що отримав назву **«Київська козаччина»**. Він розпочався у 1855 р. й охопив територію Київської, Подільської та Волинської губерній. Повстання було спровоковано чутками про те, що хто із кріпаків запишеться в ополчення (українців, які брали у ньому участь, називали, як і колись, «козаками»), того буде звільнено від кріпацької залежності й надано в його власність поміщицьку землю. Чутки були підкріплені дозволом російського царя Миколи I, подібно до 1812 р., формувати партизанські загони у Київській, Подільській та Волинській губерніях із місцевих селян.

Селяни Васильківського, Таращанського та Білоцерківського повітів Київщини почали відмовлятися виконувати панщину, заявляючи про свою готовність взяти участь в партизанських загонах. Протестні настрої посилювалися після того, як ображений на місцеву владу дяк с. Федюківки Таращанського повіту Слотвинський почав розповідати селянам, що місцеві священники та влада дурять їх і не оприлюднюють справжніх текстів царських наказів, у яких усім селянам даровано волю.

Після цього селяни домагалися записати їх у козаки і відмовлялися коритися місцевій владі та поміщикам. Повстання було придушене силою військових. Найбільш активні його учасники були ув'язнені.

У квітні 1856 р. селянське повстання охопило Катеринославську, Херсонську, частково Харківську, Чернігівську і Полтавську губернії. Воно отримало назву «**Похід у Таврію за волею**». Приводом до нього стали також чутки про те, що нібито царський уряд закликає селян переселятися на спустілий після війни Кримський півострів та Причорномор'я і обіцяє дарувати цим селянам особисту волю та землі. Селяни масово залишали своїх землевласників та разом із родинами рухалися до Таврійської губернії, сподіваючись там здобути свободу та землю. По дорозі до них приєднувалися кріпосні мешканці з різних сіл та містечок. Особливого розмаху рух набув на Катеринославщині. Лише наприкінці 1856 р. імперським військам вдалося придушити повстання.

«Київська козаччина», «Похід у Таврію за волею» та інші більш локальні виступи кріпосних селян демонстрували готовність селянства боротися за власну волю. Своїм розмахом вони вказували на кризовість і небезпечність кріпосної системи. Її збереження могло стати серйозною загрозою для імперського режиму та в перспективі призвести до революції.

### ***3. Реформи 1860–1870-х рр. та їх значення***

Після поразки Росії у Кримській війні, втрати авторитету на міжнародному рівні, неможливості подальшого розвитку ринкових економічних відносин в умовах кріпосного ладу, активізації суспільно-політичних та селянських рухів російська влада в особі Олександра II прийняла рішення про реалізацію суттєвих внутрішніх реформ.

19 лютого 1861 р. був оголошений царський маніфест про скасування кріпосного права. Умови реформи були викладені у «Загальному Положенні про селян, що вийшли з кріпосної залежності», «Положенні про викуп селянами їх садиб та польових угідь», «Положенні для окремих місцевостей» та інших документах.

Реформа передбачала скасування особистої залежності селян від поміщиків, надання їм громадянських прав і свобод. Відповідно до реформи вони отримували статус «вільних сільських обивателів». Селяни вже не були власністю поміщиків і не підлягали їх суду. Вони самостійно могли розпоряджатися своїм життям. Поміщицькі селяни отримали право вільно розпоряджатися своїм майном, займатися торгівлею, підприємницькою діяльністю, обіймати різні посади та здобувати освіту.

Оскільки юридично селяни позбавлялися влади поміщиків, створювалися нові органи селянського управління. Головним органом влади сільської громади визначалися збори, у яких брали участь представники від кожного домогосподарства, а також староста, який обирався селянами на цих самих зборах. У великих селах створювалися волосні правління, а дрібні сільські громади об'єднувалися під одним волосним правлінням. До органів волосного правління належали:

волосні збори, до яких входили старости сіл волості; волосне правління на чолі з волосним старшиною і писарем; волосний селянський суд.

До функцій сільських і волосних органів селянського управління входили розподіл податків та повинностей між селянами, контроль за їх виконанням. Вони зобов'язані були стежити за станом, утриманням шляхів та мостів, опікувалися школами, лікарнями. Сільські та волосні правління відповідали за виконання рекрутських наборів. На них також покладалося виконання функцій поліції, оскільки вони повинні були забезпечувати порядок та затримувати злочинців.

Проте селяни не були абсолютно вільними в управлінні. У повітах запроваджувалася посада мирового посередника, який мав доволі широкі повноваження: сприяння укладанню уставних грамот, вирішення суперечок між поміщиками й селянами, затвердження або скасування виборів волосних старшин і всіх службових осіб сільського й волосного управлінь. На свій розсуд він мав право оштрафувати їх або арештувати.

З мирових посередників скликався повітовий мировий з'їзд, у якому головував повітовий предводитель дворянства. На рівні губерній створювалися губернські у селянських справах присутствія, діяльністю яких керував губернатор. Так дворяни зберігали владу над селянами, і рішення, ухвалені сільською громадою, не мали великої ваги та могли бути скасовані мировими посередниками чи селянськими присутствіями.

Попри завуальовані загальні положення про дарування селянам свобод, додаткові положення реформи свідчили, що це не відповідало дійсності. Вони не отримали таких громадянських прав, якими користувалися дворяни, купці, міщани, і після реформи селяни залишалися найбільш обмеженою у правовому та економічному відношенні соціальною групою.

Селяни були зобов'язані платити подушний податок, відбувати рекрутську повинність, на них поширювалися тілесні покарання, вони не могли вільно залишити село, оскільки зберігалася община і кругова порука при виплаті податків та виконанні повинностей.

Поміщики юридично лишалися власниками всіх земель, що їм належали до реформи. Їх зобов'язували надати в постійне користування селян присадибні ділянки та певний наділ польової землі. Розміри наділів і повинності, які мали за них виконувати селяни, визначалися в уставних грамотах. Вони склалися поміщиками і підписувалися селянами. Водночас уставні грамоти укладалися не з окремим селянином, а з сільською громадою, яка за принципом кругової поруки відповідала й за виконання повинностей. На підготовку і введення уставних грамот у дію відводилося два роки, протягом яких селяни залишалися у тому ж становищі, що і до реформи та мусили повністю коритися волі поміщиків. Селяни мали право викупити садибу; польовий наділ вони могли викупити лише за

згодою поміщика. Водночас відмовитися від польового наділу селяни не мали права упродовж дев'яти років.

До часу викупу наділу селяни вважалися тимчасово зобов'язаними і продовжували виконувати повинності на користь поміщика та коритись його волі. Останні були зацікавлені у тому, щоб селяни якомога довше зберігали цей статус, і спеціально затягували процес оформлення викупних угод. Тільки з 1 січня 1883 р. російська влада зобов'язала всіх колишніх поміщицьких селян перейти до викупу польових наділів. Відповідно селяни, що оформили угоду про викуп своїх наділів, ставали власниками і припиняли відбувати панщину чи платити оброк колишнім землевласникам.

Розміри польових наділів визначалися місцевими положеннями. На Катеринославську, Херсонську, Таврійську, південну частину Харківської губерній поширювалося Великоросійське положення. Відповідно до його умов надільна норма на ревізку душу у різних місцевостях становила від 3 до 6,5 десятин. У випадку, коли отриманий наділ виявлявся більшим, ніж той, яким селянин користувався у дореформений період, землевласник міг відрізати лишок. Також у випадку, коли після поділу землі у поміщика залишалось менше третини його попередніх володінь у чорноземній смузі і менше половини у степовій, він міг зменшити наділи селян.

У Чернігівській, Полтавській та північній частині Харківської губерній діяло Малоросійське положення. Розмір вищого наділу для різних місцевостей тут коливався від 2,75 до 4,5 десятини.

Для Київської, Волинської, Подільської губерній діяло окреме положення. На Правобережжі реформа проводилася, як і в інших підвладних Росії регіонах, проте розгортання у краї польського національного повстання 1863 р. призвело до особливих умов її реалізації. Російська влада створила тут більш сприятливі умови для селян з метою забезпечення їх лояльності до царського режиму.

30 липня 1863 р. для правобережних губерній був виданий окремий новий закон, який змушував поміщиків припинити тимчасові зобов'язання селян і перевести їх у розряд власників вже до 1 вересня 1863 р. Запроваджувався обов'язковий викуп селянських наділів, а розмір викупних платежів зменшувався на 20 %. Передбачалося, що селянські наділи повинні були відповідати тим, що зазначалися у користуванні селян за інвентарними грамотами 1847–1848 рр. Проте навіть ці заходи не змогли покращити ситуації із забезпеченням селян Правобережжя землею. Розміри середніх наділів тут залишалися найменшими, а відсоток безземельних та малоземельних селян був найбільшим.

Загалом внаслідок реформи в користуванні селян залишилось менше землі, ніж до її проведення. Поміщики залишили собі найкращі землі, селянам виділили найгірші, позбавляли їх лісів, випасів, водопоїв, луків, за користування якими

вони вимушені були платити або відбувати додаткові повинності. Поміщики виділяли селянам землі, віддалені від сіл, практикували багатосмужжя, коли один наділ поділявся на декілька частин і всі вони знаходилися у різних місцевостях. Це значно ускладнювало обробку землі.

Викупна операція передбачала, що 20 % від вартості наділу селяни повинні були особисто заплатити поміщику. Інші – 80 % сплачувала поміщикам держава, але ці кошти селяни повинні були повернути в казну. Вони протягом 49 років мусили щорічно вносити по 6 % від її загальної суми викупу.

Принцип розрахунку викупних платежів полягав у тому, що у такий спосіб поміщики щороку отримували у банку суми, які відповідали щорічному оброку селян у дореформений період.

Ціни на наділи були не виправдано високими і не відповідали ринковим. Селяни повинні були заплатити за землю приблизно у чотири рази більше від її ринкової вартості. В Україні викупні платежі продовжували сплачувати до 1 січня 1907 р., коли під час революції імперська влада вимушена була погодитися на їх скасування.

Реформа державних селян була проведена у 1866 р. Її умови були сприятливішими за реформу поміщицьких селян. Усі землі та угіддя, якими користувалися державні селяни, закріплювалися за ними у безстрокове общинне чи подвірне користування. На них не поширювалася практика відрізків. Державні селяни могли викупити свою землю відразу або шляхом щорічної сплати державного оброчного податку. Він був значно менший за ті виплати, які вимушені були сплачувати поміщицькі селяни. До того ж вони отримали безстрокове право добровільного викупу наділів. Так державні селяни одержали більші земельні наділи та менші викупні платежі, ніж поміщицькі селяни. У Київській, Подільській, Волинській губерніях спеціальним наказом 1867 р. державні селяни визнавалися власниками землі відразу після укладання люстраційних актів.

Внаслідок проведеної реформи селяни отримали особисту свободу, юридично вони здобували права, якими користувалися інші соціальні стани. Були створені умови для формування ринку вільнонайманої праці, а отже, і більш інтенсивного капіталістичного, індустріального розвитку. Водночас зменшення землі у землекористуванні селян, її наділення не в приватну власність, а на громаду, збереження у різних формах залежності від землевласників, викупні платежі, значні податкові зобов'язання селян, кругова порука були негативними наслідками реформи, що ускладнювали розвиток товарно-грошових відносин в аграрному секторі України.

Окрім земельної реформи, у 1860–1870 рр. російською владою було проведено ряд реформ, які мали сприяти подоланню її відсталості від західноєвропейських країн та сприяти розвитку. У **1864 р.** була проведена **земська реформа.**

Відповідно до її умов на рівні губерній та повітів створювалися виборні органи самоврядування – земства. Вони мали розпорядчі органи (губернські та повітові земські збори) і виконавчі (губернські та повітові земські управи). Через польським повстання 1863–1864 р. земські установи на Правобережжі почали діяти тільки з 1904 р.

Вибори до земських установ проводилися за трьома куріями: землевласники, міські виборці та представники сільських громад. Водночас перевага надавалася дворянству, яке домінувало у складі земських установ. Спочатку вибори відбувалися на рівні повітів. Гласних губернських земських зборів обирали на повітових земських зборах із розрахунку 1 представник від 6 повітових. Гласні до повітових та губернських земських зборів обиралися терміном на 3 роки. Засідання земських зборів як на рівні повітів, так і на рівні губерній проводилися один раз на рік, але могли тривати декілька днів.

Склад повітових та губернських управ обирався на засіданнях земських зборів відповідного рівня. Вони склалися із 2–6 членів та голови. Голов повітових земських управ затверджував губернатор, а губерній – міністр внутрішніх справ. Термін повноважень обраних гласних земських управ також становив три роки.

Попри офіційний статус самоврядності, повноваження цих органів були обмеженими. Вони займалися питаннями освіти, медицини, благоустрою та постійно перебували під контролем державної влади. Водночас до складу земств входили доволі активні небайдужі представники дворянства, міських станів, завдяки яким відкривалися освітні та медичні заклади, розвивалися міста.

У **1870 р.** була проведена **реформа місцевого самоуправління**. Відповідно до неї створювалися міські думи, членів яких обирали всі платники податків міста за безстановим принципом. Натомість міська дума обирала міську раду, яка мала виконавчі функції. Міські думи та ради, подібно до земств, займалися розвитком освіти, медицини, облаштуванням міст, промисловістю та торгівлею.

**Судова реформа** була проведена у **1864 р.** За нею запроваджувався всестановий відкритий суд. Окремі суди залишалися лише для духівництва та військових. Суд оголошувався відкритим та незалежним від державної адміністрації. У судовий процес вводився принцип суперництва сторін, запроваджувався інститут адвокатури, прокурорство ставало складником судового процесу. Обов'язковою стала участь у судових процесах представників громадськості, які формували групу присяжних засідателів. Вони приймали рішення щодо питання, що розглядалося. Але лише суддя виносив вирок та визначав, якщо передбачала справа, міру покарання.

Створювалася нова мережа судових органів. Її нижньою ланкою був мировий суд та з'їзд мирових суддів, які розглядали питання мирового округу, до складу якого входили кілька волостей повіту, поділених на дільниці. Мировий

суд займався розглядом цивільних правопорушень, незначних кримінальних справ, зокрема крадіжками невеликої вартості, шахрайством, образами, бійками, порушеннями громадського порядку.

Наступну ланку становили окружні суди, які розглядали вже більш серйозні справи і діяли в межах кількох повітів. Судові палати були третьою інстанцією, яка замикала місцевий суд, і діяла в межах судового округу у складі кількох губерній. Вони мали статус апеляційної установи для всіх цивільних і кримінальних справ, а також першої інстанції для державних і посадових злочинів. Верховним касаційним судом був Сенат у складі цивільного та кримінального департаментів. Як і у випадку з попередніми реформами, запровадження інституту мирових суддів на Правобережжі розпочалося лише у 1872 р.

**Освітня реформа** була започаткована у **1864 р.** За її умовами скасовувалися станові обмеження на доступ до освіти. Запроваджувалася єдина система освіти. Заклади початкової освіти отримали назву початкових народних училищ. Вони почали працювати за єдиним планом і програмою. Тут вчили Закону Божому, читати, писати, першим чотирьом діям арифметики. Створювалися повітові та губернські шкільні ради, які мали опікуватися початковою освітою. До їх складу входили чиновники, представники земств, духівництва. До середньої освіти належали класичні та реальні чоловічі і жіночі гімназії. До вищої освіти – університети.

Окрім наявних Харківського та Київського, у 1864 р. був відкритий Новоросійський університет в Одесі. Для всіх вищих навчальних закладів запроваджувалася автономія у навчальних справах, створювалися ради професорів, які мали визначати внутрішнє життя навчального закладу.

У **1874 р.** була проведена **військова реформа**. Запроваджувалася загальна військова повинність замість рекрутських наборів. Чоловіки, які досягли 20-річного віку, мали проходити військову службу у піхотних військах терміном 6 років (до них додавалися 9 років у запасі), для морських сил – 7 років (і 3 роки у запасі). Від військової служби звільняли осіб із вищою освітою, духівництво, купецтво, іногородців.

На території України були створені три військові округи – Київський, Одеський, Харківський. Розширювалася мережа військових навчальних закладів. Започатковувалися переозброєння і нова форма для армії. Скасовувалися тілесні покарання для військових.

Здійснення викупних платежів, розвиток товарно-грошових відносин вимагали створення фінансових установ. У 1860 р. був створений Державний банк. Він випускав цінні папери, видавав позики та приймав внески. Відповідно до реформи запроваджувалося оприлюднення державного бюджету.

Загалом реформи 1860–1870-х рр. неможливо оцінювати однозначно. З одного боку, проведені «зверху», вони мали обмежений характер, зберігали численні

риси попередніх соціально-економічних відносин, зокрема домінуючу роль дворянства в політичних, соціально-економічних відносинах. Порівняно з дореформеним часом менші наділи, викупні платежі стояли на заваді більш активному залученню селян до товарно-грошових відносин. Реформи створювали ілюзію запровадження принципів самоуправління, всестановості, які хоч і були декларованими фактично, залишалися малодієвими на практиці. З іншого боку, вони створили умови для розвитку економічного розвитку та процесів модернізації в усіх сферах життя.

### **Соціально-економічний розвиток українських земель у другій половині XIX ст.**

- 1. Розвиток промисловості.***
- 2. Сільське господарство в пореформену добу.***
- 3. Розвиток торгівлі та кредитної системи.***
- 4. Розвиток кооперативного руху.***

#### ***1. Розвиток промисловості***

Реформи 1860–1870-х рр. створили юридичні умови для розвитку промисловості та товарно-грошових відносин. Усвідомлюючи після поразки у Кримській війні рівень відсталості російської економіки, влада провадила політику протекціонізму. Вона полягала у встановленні високого ввізного мита на імпорт готових іноземних виробів та експорт сировини; виплаті премій для великих промисловців з державної скарбниці; наданні їм великих державних замовлень за завищеними цінами. Ці заходи стимулювали розвиток промисловості, створювали фінансово сприятливі умови для залучення іноземного капіталу.

Російська влада була вкрай зацікавлена у залученні іноземців до розвитку промисловості, особливо важкої, адже імперія не мала відповідних технологій та фахівців. Промисловий розвиток попереднього часу в основному був пов'язаний із легкою та харчовою галуззю. Суттєвими проблемами на шляху промислового поступу залишалися слабкий розвиток внутрішнього ринку та недостатність власних капіталів.

Для того, щоб створити фінансово привабливі умови для залучення іноземного капіталу, російська влада запровадила принципи рівності російських і іноземних підданих у підприємницькій діяльності. Широко застосовувалися державне фінансування, субсидування, регулювання цін, державна система замовлень для іноземних компаній. Сприяли залученню іноземних капіталів і митно-протекціоністська політика уряду та спрощена система оподаткування. А також

**фінансова реформа 1895–1897 рр.**, внаслідок якої було досягнуто стабілізації курсу рубля, шляхом забезпечення його золотом.

Така економічна політика, наявність корисних копалин робили українські землі привабливими для іноземних інвестицій. До провідних країн, які відкривали промислові підприємства в Україні належали **Бельгія, Франція, Англія, Німеччина**. До 96 % всього іноземного капіталу припадало на ці європейські держави. Найбільша частка іноземних інвестицій належала Бельгії. Для бельгійських підприємців інвестиції у промисловість Донеччини були пріоритетними. Вони були власниками приблизно 50 компаній із вугледобування, металургії, машинобудування. У закордонних іноземних виданнях регіон називали «білим Конго» Бельгії, «десятою провінцією» Бельгії. Одним із бельгійських проєктів на Донеччині стало відкрите у 1895 р. Російсько-Бельгійське акціонерне металургійне товариство. Воно збудувало металургійний завод за проєктом бельгійського інженера Альфреда Філіпара поблизу села Федорівки. Одним із засновників товариства був російський інженер Федір Єнакієв, ім'ям якого назвали місто, що сформувалося навколо підприємства.

Англійські підприємці вкладали кошти в металургійну та вугільну промисловість. У 1869 р. валлієць Джон Юз заснував Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництв, із яким пов'язане заснування міста Донецька. У 1871 р. почав працювати металургійний завод товариства поблизу слободи Олександрівки. Поступово підприємство розвивалося, відкривало нові копальні. Навколо нього сформувалося велике робітниче поселення, яке мешканці за прізвиськом голови товариства називали Юзівкою. Саме дата заснування Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництв вважається початком історії міста Донецька.

Протягом 1872–1900 рр. іноземцями було організовано 20 великих акціонерних кам'яновугільних товариств. Серед них Рутченківське, Катерининське, Микитівське, Голубівське, Корсунське, Петрово-Мар'ївське, Російсько-Донецьке та інші. Найбільше шахт Донеччини належало французьким і бельгійським компаніям.

Важливою умовою економічного розвитку будь-якої країни є шляхи сполучення, що з'єднують різні регіони країни, сприяють формуванню внутрішнього ринку, зростанню промислового виробництва та розвитку зовнішньої торгівлі. За влучним визначенням сучасної української історикині Т. Водотики залізничні шляхи є кровоносними судинами економіки.

Першою залізницею, спорудженою на українських землях, стала Одеська. Її перша ділянка Одеса–Паркани–Ольвіопіль–Балта була збудована державним коштом впродовж трьох років (1862–1865). Протяжність цієї дороги становила 213 км. У 1870 р. була побудована ділянка залізничної лінії від Києва до Жме-

ринки й від Жмеринки до Балти. У цьому ж році залізниця поєднала Одесу, Вінницю та Київ.

Магістраль від Харкова до Таганрогу, збудована протягом 1866–1870-х рр., поєднала Харківщину та Донеччину з Азовським морем. У 1873 р. відкрився рух на Знам'янсько-Миколаївській залізниці. Будівництво цієї залізничної лінії мало не лише важливе логістичне, а й економічне значення. Вона сприяла розвитку Миколаєва як хлібоекспортного порту.

Через три роки від Знам'янки до Фастова була прокладена залізнична лінія з відгалуженням до Черкас. Її поява стимулювала розвиток цукрової промисловості в Київській та Подільській губерніях, розширила миколаївський експортний район. Після цього Знам'янка перетворилася на важливу транспортну станцію на перетині залізничних шляхів з Харкова до Одеси та з Києва до Миколаєва. Невелике поселення швидко почало розвиватися та досягло характерних рис промислового міста, що існувало завдяки залізничній станції.

До середини 1870-х рр. усі українські губернії були пов'язані між собою залізничною мережею. Це сприяло розвитку як внутрішнього ринку, так і зовнішньої торгівлі і позитивно вплинуло на розширення соціально-економічних, культурних зв'язків між регіонами.

Важливе значення для перевезення промислових вантажів мала Катерининська залізниця (1882–1904). Вона проходила від ст. Ясинуватої Донецької залізниці до ст. Долинської Харківсько-Миколаївської залізниці. Катерининська залізниця об'єднала Донецький кам'яновугільний басейн із Криворізьким залізрудним і сприяла розвитку вугільної та металургійної промисловості.

Розвиток залізничної мережі стимулював розвиток промисловості, особливо вугільної та металургійної, яка виготовляла необхідне устаткування для прокладання залізничних шляхів. В Україні були відкриті паровозобудівні заводи у Харкові у 1897 р., у Луганську в 1900 р. Окрім промислового розвитку, і торгівлі, залізниці сприяли й розвитку міст, через які вони проходили, адже створювали нові робочі місця, стимулювали у них розвиток торгівлі і промисловості шляхом доступу до ринків збуту та сировини інших регіонів.

Особливо це стосувалося вузлових станцій, які поєднували різні залізничні лінії. Так, наприклад, будівництво у 1870 р. однієї зі станцій Києво-Балтської залізниці поблизу села Козятина Подільської губернії сприяло його розбудові та набуттю статусу міста. Важливу роль у розвитку міста Вінниці також відіграла залізниця. У 1870 р. у місті побудували перший вокзал, який був однією зі станцій на залізничному шляху Київ–Балта–Одеса.

Реформи 1860–1870-х рр., протекціоністська політика, залучення іноземних інвестицій сприяли промислому розвитку українських губерній у другій половині ХІХ ст. Вражаюче високими були показники розвитку важкої промисловості, зокрема вугільної, металургійної, залізрудної, машинобудівної.

Потребу в розвитку вугільної промисловості зумовлювало будівництво залізниць і створення металургійних підприємств. Центром розвитку цієї галузі промисловості став Донецький вугільний басейн. Із 1860 р. до 1900 р. видобуток кам'яного вугілля у регіоні зріс більше ніж у 115 разів. На 1898 р. у регіоні функціонувало 1 009 шахт, найбільшими серед яких за показниками видобутку були Корсунські шахти Південноросійського товариства, шість шахт Олексіївського гірничопромислового товариства й Олександрівські шахти Новоросійського товариства. Загалом вугільні підприємства Донеччини видобули в 1900 р. 691,4 млн пудів вугілля, що становило майже 69 % усього його видобутку в Російській імперії.

З нарощуванням обсягів вугільної промисловості збільшувався її вивіз як на внутрішній ринок, так і на зовнішній. Основними покупцями вугілля на внутрішньому ринку окрім залізниць і металургійних підприємств, були компанії пароплавства, газові та цукрові заводи. Українське вугілля експортували за кордон. З 1880-х до 1890-ті рр. його експорт збільшився у 2,3 рази, (з 237,2 до 549,2 тис. вагонів). До країн, які купували найбільше вугілля, належали Болгарія та Італія.

У розвитку вугільній галузі не поступалася металургійна. Центром її розвитку став Криворізький залізрудний басейн, багатий на поклади залізної руди. Його промислового розвитку сприяв катеринославський землевласник, підприємець, дослідник Олександр Миколайович Поль. Він особисто проводив геологічні дослідження краю та запрошував для цього спеціалістів. У 1880 р. за його ініціативи та участі французького капіталу було створене акціонерне товариство «Залізні руди Кривого Рогу», яке вже наступного року почало видобуток залізної руди. А вже наприкінці XIX ст. Криворізький залізрудний басейн посідав перше місце в Російській імперії за обсягами видобутої руди – 158,4 млн пудів. За сприяння Олександра Поля була збудована й згадана раніше Катерининська залізниця, що поєднала Донецький вугільний басейн із копальнями Криворіжжя, внаслідок чого утворився потужний за потенціалом і темпами промислового виробництва Донецько-Криворізький регіон.

Багато металургійних підприємств відкривалося і на Донеччині через близькість до вугільних копалень. Загалом на початку XX ст. в Україні діяло **17 великих металургійних заводів**. Серед найбільших із них були Юзівський (1871 р., зараз м. Донецьк), Олександрівський завод Брянського акціонерного товариства (1887 р., зараз м. Дніпро), Дніпровський (1889 р., зараз м. Кам'янське Дніпропетровської області), Гданцівський (1892 р., м. Кривий Ріг), Дружківський (1894 р.), Донецько-Юр'ївський (1896 р., м. Алчевськ Луганської області), Петрівський (1897 р., м. Єнакієве), Нікополь-Маріупольський (1897 р., м. Маріуполь) та Макіївський (1899 р.).

Металургійна галузь демонструвала високі темпи розвитку та продуктивності. Із 1875 до 1900 р. виплавка чавуну зросла з 14,4 тис. т до 1 464 тис. т, тобто

більше ніж у 100 разів. Виготовлення заліза та сталі з 1880 р. до 1900 р. збільшилося з 25,9 тис. т до 1582, 4 тис. т, тобто у 61 раз. На 1900 р. українська металургія виробляла 51,7 % чавуну, 53,7 % – заліза та сталі від загальноімперського їх виготовлення.

Розвиток української металургійної промисловості стимулювало будівництво залізниць. 70 % виготовленої в галузі продукції спрямовувалося на їх потреби. Це були залізничні рейки, балки, телеграфні дроти. Саме українські металургійні підприємства були провідними виробниками рейок і за показниками 1900 р. виготовляли 76 % від їх загального виробництва в імперії.

Наприкінці XIX ст. в Україні активно розвивався видобуток марганцевої руди. Великі її запаси були зосереджені в Нікопольському басейні. За останнє десятиліття XX ст. видобуток марганцевої руди зріс у більш ніж 15 разів.

У другій половині XIX ст. доволі швидко розвивалася машинобудівна галузь. Її підприємства виготовляли устаткування для металургійної, гірничої, харчової промисловостей. Одним із потужних підприємств машинобудівної галузі був завод Я. Гретера і Й. Криванека у Києві. Він почав працювати з 1881 р. і спеціалізувався на виготовленні обладнання для цукрових заводів. Наприкінці XIX ст. у Краматорську, Горлівці й Катеринославі почали працювати заводи з виготовлення обладнання для металургійних підприємств і гірничодобувної промисловості.

Наприкінці XIX ст. у Миколаєві почали працювати суднобудівні підприємства. У 1896 р. був відкритий Чорноморський завод російського «Товариства механічного виробництва в Південній Росії». Роком пізніше бельгійські підприємці Г. Я. Франсуа та Е. К. Делуа збудували завод «Товариства суднобудівних, механічних і ливарних заводів», який неофіційно називали «Наваль». Вже на початку XX ст. (у 1907 р.) ці два підприємства об'єдналися в один завод «Наваль». Вони виготовляли кораблі різного призначення, обладнання для них та інших галузей промисловості. Зокрема, відомий панцирник «Князь Потьомкін Таврійський» збудували саме на заводі «Наваль».

В Україні, починаючи з 1870-х рр., розвивалося і сільськогосподарське машинобудування. Найпотужнішими підприємствами цієї галузі були заводи Гельферіх–Саде і Мельгозе у Харкові; Фільверта й Дедіни – у Києві; Гена – в Одесі; Ельворті – в Єлизаветграді; Грієвза – у Бердянську та інші. Особлива концентрація подібних підприємств спостерігалася на Півдні України, де розвивалося товарне сільськогосподарське виробництво.

Підприємства сільськогосподарського машинобудування виготовляли плуги, жатки, молотарки, соломорізки, сівалки, сушарки, віялки тощо. Особливим попитом у підприємців та сільськогосподарських виробників користувалися рядкові сівалки заводу англійських братів-підприємців Роберта і Томаса Ельворті. Вони забезпечували засівання полів рівними рядами з мінімальними втратами зерна.

Їх використання сприяло підвищенню врожайності та спрощувало збір врожаю. Прикметним є те, що завод Ельворті в Єлизаветграді у 1880-х рр. як спеціалізоване сівалкове підприємство був єдиним у Європі.

Умови роботи на промислових підприємствах, особливо групи важкої промисловості, були дуже складними. І йдеться тут не лише про фізично виснажливу роботу. Робочі зміни тривали протягом 12, а то й більше годин. Багато процесів виконувалися вручну. Наприклад, під час видобутку вугілля шахтарі мушили кайлом відбивати вугілля від лави й водночас самотійно його вантажити у дерев'яні ящики, які вже потім вивозилися на поверхню. Доволі часто лави були вузькими й шахтарі мушили навколішках виконувати цю роботу. Техніка безпеки була на низькому рівні. Траплялися обвали, доволі частим явищем було травмування на виробництві. Але випадки, які підлягали компенсації з боку адміністрації підприємства, були вкрай обмеженими і потребували спеціального доведення, підтвердження, що робітник травмувався саме під час виконання роботи. Інвентар, яким працював робітник, він мусив ремонтувати власним коштом.

На підприємствах діяла система жорстких штрафів. Так, правила роботи на металургійному заводі Новоросійського товариства у Юзівці передбачали, що за спізнення на 5 хвилин з робітника стягували 5 коп., за 10 хвилин – 10 коп., за 15 хвилин – 15 коп., понад 15 хвилин – денний заробіток, за відсутність на роботі протягом зміни – триденну оплату. Відсутність через хвороби мусив підтвердити лікар, і в такому випадку хворого робітника не штрафували, але і зарплатні на період хвороби не платили. Штрафи стягувалися за появу на роботі в нетверезому стані, куріння у небезпечних місцях, неякісну роботу, самотійні спроби налагодити виробничі механізми та інше.

Свого часу радянська історіографія, використовуючи джерела щодо стягнень із робітників, намагалася виправдати теорію класової боротьби та експлуатацію робітників підприємцями. Це не відповідає дійсності. Ця система штрафів мала економічне та ментальне обґрунтування. Переважна більшість робітників, які йшли працювати на промислові підприємства, були селянами. Для них характерною була традиційна модель ментальності. Вони не мали чіткого розуміння часу та необхідності його контролювати. Час у традиційній культурі вимірювався добовими ритмами, а не стрілкою годинника. Робота починалася зі світанком, а не о чітко визначеній годині. Для робітників ментально складною була робота у святкові дні, що категорично засуджувалося церквою. Праця вночі також не відповідала традиційним уявленням про неї. До того ж великою ментальною перепорою була робота на шахтах під землею, яка асоціювалась в традиційній культурі із пеклом. З огляду на це наявна система штрафів була радше інструментом привчання робітників до часу, чітких змін на підприємствах, які були важливою умовою їх роботи.

Інший сформований радянською історіографією наратив стосувався формування робітничого класу в Україні у другій половині XIX ст. Але знову ж таки він розбивається об ментальний аспект і неможливість швидких світоглядних трансформацій. Селяни, які приходили працювати на підприємство, ставали його робітниками, але протягом другої половини XIX ст. вони не змогли сформуватися як цілісний робітничий клас. Ці люди залишалися носіями традиційної культури, яку вони відтворювали у своїх повсякденних практиках.

У харчовій галузі продовжували розвиватися цукрова, борошномельна, спиртогорілчана, тютюнова, олійна, соляна промисловість. Серед них за обсягами виробництва домінувала цукрова промисловість, проте до початку XX ст. вона розвивалася не лінійно, для українського цукроваріння другої половини XIX ст. були характерні періодичні кризи перевиробництва. З метою їх подолання, урегулювання обсягів виробництва, цінової політики та ринків збуту саме у цукровій галузі була створена перша монополія.

У 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві провідні українські підприємці Бобринські, Бродські, Потоцькі, Харитоненки, Терещенки створили цукровий синдикат. Уже через п'ять років у підпорядкуванні синдикату було 203 підприємства (92 % усіх цукрових заводів країни). Окрім Києва, він мав відділ у Варшаві. Діяльність синдикату сприяла стабілізації цін на цукор і врятувала галузь від занепаду в умовах кризи. Проте поступово ефективність його діяльності зменшувалася, домінували приватновласницькі інтереси. У 1895 р. синдикат цукрозаводчиків припинив своє існування через запровадження державного регулювання цукрової промисловості.

Водночас цукроваріння в Україні було однією з найбільш технологічних галузей того часу, де застосовували парові двигуни. Попри періодичні кризи, протягом другої половини XIX ст. виробництво цукру збільшилося у 6,3 разів. Центрами його розвитку були Київська, Подільська, Волинська, Харківська, Чернігівська та Полтавська губернії. Перші три виробляли 69 % цукру всієї імперії.

Важливі зрушення відбулися у соляній промисловості. У 1876 р. в Бахмутській улоговині було знайдено значні поклади кам'яної солі і її виробництво набуло великих промислових масштабів.

Окрім традиційних галузей харчової промисловості, в Україні розвивалися вузькоспеціалізовані, серед них і кондитерське виробництво. Наприкінці XIX ст. діяло понад 30 підприємств, що спеціалізувалися на виробництві різного виду солодошів, цукерок, шоколаду. Багато з них працювали у Києві. Зокрема, одними з найпотужніших у цій галузі були акціонерне товариство Деміївська парова фабрика шоколаду і цукерок фірми «Валентин Єфімов», фабрика Рябошапки та Балабухи, «Мартін Штіфлер», «Кондитерська Жоржа» (Жоржа Дортенмана), «Фабрика київського варення, сухих конфікт і чорної сливи В. В. Дітріха» та інші.

У галузі легкої промисловості в Україні розвивались також целюлозно-паперове виробництво, суконні та фарфоро-фаянсові підприємства, селітроварне, будівельне і скляне виробництво.

Загалом у промисловому поступі українських губерній другої половини ХІХ ст. можна виділити низку особливостей. Його темпи були значно вищими, порівняно з загальноімперськими показниками. Розвиток промисловості став можливий завдяки іноземним інвестиціям та фахівцям. У пореформену добу суттєво змінилася структура виробництва, у напрямі домінування важкої промисловості. Виробництво характеризувалося високим рівнем концентрації та нерівномірного територіального розвитку. У другій половині ХІХ ст. сформувалися промислові регіони, що спеціалізувалися на певних галузях виробництва: Донецький – вугільно-металургійний, Криворізький – залізорудний, Нікопольський – марганцевий і Південно-західний – цукровий райони.

У соціально-економічному розвитку західноукраїнських земель у другій половині ХІХ ст. також спостерігалися якісні зміни. З 1860-х рр. тут розпочався промисловий переворот. Він був пов'язаний із розвитком нафтової промисловості. Її поклади були відкриті в районі Борислава та Дрогобича. Саме ці міста стали центрами нафтовидобувної промисловості. Власниками підприємств були іноземці: американці, канадійці, німці, австрійці, англійці, бельгійці. Тривалий час нафту добували у примітивний ручний спосіб, черпаючи відрами та за допомогою ручних насосів. У 1884 р. канадський підприємець Вільям Макгарвей запровадив у регіоні більш технологічний спосіб глибокого буріння, який відповідно отримав назву «канадського».

Галицьку нафту спочатку вивозили переробляти на підприємства Австрії, проте поступово у регіоні почали відкриватися нафтопереробні підприємства. Вони працювали у Бориславі, Стрию, Надвірній, Львові. Одним із найбільших нафтових підприємств у Дрогобичі була фабрика «Альтман і Готліб», заснована бельгійцями у 1863 р. Відомою у Європі була також фірма «Державна фабрика мінеральних мастил» («Польмін»), яка виготовляла на експорт бензин вищого сорту, нафту, різні мастила (1908).

Наприкінці ХІХ ст. регіони Борислава, Станіслава, Ясла давали приблизно 5 % від світового видобутку нафти. Завдяки гадяцьким родовищам Австро-Угорщина посідала третє місце у світовому нафтовидобутку після США та Росії. Через це регіон називали «Галицьким Ельдорадо», «Галицька Каліфорнія», «Новий Клондайк».

У регіоні розвивалась соляна промисловість, тут виготовляли 65 % від загальноавстрійського виробництва солі. Проте найвищі темпи розвитку мала лісозаготівельна промисловість, вона ж була і найбільш технічно оснащеною. Іноземні підприємці скуповували або орендували у землевласників лісові масиви та вирубували деревину, яку вивозили на експорт. Лісопильні, що масово з'яв-

лялися в Карпатах, називали тартаками. Традиційно у регіоні розвивалося добування гірського воску – озокериту, який використовували у промисловості.

Розвитку промисловості, торгівлі у регіоні сприяло будівництво залізниць. У 1859 р. було побудовано залізничне сполучення від Кракова до Перемишля, в 1861 р. воно було продовжено до Львова. Залізничні колії були прокладені й до лісових районів Карпат, що ще більше прискорило вирубки деревини.

У регіоні діяло 5 великих тютюнових підприємств – чотири у Галичині й одне на Закарпатті та все ж переважна більшість підприємств були невеликими за обсягами виробництва. До них належали цегляні, сірникові, металургійні, машинобудівні заводи. Попри прогресивні тенденції, темпи розвитку промисловості в Галичині, Буковині, Закарпатті були низькими.

## ***2. Сільське господарство в пореформену добу***

Скасування кріпосного права сприяло поширенню ринкових відносин у сільському господарстві України. Монополія поміщиків на землю скасовувалася. Її могли придбати представники інших станів, зокрема підприємці, селяни, купці, міщани та інші.

Серед сільськогосподарських виробників до кінця ХІХ ст. почали окреслюватися три їх групи, відповідно до землі, якою вони користувалися. На території українських губерній незначну групу (15–20 %) становили заможні селяни, які змогли викупити власні наділи, додатково придбати або орендувати землю. За середньостатистичними показниками, у 1890-х рр. господарство заможних селян складалося з приблизно 22 дес. землі, кількох коней, корів, дрібної худоби. У розпорядженні родини також була сільськогосподарська техніка. Вони самостійно обробляли землю, за потреби на умовах вільного найму, могли взяти на роботу малоземельних або безземельних селян. Частина виготовленої продукції вони збували на ринок. Розвиток приватновласницьких землеробських господарств швидше відбувався на півдні України. Прикладом цього є те, що з 1862 до 1905 р. кількість землі у приватній власності селян Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній збільшилася відповідно з 446 тис. до 3 223 тис. дес., тобто у 7 разів. У Східній Галичині та Буковині прошарок заможних селян також був незначним. Новий тип сільського господаря-підприємця тут називали «газдою».

25–30 % становила група селян середнього рівня достатку. Їм належало приблизно 7–10 дес. землі на господарство. Представники цієї групи зазвичай не користувалися найманою працею, а обробляли землю силами своєї родини. Їх господарство мало натуральний характер і спрямовувалося за забезпечення родини, а не ринок.

Приблизно половина селянства українських губерній належала до категорії малоземельних та безземельних. Земельні наділи малоземельних селян не пере-

вищували 4 дес. До категорії безземельних селян належали ті, хто не мали землі взагалі. Втратити землю селяни могли через втрату годувальника, хворобу, природні лиха, недбале господарювання, лінощі та пияцтво тощо. Збільшення категорії малоземельних та безземельних селян відбувалося через поділ наділів між спадкоємцями. Представники цієї групи наймалися на роботу до більш заможних селян, ішли працювати на промислові підприємства.

Для західноукраїнських селян проблема малоземелля також була характерною. У другій половині XIX ст. половина селян Східної Галичини володіли земельними наділами площею менше 10 моргів землі (приблизно 5 га). На Буковині 72 % селянських дворів становили наймити з наділом від 2 до 3 моргів (1,2–1,8 га) або без наділу. Найтяжчим було становище закарпатських селян. Приблизно 51 % їх господарств володіли земельними наділами до 2 гольдів (1 га). Селяни були позбавлені права вільного користування сервітутами, тобто лісами, пасовиськами, луками. За випас худоби, збирання ягід, грибів, хмизу вони повинні були сплачувати або виконувати додаткові повинності на користь землевласника.

Землевласники звільнялися від «опікунських обов'язків», що полягали у наданні допомоги селянам. Селяни мусили сплачувати на користь своїх колишніх землевласників викупні платежі протягом 50 років. Зберігалися податки різного рівня, які вони теж повинні були сплачувати або відробляти. За відсутності доступної системи кредитування багато селян потрапляли у боргову кабалу до лихварів. Вони надавали кредити зі 150–250 %-вою ставкою, могли за борг забрати наділ. Через це ситуація обезземелення селян з часом лише поглиблювалася, ускладнювалася процесами аграрного перенаселення.

Вихід із неї українці шукали за кордоном. Саме з 80-х рр. XIX ст. розпочалася масова трудова еміграція українських селян з Галичини, Буковини та Закарпаття. Найбільших розмахів вона досягла вже на початку XX ст. Переважно українці виїжджали до Бразилії, Аргентини, США, Канади. На тимчасові заробітки їхали до Угорщини, Західної Австрії, Німеччини та інших країн.

За другу половину XIX ст. зі Східної Галичини й Північної Буковини виїхало приблизно 250 тис. осіб. Протягом 1871–1900 рр. Закарпаття залишили приблизно 170 тис. осіб. Процес адаптації мігрантів у нових країнах був тяжким та тривалим. Через це українські землі втрачали молодих, активних людей, які б могли своєю працею зробити внесок у їх розвиток. Позитивним моментом у міграційних процесах було лише те, що перебуваючи за кордоном, українці продовжували підтримувати зв'язки зі своїми рідними, надсилати їм кошти, що спрямовувалися на підтримку та розвиток господарств.

Найтяжчою була ситуація у сільському господарстві Закарпаття. Мукачівський греко-католицький єпископ Ю. Фірцак звернувся до угорського уряду з

проханням вивчити ситуацію та надати допомогу. У відповідь у 1897 р. був створений спеціальний орган – Експозитура для гірських районів на чолі з угорським економістом Едмундом Еганом для перевірки стану сільського господарства Закарпаття. Вона відома в історії як «Акція Егана».

У своєму звіті фахівець детально виклав результати спостережень, які вказували на те, що селяни не мають можливості для розвитку своїх господарств та повноцінного забезпечення свого життя. Е. Еган вказував, що закарпатські русини доволі часто опинялися на межі голоду, особливо це було характерно для початку весни, коли зроблені восени запаси вже закінчувалися, а до нового врожаю було далеко. До того ж фахівець привертав увагу до засилля лихварів, шинкарів, які значно завищували ціни на свої товари та послуги.

Експозитура на чолі з Е. Еганом запропонувала ряд заходів, щоб покращити ситуації у сільському господарстві Закарпаття. Вони отримали назву «Верховинської господарської акції», або «**рутенської акції**», і почали реалізовуватися з **1897 р.** Експозитура здійснювала посередництво в операціях з оренди землі між селянами та землевласниками, витісняючи з цих операцій лихварів, тож земля ставала більш доступною для селянства. До того ж були закуплені нові породи худоби, землеробські культури, техніка, реманент, які роздавалися селянам. Для переробки молока для селян була створена спеціальна молочна станція у с. Нижні Ворота. «Рутенська акція» також сприяла розвитку у регіоні кролівництва, птахівництва, бджолярства, народних промислів. Проводилася робота з відновлення забутих народних традиційних ремесл і запровадження нових. У селах діяли дрібні кооперативи-артілі та великі майстерні з виготовлення кошиків, меблів, полотна, килимів, художньої вишивки, які призначались на продаж. Для селян проводили заняття про нові технології обробки ґрунтів та сільськогосподарські заняття.

Для того, щоб обмежити лихварство на Закарпатті у 1899 р. було створено кредитну спілку, яка під низькі відсотки надавала селянам позики на господарські потреби.

Діяльність «рутенської акції» сприяла пожвавленню сільського господарства, запровадженню в нього ринкових відносин, покращенню життя закарпатців. Проте діяльність Е. Егана суперечила інтересам лихварів, які втрачали свої позиції в економічному житті регіону. 20 вересня 1901 р. він був смертельно поранений. Після цього реалізація «рутенської акції» була припинена.

У другій половині XIX ст. спостерігалися зміни у структурі посівних площ. Традиційно продовжували домінувати зернові культури (90 %). Водночас землеробство набувало ринкового характеру. Із 1864 до 1900 р. збір хлібних культур збільшився з 397,9 млн пудів до 740,9 млн пудів, тобто у 1,9 раза. Особливого розвитку товарне землеробство набуло у Степовій Україні. Цьому сприяла наяв-

ність у регіоні чорноземних ґрунтів та близькість до морських портів, через які продавали збіжжя.

Продовжували збільшуватися посіви цукрового буряку, особливо на Правобережній Україні. Під впливом чехів-емігрантів на Волині культивувалося вирощування хмелю. Його використовували для виготовлення пива, окремі сорти якого йшли на експорт. Швидкими темпами розвивалося вирощування тютюну, особливо на Лівобережжі. Розширювалися посівні площі олійних культур, особливо соняшника. Городництво та садівництво набувало товарного характеру та регіональної спеціалізації. Так, на Чернігівщині вирощували багато огірків, найвідомішими з яких були ніжинські; на Харківщині – цибулю та часник; на Херсонщині – кавуни та дині. Торговельне садівництво розвивалося на Півдні України та в Криму.

Позитивні зрушення відбувалися у технології обробки землі. Господарства, особливо великі, переходили від трипільної системи до сівозмін, використовували добрива, новий сільськогосподарський реманент, машини. При земствах запроваджувалася посада агронома. До його посадових обов'язків належало поширення провідних агрономічних знань, шляхом лекцій та занять. Агрономи сприяли запровадженню нових культур, технологій обробки ґрунту, догляду за худобою. Вони організовували показові поля, прокатні станції, де за помірну ціну можна було орендувати новий реманент і техніку. До цієї діяльності долучалися й сільськогосподарські товариства. Запровадження нових технологій у сільське господарство особливо помітним було на Півдні України з огляду на концентрацію у регіоні великих товарних землеробських господарств. Водночас значна частина українських сільських господарств продовжувала дотримуватися традиційних способів обробки землі.

Важливим складником сільського господарства України залишалось тваринництво. Позитивні зрушення у цій галузі були пов'язані зі спеціальним висаджуванням конюшини, люцерни, які призначалися для заготівлі корму для худоби – сіна, силосу. На харчування тварин ішов і буряковий жом, який залишався після виготовлення цукру. Це сприяло розвитку тваринництва у регіонах, де знаходилися цукроварні підприємства. Традиційним для Півдня України залишалось вівчарство. Проте у цій галузі, особливо тонкорунного вівчарства, з 1880-х рр. спостерігався занепад через сильну конкуренцію з іноземними виробниками.

### ***3. Розвиток торгівлі та кредитної системи***

У післяреформений період сформувався всеукраїнський ринок. Його формування було обумовлене загальним економічним піднесенням, збільшенням обсягів та продукції виробництва, будівництвом залізничної мережі, розвитком морських портів, що стали запорукою виходу на зовнішній ринок.

У внутрішній торгівлі провідну роль продовжували відігравати ярмарки та базари. У 1895 р. в українських губерніях кількість ярмарків становила 4 250, а до 1905 р. вона збільшилася до 5 600. Вони тривали протягом одного-двох тижнів і присвячувалися релігійним святкам. Одним із великих центрів ярмаркової торгівлі був Харків. Тут збиралися Хрещенська, Троїцька, Успенська, Покровська ярмарки. Великими обсягами товарообороту відзначалися Іллінський ярмарок у Полтаві; Контрактовий у Києві; Троїцький у м. Балті; Петропавлівський у Катеринославі; Георгіївський у Єлисаветграді; ярмарки у Ромнах.

У цей час відкривалися і менші за розмахом торгівлі локальні ярмарки. Розвивалася гуртова, спеціалізована ярмаркова торгівля. Так, на Контрактовій ярмарці у Києві укладалися угоди з купівлі-продажу великих партій цукру, зерна, які потім відправляли на експорт. У Балті, Бердичеві, Полтаві, Білій Церкві, Єлисаветграді діяли ярмарки, які спеціалізувалися на продажі коней.

У другій половині XIX ст. в Україні прогресувала біржова торгівля. Великими обсягами торговельних операцій вирізнялася Одеська біржа, яка була заснована ще у 1796 р. На ній укладалася переважна більшість угод із зерном, що експортувалося за кордон. Із 1869 р. діяла Київська біржа, яка спеціалізувалася на продажі цукру. Відкрита у 1876 р. Харківська біржа спеціалізувалася на продажі мануфактурних товарів. Операціями з купівлі та збуту зернових культур займалася Миколаївська біржа, яка почала працювати у 1886 р.

Важливе значення у внутрішній торгівлі мали базари. Вони були меншими за обсягами продукції, що продавалася і збиралися раз чи два на тиждень. Базари відігравали важливу роль в обміні товарами між містом та селом та слугували інструментом залучення дрібних сільськогосподарських виробників до товарно-грошових відносин. У пореформений період значно зросла кількість як базарів, так і днів, у які вони збиралися.

У другій половині XIX ст. зросла кількість закладів стаціонарної торгівлі, розширився асортимент товарів, якими вони торгували. Особливо це було характерно для великих міст і промислових поселень.

Водночас промисловий розвиток, збільшення продуктивності сільського господарства, будівництво залізниць сприяли розвитку зовнішньої торгівлі. Основу експортних товарів становила сільськогосподарська продукція: пшениця, ячмінь, жито, коні, рогата худоба, вівці, свині, вовна, необроблені та оброблені шкіри, вершкове масло, сало (смалець), м'ясо. Особливе місце серед експорту займав цукор.

Вивіз продукції з України здійснювався через порти Одеси, Миколаєва, Херсона, Маріуполя, Бердянська, Севастополя, залізницею. Українські товари транспортувалися до Англії, Голландії, Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Туреччини, Австро-Угорщини, Португалії, Норвегії, Швеції та інших країн. Порівняно з експортом, обсяги імпорту товарів в Україні були значно меншими.

Через Одеський та Миколаївський порти завозили кам'яне вугілля, свіжі і сухі фрукти, залізо, чавун, сталь, бавовну і бавовняну пряжу, машини, свинець, олово та мідь, чай і каву, цитрусові, оливи й інші олії, прянощі.

Винятково важливе значення у зовнішній торгівлі займав морський порт в Одесі, обсяги перевезеного через нього товару постійно збільшувалися. У другій половині XIX ст. він набув характеру міжнародного транзитного центру, оскільки через Одесу здійснювалося перевезення товарів з Європи до Росії та Сходу.

Здійснення земельної реформи, розвиток промисловості і торгівлі зумовили необхідність у створенні фінансових установ. У 1860 р. російська влада створила Державний банк, який проводив кредитні операції, приймав депозити, виконував інші фінансові операції. Після грошової реформи 1895–1897 рр. та запровадження у Російській імперії «золотого стандарту» він отримав статус центральної емісійної установи. Одночасно з Міністерством фінансів Державний банк регулював діяльність усіх банків і всієї фінансової системи. Його контори були в Києві, Харкові, Одесі, інших містах.

До того ж у 1860-х рр. було введено в дію ряд законів, які дозволяли та регламентували діяльність акціонерних банків, дрібних кредитних установ, зокрема ощадних кас, ощадно-позичкових товариств, товариств взаємного кредиту тощо. Це зумовило відкриття цілої мережі різних банківських, кредитних установ, які робили кредитні операції більш доступними для широких кіл населення. У 1868 р. в Харкові був відкритий перший приватний акціонерний банк – Харківський торговельний банк. Його заснував український підприємець, меценат Олексій Алчевський. Згодом були відкриті Київський приватний комерційний банк (1868), Одеський комерційний банк (1870) та інші. Але за обсягами капіталів українські банки поступалися російським, які мали домінуючі позиції у кредитно-банківській системі українських земель другої половини XIX ст.

#### ***4. Розвиток кооперативного руху***

З 1860-х рр. в Україні інтелігенція, за західноєвропейським прикладом, почала створювати кооперативні товариства. Мета їх діяльності полягала у тому, щоб покращити становище населення, пришвидшити процес включення їх у товарно-грошові відносини шляхом самоорганізації. Кооперативний рух постав у різних організаційних формах: споживчі, ощадно-позичкові, кредитні товариства, сільськогосподарські товариства та артілі. Споживчі кооперативи були об'єднаннями споживачів, що займалися закупівлею та виробництвом споживчих товарів для подальшого їх продажу. Діяльність кредитних кооперативів направлена на організацію доступного кредиту для їх членів, ними називають безпосередньо кредитні та ощадно-позичкові товариства. Відмінність між цими кооперативами полягає у тому, що капітал перших складався із пайових внесків членів, других –

формувався із взятих під відсотки у банку коштів. Діяльність сільськогосподарських товариств і артілей була спрямована на покращення догляду за землею та худобою.

На теренах України перший споживчий кооператив був заснований у 1866 р. у Харкові за ініціативою місцевих громадських діячів О. А. Бріліантова та Е. С. Гордієнка. Активним діячем цього товариства був відомий кооператор М. П. Баллін. Перші спроби відкрити кредитний кооператив в Україні датуються 1862 р., саме тоді група ремісників м. Одеси підготувала статут ощадно-позичкового товариства, але подальша його доля невідома. Тому вважають, що українська кредитна кооперація бере свій початок з відкриття у 1869 р. Гадяцького ощадно-позичкового товариства.

Проте кооперативна ініціатива 60-х рр. XIX ст. зазнала невдачі. Відсутність соціально-економічного підґрунтя, неготовність населення сприймати кооперативні ідеї, апатичне ставлення держави стали причинами майже повного згасання кооперації у 70–80-х рр. XIX ст. Проте вже з 1890-х рр., після затвердження ряду законодавчих актів та завдяки фінансовій підтримці з боку держави кооперативні товариства всіх напрямів діяльності почали активно розвиватися.

Важливе значення у розвитку кооперативного руху Галичини мала діяльність громадського діяча, архітектора Василя Нагірного. У 1883 р. за його ініціативи у Львові було створено споживчий кооператив «Народна торгівля». Мета його діяльності полягала у тому, що на спільні кошти членів створювалася крамниця, у якій можна було придбати товар за помірними цінами, оминаючи перекупників. Діяльність товариства давала змогу заощадити кошти.

«Народна торгівля» стала національним економічним об'єднанням, оскільки у його діяльності брали участь переважно українці. «Народна торгівля» швидко та успішно розвивалася. Напередодні Першої світової війни «Народна торгівля» мала, окрім центрального складу, 18 філій у повітових містах, 97 сільських кооперативів, її річний оборот становив приблизно 2,5 млн крон. У власності товариства було 8 приміщень.

У Галичині розвивалася і кредитна кооперація, що була спрямована на надання селянам доступного кредиту з помірними відсотками. Її розвиток був пов'язаний з ім'ям Теофіла Кормоша. У 1894 р. за його ініціативи у Перемишлі був створений кредитний кооператив «Віра». Його діяльність була спрямована у насамперед на кредитування селян. Водночас послугами «Віри» користувалися також купці, ремісники, міщани і навіть представники інтелігенції. З розширенням діяльності «Віра» почала долучатися до добродійної діяльності, субсидуючи у розвиток церков, навчальних закладів, фізкультурно-спортивних об'єднань. Ефективна діяльність товариства спонукала до створення нових кредитних кооперативів та більшого залучення до них сільськогосподарських виробників. Самі селяни

називали такі кооперативи «райффайзенками», за прізвиськом засновника німецьких кредитних кооперативів Фрідріха Райффайзена.

Ще у 1892 р. у Львові за ініціативи Василя Нагірного, Костя Левицького, Стефана Федака та інших було відкрито товариство взаємного кредитування «Дністер», яке в 1896 р. трансформувалося у фінансово успішний перший кооперативний банк «Краєвий союз кредитовий».

До початку 1890-х рр. належить створення землеробських артілей на Херсонщині Миколою Левитським. Вони сприяли розвитку господарств своїх членів. Завдяки отриманим позикам у селян з'явилася можливість розширити посівні площі, придбати необхідну худобу, реманент, добрива, що в подальшому сприяло більш широкому й інтенсивному залученню їх до капіталістичних умов господарювання.

Загалом друга половина XIX ст. стала часом великого економічного поступу українських земель. Швидкими темпами розвивалася промисловість, торгівля, відбувалася капіталізація сільського господарства. Сформувалася господарська спеціалізація. Донецький край спеціалізувався на вугільно-металургійній промисловості, Криворізький – на залізорудній, Нікопольський – на марганцевій, Галичина – на нафтовій, Південно-західний край – на виготовленні цукру, Степова Україна – на товарному землеробстві.

Водночас проведення реформ в інтересах поміщиків призвело до того, що у користуванні селян після проведення реформ з відміни кріпосного права як в українських губерніях, так і на українських землях, що перебували під австрійською владою, було менше землі, ніж до їх проведення. Необхідність виплати викупних платежів та цілої низки податків ускладнювала процес капіталізації сільського господарства та призводила до посилення процесів обезземелення селян.

## **Хлопомани та громадівський рух**

- 1. Хлопомани.***
- 2. Старі громади.***
- 3. Діяльність громадівців у 1870–1880-х рр.***
- 4. Молоді громади.***

### ***1. Хлопомани***

З другої половини XIX ст. в українському національному русі спостерігається перехід до наступного культурницького етапу. Для нього характерно широке застосування української мови в літературному процесі, культурно-просвітницьких

заходах. Українська народна тематика властива мистецтву, вона стає основою наукових досліджень філологів, істориків, етнографів. Поширюється почуття національної свідомості серед широкого загалу, більший ступінь партисипації української еліти у процесі національного відродження.

У своєму розвитку український національний рух набував різних напрямів на виявів. На території Наддніпрянщини з кінця 1850-х рр. сформувалася народницько-культурна течія – хлопомани. Назва руху пов'язана з польською назвою українських селян – «хлопи» (від польського *chłop* – «селянин»). Це слово мало меншовартісне, образливе значення. Представники напряму хлопоманства хотіли своїм прикладом продемонструвати, що належати до українства є не ганьбою, а перевагою, оскільки це означає належати до одного з народів з унікальною культурою, мовою, історією. Рух розвивався серед студентства Університету Святого Володимира у Києві. Його засновником був історик Володимир Антонович. Він походив із родини збіднілих польських шляхтичів, проте виховувався в українському середовищі і прагнув до розвитку української спільноти. До громадської течії належали також етнографи Тадей Рильський, Борис Познанський, Костянтин Михальчук, Павло Чубинський, мовознавець Павло Житецький.

Хлопомани закликали сполонізовані українські шляхетські родини повернутися до наслідування української культури, зблизитися з українськими селянами і бути корисними для свого народу. У повсякденному житті вони переходили на українську мову, носили традиційний український одяг, дотримувалися українських традиційних звичаїв, святкування. Певні періоди, зазвичай канікулярні, вони жили в селах, брали участь у роботі селян. Хлопоманство мало прихильників не лише в Києві, а й в інших містах Лівобережної України: Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі.

Діяльність хлопоманів критикувала польська еліта, звинувачуючи їх у сепаратизмі. Підозріло до руху ставилася і російська влада. У 1860 р. на допит був викликаний В. Антонович. Із розвитком громадівського руху хлопомани долучилися до цього руху. Їх діяльність була важливою, адже вони забезпечили наступність українського національного відродження від Кирило-Мефодіївського братства до громадівського руху.

## **2. Старі громади**

Перша громада сформувалася у Петербурзі наприкінці 1850-х рр. На той час у російській столиці перебувало багато представників української творчої еліти. Із заслання повернулися члени Кирило-Мефодіївського братства: Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко, Василь Білозерський. Наприкінці 1850-х рр. спостерігалось ослаблення цензури, оскільки новий цар Олександр II позиціонував себе на початку правління як реформатор та прибічник ліберальних реформ.

Скориставшись відносним послабленням режиму, колишні братчики створили громаду – напівлегальну організацію культурницького і суспільно-політичного спрямування української інтелігенції.

Протягом 1861–1862 рр. вони видавали перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький журнал «Основа». Його редактором був В. Білозерський. У підготовці видань участь брали П. Куліш і М. Костомаров. Всього громаді вдалося опублікувати 20 номерів видання. Частково матеріали публікувалися російською мовою. «Основа» складалася з художніх, історичних, етнографічних матеріалів, публіцистики та іншого. У журналі публікували твори Т. Шевченка, П. Куліша, С. Руданського, Л. Глібова, М. Костомарова, П. Житецького та інших.

Діяльність петербурзької громади стала прикладом для заснування подібних об'єднань на території українських губерній. У 1859 р. громада почала діяти у Києві. Її очолив В. Антонович. Вона стала потужним культурно-просвітницьким осередком України. За спогадами В. Антоновича та М. Драгоманова, київська громада об'єднувала до 500 небайдужих до української культури, мови та історії людей.

Своїм головним завданням громаді вважали поширення освіти та пробудження національної самосвідомості. Для реалізації цієї мети вони організували для дорослих недільні школи, де викладання велося українською мовою, публікували підручники, популярні, наукові книжки, збірки українського фольклору. Згодом громади виникли у Полтаві, Чернігові, Харкові та інших містах. Активізація культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції непокоїла російську владу, особливо в умовах посилення польського національного руху. У 1862 р. царською владою було заборонено діяльність недільних шкіл.

Громаді не мали чітко визначеного політичного бачення чи програми. До них входили прихильники різних напрямів, від автономістів, які хотіли відновлення козацької республіки, до соціалістів та радикалів. У 1862 р. громаді опублікували «Отзив з Києва» у московському виданні «Сучасний літопис». У публікації були викладені їх політичні погляди. Вони не визнавали претензій поляків на українські території, водночас не піднімали питання про зміну статусу українських земель під владою Російської імперії. Своїм першочерговим завданням громаді вважали розвиток культурно-просвітницької діяльності серед населення, проте аполітичний характер відозви не врятував їх від підозр та переслідувань з боку російської влади.

Наступним ударом по діяльності громад став **Валуєвський циркуляр 1863 р.**, названий за прізвищем міністра внутрішніх справ. У ньому заперечувалося існування самостійності української мови, вона визнавалася одним із діалектів російської, який сформувався під впливом польської мови. Циркуляр забороняв

видання шкільної та релігійної літератури українською мовою. Виняток робився для «галузї красного письменства», тобто художніх творів. Але жорстка цензура, яка запроваджувалася щодо них, призвела до того, що Валуєвський циркуляр на тривалий час повністю призупинив видавництво книг і періодичних видань українською мовою. Як найбільш небезпечні з України були вислані П. Чубинський, П. Єфименко до Архангельська. За обвинуваченням у поширенні «малоросійської пропаганди» до Вологди російська влада заслала і громадівця Олександра Кониського.

Впровадження валуєвського циркуляру призвело до призупинення громадівського руху. Проте вже у 1869 р. громадівці відновили свою діяльність у Києві. У 1869 р. повернутися в Україну з вигнання дозволили П. Чубинському. Після зняття поліцейного нагляду до Києва у 1872 р. повернувся і О. Кониський. Наукову та культурно-просвітницьку діяльність продовжили історики В. Антонович, М. Драгоманов, композитор М. Лисенко, етнограф О. Русов, мовознавець П. Житецький, драматург М. Старицький та інші. Оскільки громадівський рух відновлювали люди, які стояли у його витоків, за ними закріпилася назва «Старої громади».

### ***3. Діяльність громадівців у 1870–1880-х рр.***

Діяльність громадівців на цьому етапі стала більш конспіративною. Вони вдавалися до різних способів легалізації своєї діяльності. Коли П. Чубинський повернувся із заслання, він певний час жив у Петербурзі, де став дійсним членом Російського географічного товариства. У 1870 р. П. Чубинський очолив етнографічно-статистичну експедицію товариства у Південно-Західному краї. Протягом двох років її учасники збирали етнографічний матеріал у Волинській, Київській, Подільській губерніях, Бессарабії, південній частині Білорусії та східні території Польщі, де компактно проживали українці.

Результатом цієї експедиції стало видання під редакцією П. Чубинського семи томів праць «Етнографічно-статистичної експедиції до Південно-Західного краю». Зібрані та опубліковані матеріали стали цінним джерелом для дослідження української культури та мови. Вони лягли в основу багатьох подальших українознавчих досліджень.

Зокрема, мовознавець К. Михальчук разом з П. Чубинським у 1871 р. склав першу карту українських діалектів. К. Михальчук вперше здійснив системний опис українських діалектів, визначив їх територіальні межі поширення, сформував методологічні підходи для їх подальшого дослідження. Він відстоював ідеї самостійності української мови, потреби її подальшого дослідження і розвитку, засуджував російську владу за антиукраїнську політику.

Найбільш потужний та активний осередок громадівського руху у 1870-х рр. діяв у Києві. Водночас в інших містах України також діяли їх об'єднання. Так, у 1878 р. один з осередків громадівського руху сформувався у Єлисаветграді. Його активними учасниками були український драматург, актор Іван Карпенко-Карий, етнограф, лікар за фахом Опанас Михалевич.

Учасники громадівського руху продовжували проводити освітню роботу. На початку 1870-х рр. опублікували серію популярних книг для поширення серед населення. Серед них твори І. Нечуй-Левицького, Т. Шевченка, М. Драгоманова.

Ще у 1867 р. М. Максимович висловив ідею створення наукового товариства. Вона була реалізована лише у січні 1873 р., коли свою діяльність розпочало Історичне товариство імені Нестора Літописця. Наступного року воно перейшло у відання Київського університету. Товариство діяло за принципом сучасних академій наук та їх структурних підрозділів. Воно мало власний статут, виборні органи управління – раду, президію; диференційовану систему членства. Історичне товариство імені Нестора Літописця об'єднувало широке коло українських науковців, серед яких М. Костомаров, І. Срезневський, В. Антонович, його учень Микола Дашкевич, О. Лазаревський та інші. Вони досліджували широкий спектр проблем з археології, історії України, збереження культурно-історичних пам'яток. Товариство публікувало власний журнал «Читання в Історичному товаристві Нестора Літописця», який виходив до 1914 р.

Члени Історичного товариства імені Нестора Літописця виступили з ініціативою проведення в Києві Третього Всеросійського археологічного з'їзду, Він проходив з 2–21 серпня 1874 р. на базі Київського університету. Оскільки в його роботі брали участь представники європейських держав, він отримав статус міжнародного. Завдяки громадівцям загальне спрямування з'їзду мало українознавчу проблематику. Це сприяло ознайомленню європейського світу зі здобутками української історії, мови, літератури, археології та етнографії.

Під час археологічного з'їзду проводилася виставка артефактів української археології, для його учасників організували екскурсію по Дніпру, виступ народного хору. Надалі представники товариства постійно брали участь в організації та роботі археологічних з'їздів. Вони ставали публічними майданчиками для оприлюднення результатів досліджень, забезпечення зв'язку та комунікації між науковцями.

В організації та проведенні Третього Всеросійського археологічного з'їзду активну участь взяли представники Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Він був відкритий у 1873 р. зусиллями київських громадівців як один із відділів Імператорського географічного товариства Російської імперії. Це стало гарною можливістю для легалізації діяльності української інтелігенції, продовження та поширення на широкий загал українознавчих досліджень,

адже відділ займався збиранням та публікацією етнографічних, статистичних матеріалів та історичних, філологічних досліджень.

Південно-Західний відділ об'єднав провідних українських науковців того часу. Його першим головою був Григорій Галаган, секретарем – Павло Чубинський. Із 1875 р. головою об'єднання став В. Антонович, а його заступником – П. Чубинський. У Південно-Західному відділі працювали також історики М. Драгоманов, О. Лазаревський, правознавець О. Кістяківський, економісти М. Зібер, С. Подолинський, філолог П. Житецький, етнографи О. Афанасьєв-Чужбинський, Ф. Вовк, І. Рудченко, О. Русов, композитор М. Лисенко та інші.

Члени Південно-Західного відділу здійснили велику наукову роботу. Вони зібрали та опублікували багато матеріалів з історії, археології, етнографії. Південно-Західний відділ у 1873 р. та 1874 р. видав два томи «Записок Південно-Західного відділу Російського географічного товариства». У 1874 р. інституція провела одноденний перепис населення м. Києва, за результатами якого було визначено кількість населення міста, зафіксовано його поділ за мовою, віросповіданням, рівнем освіти, заняттями.

Відділ створив власну бібліотеку та музей. Результати своїх досліджень учасники об'єднання виносили на широке наукове обговорення. Окрім згаданого вище, Третього Всеросійського археологічного з'їзду, представники відділу взяли участь у Міжнародному географічному конгресі у Парижі в березні 1875 р., де здобули золоту медаль за «Праці етнографо-статистичної експедиції». Члени відділу підтримували зв'язки з науковими товариствами Франції, Німеччини, Іспанії. Вони докладали великих зусиль для популяризації української культури, мови, музи – влаштовували концерти за участю відомого виконавця народних пісень, бандуриста Остапа Вересая, М. Лисенка та хору під його керівництвом. У 1874 р. відбулася постановка української опери «Різдвяна ніч», музику до якої написав М. Лисенко, а лібрето – М. Старицький.

Громадівці також із 1874 р. видавали газету «Київський телеграф», у якій публікували суспільно значимі статті та висвітлювали різні аспекти українського національного руху.

**17 травня 1876 р.** російський цар видав **Емський указ**, перебуваючи на відпочинку у німецькому місті Емс. За його умовами заборонялося видання оригінальних творів і перекладів українською мовою, ввезення з-за кордону українських книжок, брошур, що були видані за кордоном. Указ забороняв викладання українською мовою у початкових школах, театральні вистави, концерти, пісні та навіть друк текстів до нот українською мовою.

Винятком були історичні документи, частково художні твори. Водночас було заборонено вживати якісь інші літери, крім використаних у російському правописі. Було закрито Південно-Західний відділ Російського географічного

товариства, заборонене видання газети «Київський телеграф». Емський указ фактично призвів до припинення діяльності громадівців, адже в умовах суцільних заборон неможливо було продовжувати українознавчі студії та культурно-просвітницьку діяльність.

У 1875 р. М. Драгоманова звільнили з Київського університету, після чого він емігрував за кордон. У Женеві він заснував видання першого українського політичного часопису «Громада». Протягом 1878–1888 рр. вийшло друком п'ять томів часопису. М. Драгоманов критикував «старих» громадівців за відсутність чіткої політичної програми, надмірне захоплення культурно-просвітницькою діяльністю. Він був прихильником ідей федералізації австрійської та російської імперій. Ідеалом державного устрою він вважав федерації США, Швейцарії, які функціонували на засадах громадського самоврядування та гарантії прав і свобод людини.

Попри жорсткі заборони щодо української мови, представники старої громади намагалися продовжувати наукові дослідження. У 1882 р. В. Антонович, О. Лазаревський, Ф. Лебединцев заснували журнал «Київська старина», у якому російською мовою публікували праці з історії, етнографії, мовознавства. Фактично до втрати чинності Емського указу журнал став об'єднавчим осередком наукової еліти України. У журналі співпрацювали В. Антонович, П. Житецький, О. Лазаревський, М. Костомаров, Д. Багалій, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, О. Яворницький, А. Кримський, О. Потебня, Т. Рильський, О. Русов, С. Русова, І. Франко та інші.

Антиукраїнська політика російської влади не зупинила подальшого розвитку українського національного відродження. Вона спонукала до радикалізації молодого покоління представників українського національного руху, переходу від культурно-просвітницької діяльності до формування перших політичних програм самостійності України.

#### ***4. Молоді громади***

Уже наприкінці 1860-х рр., паралельно з процесами відновлення діяльності «Старої громади» формувалася група молодого української інтелігенції, яка відмовлялася від культурно-просвітницької діяльності, прагнула до більш радикальних методів боротьби, мала політичні плани щодо майбутнього України. Вони отримали назву «Молодих громад». У 1891 р. харківські та київські студенти утворили українську таємну організацію, яка отримала назву на честь Т. Г. Шевченка – Братство тарасівців. Її очолив Іван Липа. Входили М. Байздренко, М. Базькевич, В. Боровик. Улітку 1891 р. на могилі Т. Г. Шевченка вони присягли на вірність ідеї визволення України. Пізніше до об'єднання приєдналися також Микола

Міхновський, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Олександра та Софія Русови.

Першим публічним виступом братства стало читання промови «Декларація віри молодих українців» на роковинах Т. Шевченка у березні 1893 р. в Харківському університеті. Цього ж року Братство тарасівців опублікувало свій статут «Profession de foi, або Визнання віри молодих українців» у журналі «Правда», який виходив у Львові. Члени об'єднання відстоювали ідею окремішності української нації, її соборності. Найвищою метою об'єднання проголошувалося досягнення незалежності України. Тому Братерство тарасівців було першою організацією з чітко визначеною самостійницькою позицією.

У програмі йшлося про необхідність розвитку української мови та шкільництва. Братчики організували читання лекцій, постановки п'єс і свят національного характеру.

Братерство тарасівців було неофіційною таємною організацією, проте це не заважало їм поширювати свою діяльність на різні міста України. Об'єднання мало відділи (п'ятірки) в Одесі, Катеринославі, Полтаві, Харкові та Чернігові. Організації були під постійним контролем поліції. У 1893 р. багато членів Братства були викриті та арештовані, після чого об'єднання припинило існування.

Приблизно в цей період, у 1899 р. у Львові студенти створили організацію «Молода Україна». Її представники також відстоювали ідеї соборності, незалежності України, підтримували соціалістичні вимоги. Друкованим органом організації був часопис з однойменною назвою «Молода Україна». Об'єднання підтримували зв'язки зі студентськими гуртками Харкова, Одеси, Києва. Активно співпрацювали із членами перших політичних партій українських губерній, зокрема Д. Антоновичем, В. Винниченком, М. Русовим, М. Поршем, М. Міхновським. Останній був членом «Молодої України», і саме завдяки цій співпраці у 1900 р. М. Міхновський опублікував брошуру «Самостійна Україна», що була програмним документом Револьюційної української партії (РУП).

Молоді громади започаткували перехід до політичного етапу українського національного відродження. Ці організації, подібно до політичних партій, мали програми, у яких була викладена мета їх діяльності, бачення щодо шляхів її реалізації. Майбутній розвиток України вони пов'язували із набуттям незалежності. Ключовою засадою програм «Молодих громад» була ідея соборності української нації. Вона втілювалася в життя шляхом постійної та тісної співпраці між представниками української інтелігенції Східної Галичини та Наддніпрянщини. Громадівці продовжували відстоювати ідею розвитку української мови, впровадження її у навчальний процес. Участь у «Молодих громадах» стала підготовчим етапом для багатьох провідних діячів українського національного руху початку ХХ ст., зокрема І. Липи, М. Міхновського, Д. Антоновича та ін.

Хлопомани та громадівський рух продовжили розвиток українського національного відродження. Валуєвським циркуляром та Емським указом російська влада забороняла їх діяльність, унеможливила культурно-просвітницьку діяльність. Незважаючи на це, в умовах тотальних обмежень український національний рух еволюціонував від культурно-просвітницької роботи, що була характерна для старих громад, до формування ідеї незалежності України молодими громадами.

### Суспільно-політичні течії в українських губерніях у другій половині XIX ст.

- 1. Польське визвольне повстання 1863 р. на території України.*
- 2. Національне відродження кримськотатарського народу.*
- 3. Народницький рух.*
- 4. Земський ліберально-опозиційний рух.*

#### *1. Польське визвольне повстання 1863 р. на території України*

На початку 1860-х років посилювався польський національний рух. Його мета полягала у визволенні Польщі із-під влади царизму й відновленні незалежної Польської держави. Польське повстання розпочалося у ніч із **22 на 23 січня 1863 р.**, через що воно отримало назву «січневого». З Царства Польського опір російській владі поширився на Правобережжя, де проживало багато польських землевласників.

Учасники польського визвольного руху намагалися залучити українське селянство до повстання. Вони були зацікавлені у збільшенні кількості повстанців та відволікання російських військ від придушення повстання у Польщі. З цією метою повстанці розповсюджували серед населення відозви, листівки, прокламації. Так, наприкінці березня 1863 р. у «Грамоті сільському народові» («Золотій грамоті») представники польського визвольного руху обіцяли українським селянам волю й рівність селян з іншими громадянами, передачу землі, що була у їх користуванні, у власність.

На Правобережжі діяла мережа повстанських організацій. Одним з активних учасників повстанського руху та їх організаторів був Андрій Потебня. На Полтавщині агітацію серед селян проводили В. Синьогуб та В. Пилипенко.

Проте великої прихильності польський визвольний рух не здобув серед українського селянства, адже їм складно було довіряти представникам польського шляхетства, які були їх землевласниками. До того ж повстанці розглядали Правобережжя як невід'ємну територію відновленої Речі Посполитої у кордонах

1772 р. Напруженими відносинами між українськими селянами та польськими землевласниками скористалася російська влада, яка будувала свою політику в напрямі посилення цих суперечностей. Через внутрішні суперечності повстанці стали вразливими для російських військ і були розбиті у червні 1864 р. Окремі загони продовжували боротьбу до початку 1865 р. Російська влада жорстоко розправлялася з учасниками повстання. Понад 600 учасників повстання були страчені, 38 тис. заарештовані та заслані у Сибір. Їх майно було конфісковано.

Після повстання російська влада ліквідувала автономні права Королівства Польського, посилила політику русифікації. Королівство Польське було переведене у статус намісництва на чолі призначеного намісника. Змінювалася його назва на «Привіслянський край». Російська мова проголошувалася державною і замість польської запроваджувалася в офіційне діловодство та освітній процес. У 1869 р. у Варшаві закрили Головну школу, замість неї був відкритий Імперський університет із російською мовою викладання. Заборонялась діяльність польських громадських та освітніх товариств.

Лише у 1864 р. на Правобережжі було розпочато реформу з ліквідації кріпосного права. Російська влада тривалий час не дозволяла створювати у правобережних губерніях земства. Тільки у 1904 р. дозволили створювати губернські комітети, а в 1911 р. – земські установи з обмеженнями щодо участі у них польської шляхти.

Незважаючи на придушення повстання, репресивні заходи російської влади, польський визвольний рух продовжував діяти у підпіллі, він слугував прикладом для інших національних рухів.

## ***2. Національне відродження кримськотатарського народу***

Формування кримськотатарського національного руху розпочалося у 1880-х рр. XIX ст. На його виникнення вплинув рух молодотурків. Вони виступали за політичні й економічні зміни в Османській імперії, запровадження конституції, скликання парламенту. Під впливом молодотурків у Стамбулі активізувала культурницьку та освітню діяльність татарська інтелігенція. Вони отримали назву «молодотатарів». Представники цього руху виступали за скорочення повинностей селян, розвиток освіти, відмову від мусульманського релігійного догматизму в усіх сферах життя, надання більше прав жінкам.

Кримськотатарське національне відродження у Криму очолив **Ісмаїл Гаспринський** (1851–1914). Він був депутатом міської думи, а з 1877 р. – міським головою Бахчисарая. Там **І. Гаспринський** заснував у 1883 р. газету «Перекладач – Терджиман». Вона видавалася кримськотатарською й російською мовами. Ця газета була першим та тривалий час єдиним тюркомовним періодичним виданням у Російській імперії. На її шпальтах висвітлювалися події політичного,

культурного життя, публікувалися матеріали про історію, традиції кримських татар. «Перекладач – Терджиман» став виданням, що сприяло поширенню національного руху кримських татар.

До того ж І. Гаспринський багато зробив для розвитку освіти кримських татар. Він сформував та запроваджував у освітній процес новий метод навчання, який отримав назву «джадидизму». Це був новий для того часу звуковий спосіб навчання грамоти, коли окремі літери відповідали конкретні звуки. Початкові школи, які працювали на основі цього методу, називали «новометодними».

І. Гаспринський був прибічником надання освітньому процесу світського характеру. Він також займався організацією освіти для жінок Криму. Лідер кримськотатарського національного руху видавав навчальні підручники, які потім поширював серед населення. Серед них особливою популярністю користувався «Учитель дітей».

Суспільно-політичні погляди І. Гаспринського були доволі ліберальними. Він був прибічником ідей релігійної терпимості, співпраці між мусульманами та християнами і рівності у правах між різними народами.

### ***3. Народницький рух***

В Україні у другій половині XIX ст. серед молодого інтелігенції були прихильники ідей народників. Цей суспільно-політичний напрям виник наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. у Росії. Він сформувався на ідеях утопічного селянського соціалізму й селянської революції О. Герцена та М. Чернишевського. Прихильники напряму вважали, що капіталістичні відносини не властиві російському суспільству. Ідеальним суспільним устроєм для них була сільська община.

Народники вірили у революційну природу селянства, у можливість підняти його на соціалістичну революцію, після здійснення якої соціальний поступ піде самобутнім шляхом через сільську общину до соціалізму. Народники закликали до повної ліквідації поміщицького землеволодіння, всіх залишків кріпосництва, проведення агітаційної роботи серед селянства з метою підняття повстання.

Гуртки народників діяли у Києві, Одесі, Херсоні, Харкові. Одним із найвідоміших серед них була «Київська комуна», яка виникла у 1873 р. До об'єднання входили В. Дебогорій-Мокрієвич, К. Брешковська, М. Судзиловський, Й. Каблиць, М. Флоренко, Я. Стефанович та ін.

У 1874 р. народники здійснили на Київщині, Поділлі, Полтавщині, Херсонщині, Катеринославщині «**ходіння в народ**». Для цього вони під виглядом ремісників, шевців, вчителів ходили по селах та закликали селян до революції, проте їх заходи не мали особливого результату. Селяни не розуміли ідей соціалізму, з недовірою ставилися до прийшлих із міст молодих народників. До того ж наприкінці 1874 р. царська влада арештувала активних учасників «ходіння в народ».

Після невдалого досвіду «ходіння в народ» народники реорганізували свою діяльність. У 1876 р. у Петербурзі вони створили таємне товариство, яке мало координувати діяльність розрізнених гуртків. Спочатку воно називалося «Північна революційно-народницька група», а з 1878 р. – «Земля і воля». Народники вирішили перейти до нової тактики, що полягала у тривалому проживанні в одній місцевості, з метою створення поселення революціонерів. У своїй пропагандистській діяльності вони переходили до більш зрозумілих за соціалізм вимог передачі всієї землі селянам, розширення прав сільського товариства.

В Україні протягом **1875–1876 рр.** діяв гурток «Південних бунтарів», який сформували колишні учасники «Київської комуни» В. Дебогорій-Мокрієвич та Я. Стефанович. Вони проводили агітаційну роботу серед селян півдня Київщини і півночі Херсонщини. Саме учасниками цього гуртка організували «**Чигиринську змову**».

У Чигиринському повіті під час реалізації реформи відбувся конфлікт між різними групами селян. Бідні й середні селяни наполягали на подушному наділенні землі та збереженні общинного землекористування. Заможніші наполягали на подвірному поділі. Укладені люстраційні акти були складені відповідно до пропозиції останніх, проте не згодні з цим селяни відмовлялись їх підписувати. У пошуках справедливості вони відправили у 1873 р. до царя своїх представників на чолі з селянином Хомою Прядком, але учасників селянської делегації заарештували.

У 1875 р. селяни Чигиринського повіту відмовилися сплачувати податки, проводили перерозподіли землі. Виступ був придушений російськими військами, проте конфлікт не був вирішений. Цим вирішили скористатися народники.

**Яків Стефанович** видав себе за одного із селянських ходаків до царя під ім'ям Дмитра Найди. Він познайомився з чигиринськими селянами і обіцяв, що під час зустрічі з царем буде просити і за них також. Використовуючи віру селян у «доброто царя», народники написали начебто від імені Олександра II «Височайшу таємну грамоту», статут селянського таємного товариства «Таємна дружина» та «Обряд святої присяги». У грамоті цар виявляв цілковиту солідарність із селянами, закликав їх об'єднання та боротьби проти чиновників і поміщиків.

У відповідь на цей заклик селяни почали створювати «Таємні дружини» і планували повстання, яке мало розпочатися 1 жовтня 1877 р., проте воно було викрито російською владою, а його організатори арештовані.

Великого суспільного резонансу наприкінці XIX ст. набув акт самоспалення українки Марії Ветрової, яка належала до народників. У 1897 р. вона була арештована та ув'язнена у Петропавлівській фортеці Петербурга за участь у діяльності підпільної народницької друкарні. В якості протесту проти російської влади вона вдалася до акту самоспалення. Звістка про це швидко поширилася та при-

звела до демонстрацій молоді у Петербурзі та Києві, які отримали назву «ветровських» демонстрацій.

Низький рівень політичної активності селян, несприйняття ними ідей селянської революції призвели до того, що народники відмовилися від ідей селянської революції та перейшли до тактики індивідуального терору. Вони сподівалися так ліквідувати самодержавство, захопити владу та через сільську общину прийти до соціалізму. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. більшість гуртків народників припинили діяльність, частина їх учасників відбувала ув'язнення чи заслання, частина перейшли на марксистські позиції.

#### *4. Земський ліберально-опозиційний рух*

Відповідно до реформи 1864 р. в українських губерніях, окрім Правобережжя, створювалися губернські, повітові земські збори та управи. У їх діяльності брали участь представники дворянства, міщан, купців, які прагнули до поміркованих суспільно-політичних змін шляхом реформ. За своїми поглядами вони належали до ліберального напрямку. Оскільки їх об'єднувала діяльність у земських установах, в історії рух отримав назву «земського ліберально-опозиційного» руху. Цей суспільно-політичний напрям особливого розвитку набув наприкінці 1870 рр. Після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Болгарія здобула незалежність від Османської імперії та першу свою конституцію. На подібні зміни в самій імперії сподівалися і земці.

Представники земського ліберального руху виступали за запровадження конституційної монархії, скликання законодавчого органу – Установчих зборів, запровадження самоуправління та демократичні свободи (свободи слова, друку, недоторканності особи). Вони вважали за необхідне збільшити селянські наділи, зменшити викупні платежі та надавати селянам доступні кредити для купівлі землі.

Ліберали належали до прибічників методів легальної політичної боротьби. Вони категорично заперечували застосування силових варіантів для вирішення суспільно-політичних суперечностей і вважали, що народні революції, як і посилення терору з боку влади, не здатні вирішити конфлікти, а лише поглиблюють та загострюють їх. Свої вимоги та бачення реформ вони викладали у петиціях, клопотаннях до різних урядових установ, публікаціях у періодичних виданнях.

Групи лібералів-земців діяли в харківському, полтавському, чернігівському земствах. Остання була найвпливовішою в Україні. До неї належали **Іван Петрункевич, Олександр Ліндфорс, Ілля Шраг** та інші. До ліберального земського руху Чернігівщини було залучено подружжя громадських діячів **Олександра та Софії Русових**. Їх будинок часто ставав місцем зборів земців, оскільки Софія була сестрою Олександра Ліндфорса. І. Петрунечевич у березні 1879 р. опублікував статтю «Найближчі завдання земств», яка фактично стала ідеологічним маніфес-

том лібералів-земців. Він також був автором опозиційної відозви від імені чернігівського земства, яка стала приводом до арешту та висилки І. Петрункевича з України.

До представників лібералів-земців Полтавщини належав відомий український політик, прем'єр-міністр Української Держави П. Срокопадського Федір Лизогуб. Його діяльність мала виразний український національний характер. У 1901 р. Ф. Лизогуб був обраний головою Полтавської губернської земської управи, яку очолював 15 років поспіль. За його сприяння у Полтаві був відкритий пам'ятник Івану Котляревському, перевидані твори письменника. Також Ф. Лизогуб долучився до створення в Полтаві міського музею, фінансував діяльність Школи художнього промислу у Миргороді, ініціював спорудження в Полтаві будинку земства у стилі українського модерну.

Розвиток польського та кримськотатарських національних рухів, земських лібералів та народників свідчив про високий суспільний запит на політичні й соціально-економічні зміни. Представники польського національного руху намагалися відновити польську державність, кримські татари виступали за розширення прав для реалізації культурно-просвітницької діяльності. Земські ліберали виступали за встановлення конституційної монархії та демократизації громадського життя. Народники представляли радикальний напрям суспільно-політичних рухів та виступали за повну ліквідацію самодержавства революційним шляхом, заходами індивідуального терору.

## **Діяльність народовців та формування перших політичних партій**

*1. Суспільно-політичне становище українських земель під владою Австро-Угорщини.*

*2. Русинство в суспільно-політичному житті регіону.*

*3. Діяльність народовців.*

*4. Радикалізація суспільно-політичного руху. Формування перших політичних партій.*

*1. Суспільно-політичне становище українських земель під владою Австро-Угорщини*

Революція 1848–1849 рр. в Австрії зазнала поразки. Після неї у державі встановився режим, що отримав назву «бахівської реакції», за прізвиськом міністра внутрішніх справ Олександра Баха. Цей режим тривав фактично до кінця 1850-х рр. Характерною ознакою «бахівської реакції» була цілеспрямована політика на посилення централізації влади австрійських монархів, обмеження регіональної

автономії, гласності судів, посилення цензури та переслідування національних рухів, зокрема і українських.

Для українців ситуація ускладнювалася тим, що вони мусили протистояти не лише австрійській владі, а й іншим народам, що претендували на провідні позиції в суспільно-політичному житті регіонів: у Галичині – полякам, у Буковині – румунам, у Закарпатті – угорцям. Протягом 10 років (1849–1859) намісником Галичини був польський граф Агенор Голуховський, який вирізнявся особливою протидією розвитку українського національного відродження у краї. Він цілеспрямовано призначав на посади представників польського народу, дискредитував представників українського національного відродження перед австрійською владою, звинувачуючи їх у співпраці з росіянами. А. Голуховський запровадив польську мову у навчальний процес і діловодство. Його діяльність призвела до посилення колонізації Галичини, витіснення українців із суспільно-політичного життя та домінування польських представників у політичному житті краю.

Попри зобов'язання австрійської влади, у 1849 р. сейм та крайовий відділ так і не були створені у Буковині. Проголошена автономія краю залишалася формальною. У період «бахівської реакції» імперська влада підпорядкувала край безпосередньому своєму управлінню.

У 60-ті рр. XIX ст. Австрію поглинула внутрішня криза, через низку воєнних поразок та посилення національних рухів. Під тиском обставин австрійська влада вимушена була піти на політичні поступки та відновити дію конституції 1849 р. У 1860 р. було створено двопалатний парламент – Державну Раду. У 1861 р. австрійським володінням було надано статус автономних країв з власним представницьким органом – сеймом.

Відповідно у 1861 р. у Львові розпочав свою роботу Галицький крайовий сейм. Він складався зі 150 депутатів, які обиралися за шести становими куріями терміном на 6 років. Відповідно до виборчого права українці могли претендувати на третину місць у Галицькому сеймі, але насправді кількість українців у ньому не перевищувала 15 осіб. Панівне положення у Галицькому крайовому сеймі займали поляки. Його роботою керував маршалок, призначений цісарем з-поміж поляків. Йому допомагав віце-маршалок. Часто цю посаду займав галицький греко-католицький митрополит, який міг бути за походженням українцем. Функції Галицького крайового сейму були обмежені. Він мав право вирішувати питання культури, освіти, аграрних відносин. Водночас діяльність крайового сейму пожвавила суспільно-політичне життя в Галичині, сприяла розвитку парламентаризму.

Про сильні позиції поляків у галицькому політикумі свідчить і те, що не лише маршалок Галицького крайового сейму був поляком, а й намісник Галичини також призначався виключно з представників польського шляхетства.

У лютому 1862 р. статус окремого коронного краю та внутрішнє самоврядування австрійська влада також надала Буковині. Проте доступ українців до Буковинського крайового сейму був обмежений. У ньому домінували румуни й німці. На відміну від Галичини та Буковини, Закарпаття прав на самоуправління не отримало.

У 1867 р. в імперії Габсбургів було прийнято нову конституцію, що проголошувала рівні права громадян у державних установах, судах, запроваджувала рівний доступ усіх соціальних станів до освітніх закладів. Наступного року в Австрійській імперії під тиском угорської знаті була проведена політична реформа, і вона стала Австро-Угорською імперією з конституційною монархією. Запровадження двоїстої імперії позначилось і на розвитку українських земель. Закарпаття не отримало самоврядування і визнавалось частиною Угорщини. Ця обставина ускладнювала зв'язок краю зі Східною Галичиною та Буковиною.

## *2. Русинство в суспільно-політичному житті регіону*

Поразка революції, згорання її демократичних завоювань, припинення діяльності Головної Руської Ради та домінування поляків у політичному житті Галичини призвели до того, що представники громадсько-політичного руху втратили сподівання на можливість поступок з боку австрійської влади у напрямі розширення прав українства. Середина XIX ст. у суспільно-політичному житті стала часом пошуків нових орієнтирів, становлення нових громадсько-політичних течій у регіоні.

Ще у 1840-х рр. на Галичині зародився напрям **старорусинства**. У наступному десятилітті його відгалуженням стало москвофільство, або русофільство. Прибічники старорусинства посилялись на історичні витоки краю з князівських часів та церковно-слов'янську літературу. Їм були властиві ідеї панславізму. Греко-католицьке духовенство, прихильне до ідей цієї течії, протистояло латинізації церкви та намагалися відродити і зберегти староукраїнські звичаї.

Поступово у старорусинському напрямі виразнішою ставала проросійська орієнтація, через що їх і називали «москвофілами», «русофілами». Вона була обумовлена хибними уявленнями та ідеалізацією російської влади. Їм видавалось, що на противагу австрійській монархії, яка підтримувала католицьку церкву, російський цар спроможний захистити православних, греко-католиків, обмежити сваволлю польських землевласників та забезпечити селян землею. Посиленню цих поглядів слугувала допомога росіян Австрії у придушенні угорської революції 1848–1849 рр., придушення російською владою польського повстання 1830 р. Авторитет Австрії в очах її підданих був підірваний воєнними поразками в австро-італо-французькій війні 1859 р., війні з Пруссією 1866 р. В умовах загострення суперечностей між Австрією та Росією політичні симпатії старорусинів

були на боці другої. Серед населення ширилися чутки про те, що Австрію спіткає доля Речі Посполитої, а територія Галичини буде захоплена росіянами.

У цих умовах 6 серпня 1866 р. у газеті «Слово» з'явився опублікований старорусинами лист до редакції «Погляд у будучність», у якому було викладене їх політичне бачення. Воно полягало у переконанні, що галицькі русини пов'язані історією, обрядом церковним, мовою і літературою з «великим руським народом» і є його частиною, а не окремим народом. Старорусини не визнавали самостійності української мови, вважали її одним із діалектів російської. Водночас прихильники напряду обіцяли залишатися вірними габсбурзькій короні.

У практичній діяльності старорусини займалися культурно-просвітницькою діяльністю, шляхом якої поширювали свої ідеї серед населення. На початку 60-х рр. ХІХ ст. вони керували низкою культурно-освітніх інституцій Галичини, які були засновані у період революції Головною руською радою, зокрема Народним домом, Галицько-руською матицею, Ставропігійським інститутом.

Старорусини створювали нові культурно-просвітницькі товариства. За їх ініціативою були відкриті студентські об'єднання «Академічний кружок» (Львів, 1870), «Руське казино» (Львів, 1876), «Товариство руських дам» (Львів, 1879). Одним із найчисельніших було «Товариство імені М. Качковського», засноване І. Наумовичем у Коломиї у 1874 р.

Старорусини також відкривали читальні, бібліотеки, школи, проводили у них заняття для популяризації своїх ідей серед широкого загалу. Вони створили окрему мову – «язичіє», яка була поєднанням російської, української, польської та церковнослов'янської мов. «Язичієм» публікували періодичні видання, популярні та доступні за ціною книги для селян, проте через штучний характер воно не мало великої кількості прихильників та послідовників.

Серед прибічників старорусинства був член «Руської трійці» Яків Головацький, що створило для них можливість вести свій початок від цієї організації. До напряду також належали Денис Зубрицький, Богдан Дідицький, Іван Наумович та Михайло Качковський. Одним з активних учасників руху на Закарпатті був Адольф Добрянський, Олександр Духнович, на Буковині – Касіян Богатирець.

Російській владі була дуже вигідна така позиція частини галицької інтелігенції. На підтримку старорусинів вони спрямовували значні субвенції. Помітну роль у налагодженні цих контактів та формуванні прихильного до Москви ставлення з боку західноукраїнської інтелігенції відігравав протоієрей російського посольства у Відні М. Раєвський. У 1870 р. старорусини заснували політичну організацію – Руську раду, що позиціонувала себе продовжувачкою справи Головної руської ради 1848–1851 рр. щодо захисту прав та інтересів населення. Її друкованими органами були журнал «Слово» (1866–1887), газети «Руська Рада» (1871–1912), «Наука» (1871–1899), «Новий пролом» (1883–1887) та інші.

З розвитком суспільно-політичної течії народництва старорусини почали втрачати підтримку серед населення. На зменшення їх авторитету вплинула гучна судова справа 1882 р. під назвою «Процес Ольги Грабар». Представники русинства Адольф Добрянський, його дочка Ольга Грабар, Іван Наумович та інші були звинувачені австрійською владою у державній зраді після того, як мешканці прикордонного до Російської імперії села Гнилички на Тернопільщині перейшли у православ'я. Проте на Буковині, а особливо на Закарпатті, цей напрям залишався панівним тривалий час, і здебільшого завдяки впливу православного духовенства.

### ***3. Діяльність народовців***

На початку 1860-х років у суспільно-політичному житті Галичини зародився рух народовців (народовецький рух), представники якого відстоювали самобутність українського народу, докладали зусиль до вивчення та розвитку української культури та національної самосвідомості. Вони категорично заперечували погляди старорусинів. Народовці вважали, що українці, хоч і опинились під владою Австрійської та Російської імперій, є єдиним народом.

Прибічниками цього руху були переважно представники молодшої української інтелігенції: студенти, вчителі, священники. Серед них Володимир Шашкевич (син Маркіяна Шашкевича), Ксенофонт Климкович, Федір Заревич, Євген Згарський, Данило Тянчкевич. Вони надихалися діяльністю громадівців, етнографічними, історичними розвідками наддніпрянців, їх літературною творчістю, зокрема й поезіями Тараса Шевченка.

Народовці розгорнули широку культурно-просвітницьку діяльність. Їм було складно це зробити, оскільки у її реалізації вони мусили протистояти офіційній австрійській владі, польському домінуванню у суспільно-політичному житті Галичини, і водночас сильній позиції москвофільства.

У 1861 р. у Львові за ініціативи Юліана Лаврівського було засноване перше культурно-розважальне товариство «**Руська бесіда**». Для розвитку української культури його учасники організовували читальні, бібліотеки, влаштовували літературно-музичні вечори, зібрання інтелігенції, концерти, вечорниці. З часом «Руська бесіда» стала справжнім осередком культурно-просвітницького життя. Вона мала відділи у Тернополі, Станіславі та інших містах Галичини.

У 1864 р. товариство за ініціативи того ж Юліана Лаврівського створило перший на західноукраїнських землях театр з однойменною назвою. Його керівником став актор, режисер Омелян Бачинський. Театр виступав із постановками українських авторів. Зокрема, перша його вистава була за твором Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся». «Руська бесіда» багато гастролювала по Галичині, Буковині, мала виступи і на території Наддніпрянщини (у м. Кам'янець-Подільський, Жмеринка, Житомир).

Народовці організовували студентські товариства за прикладом громад. Одне з таких об'єднань було відкрите у 1863 р. у Львові. Важливе значення в українському національному відродженні мало товариство «**Просвіта**». Воно було відкрите у **1868 р.** у Львові. Першим його головою став педагог і композитор **Анатоль Вахнянин**. Товариство проводило широку культурно-просвітницьку діяльність. «Просвіта» видавала твори українських письменників, шкільні підручники. Серед них українські читанки, букварі граматики латинської та німецької мов, підручники з математики, географії, ботаніки та інші. Об'єднання мало і власний друкований орган «Письмо з Просвіти» (1877–1879). Народовці також видавали літературні часописи: «Вечерниці», «Мета», «Нива», «Руслан».

У 1871 р. «Просвіта» відкрила школу для «читання і письма руського для службовців». Насамперед вона призначалася для листонош і перевізників. У цьому ж році при товаристві почав працювати музей, у якому зберігалися етнографічні матеріали, зібрані його членами.

Важливим напрямом діяльності для товариства стало відкриття читалень. Перша почала працювати у 1874 р. у с. Денисові на Тернопільщині. Згодом була створена розгалужена мережа читалень у Галичині й Буковині, що сприяли популяризації читання та освіти серед українського населення.

Українська інтелігенція Наддніпрянщини співпрацювала з народовцями. Результатом цієї взаємодії стало створення в 1873 р. у Львові Літературно-наукового товариства імені Тараса Шевченка. Ініціатива його створення належала письменнику, громадівцю Олександрю Кониському. Серед засновників-народовців були Юліан Романчук, Омелян і Олександр Огоновські, Корнило Сушкевич та інші. Фінансову підтримку товариству надала полтавська поміщиця Єлисавета Милорадович-Скоропадська, тітка гетьмана Павла Скоропадського. Товариство займалося літературною, науковою, видавничою справою. Лише за період 1873–1892 рр. було опубліковано понад 20 книг, періодичні видання «Правда» і «Зоря».

У 1892 р. товариство було реорганізоване у Наукове товариство імені Шевченка (НТШ). З цього часу воно почало видавати «Записки Наукового товариства імені Шевченка». Товариство працювало за принципом академії наук. У складі НТШ діяло три секції: історично-філософська, філологічна, математично-природописно-лікарська. Особливого розвитку товариство набуло за часів головування Михайла Грушевського (1897–1913). Цей період в історії установи часто називають «золотим». Лише за цей час діяльності НТШ опублікувало приблизно 800 томів наукових праць. Фонди бібліотеки товариства нараховували майже 70 тисяч книг та 500 рукописів. Вона обмінювалася науковою літературою із 230 науковими установами світу. В музеї НТШ зберігалося понад 9 тисяч етнографічних і 5 тисяч археологічних пам'яток.

Наприкінці 1860-х – у 1870-х рр. друкованим органом народовців був журнал «Правда», у якому висвітлювалася політична, наукова проблематика, публі-

кувалися літературні твори. У 1879 р. Юліан Романчук заснував політичний часопис «Батьківщина», який призначався для поширення серед українського селянства. На інтелігенцію було спрямоване видавництво газети «Діло», яка виходила за редакції Володимира Барвінського з 1880 р. у Львові. Сама назва цього видання слугувала певною протидією друкованому органу москвофілів «Слово». З 1883 р. народовці видавали літературно-науковий журнал «Зоря».

У **1880 р.** у Львові відбулося перше українське **народне віче**. Його організатором був В. Барвінський. Фактично воно було свідченням переходу народовців від культурно-просвітницького до політичного етапу діяльності. У віче взяли участь приблизно 2 тис. селян. Вони сформувавши резолюцію до австрійської влади з вимогами поліпшити державно-економічне становище галицьких українців, розширити їх політичні, економічні та культурні права.

У **1885 р.** народовці засновали політичну організацію **«Народна рада»**. Вона мала продовжити традиції Головної руської ради і протидіяти москвофільській «Руській раді». Метою своєї діяльності «Народна рада» вважала захист прав українців. Члени організації дотримувалися висунутої ще Головною руською радою політичної вимоги про поділ Галичини на західну польську частину та східну – українську. Вони відстоювали ідею єдності галицьких українців із наддніпрянськими, окремішності українського народу від польського та російського. Головою «Народної ради» був Юліан Романчук. Друкованими органами – газети «Батьківщина» та «Діло».

Осередком розвитку народо-вського руху на Буковині став Чернівецький університет, який був відкритий у 1875 р. Важливий внесок у дослідження, поширення української мови зробив керівник кафедри української мови й літератури університету Гнат Онишкевич.

З **1869 р.** у Чернівцях діяло **товариство «Руська бесіда»**, яке було під впливом русинства. У 1884 р. товариство перейшло під вплив народовців, які надали його діяльності відповідного спрямування. У 1885 р. «Руська бесіда» почала видавати першу українську політичну газету на Буковині «Буковина». Вона стала друкованим органом товариства. Редактором видання був письменник Юрій Федькович. Він перший почав писати твори живою народною мовою на Буковині. У 1862 р. вийшла його перша збірка поезій «Поезії». Юрій Федькович писав також українською мовою прозові твори та драми. Він був і першим збирачем фольклору на Буковині. За Юрієм Федьковичем закріпилося визначення «будителя» Буковини, засновника нової української літератури у краї.

#### ***4. Радикалізація суспільно-політичного руху. Формування перших політичних партій***

Із середини **1870-х рр.** у суспільно-політичному житті Галичини почала формуватися нова течія, яка за своїм спрямуванням отримала назву радикальної.

До неї належали молоді, активні громадські діячі, представники творчої інтелігенції **Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький** та інші. Під впливом М. Драгоманова вони сприйняли соціалістичні ідеї, критикували народівців та москвофілів. Не підтримували вони також діяльності греко-католицьких священників. Радикали дотримувались соціалістичних поглядів, вважали, що першочерговим завданням політиків має стати захист інтересів селянства, ліквідація залишків кріпацтва, передача селянам поміщицьких земель та угідь. Головне завдання своєї діяльності вони вбачали у пропаганді поглядів серед широких мас населення з метою їх активізації в політичному житті.

Визначення напряму як політичної течії відбулося після першого львівського **судового процесу проти українських соціалістів 1877–1878 рр.** По ньому проходили І. Франко, М. Павлик і О. Терлецький, яких звинувачували в участі у таємній соціалістичній організації. Їх твори австрійська влада конфіскувала. І. Франка засудили до 9-місячного ув'язнення.

Проте це не зупинило діяльність радикалів. У **1890 р.** вони утворили першу українську політичну партію – **Русько-українську радикальну партію (РУРП), яку очолив І. Франко.** У своїх політичних поглядах партія орієнтувалася на українське селянство, проте РУРП мала внутрішні ідеологічні суперечності щодо бачення майбутнього України. «Старі» радикали, до яких належали І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, дотримувались ідей федералізації Російської та Австро-Угорської імперій. Вони фактично заперечували потребу творення самостійної української держави.

На противагу їм «молоді» радикали – В'ячеслав Будзиновський, Юліан Бачинський, Семен Вітик, Микола Ганкевич – відстоювали необхідність набуття Україною незалежності. Саме в цьому вони вбачали головну мету діяльності РУРП. Усвідомлюючи всю складність її досягнення, «молоді» радикали також підтримували ідею поділу Галичини на дві частини – східну (українську) та західну (польську).

Обґрунтування ідеї самостійності України пов'язане з виданням у **1895 р. Ю. Бачинським праці «Україна irredenta» («Україна уярмлена»).** Автор аргументовано доводив, що політична самостійність України є єдиним шляхом для продовження її існування, умовою економічного та культурного розвитку. Після цього ідея політичної самостійності України була внесена до програми партії як одна із ключових позицій.

В умовах загострення відносин між Російською та Австрійською імперіями остання пішла на співпрацю з представниками українського національного руху. У **1890 р.** О. Барвінський, Ю. Романчук, С. Сембратович разом із народівцями В. Антоновичем, О. Кониським підписали з представниками австрійської влади та польського політичної еліти угоду. В історіографії вона відома як **«нова ера».**

Відповідно до угоди народівці відмовлялися від співпраці з москвофілами й зобов'язувалися бути лояльними до австрійської влади в обмін на розширення можливостей для політичної, економічної, культурно-просвітницької діяльності народівців. Запровадження «нової ери» позитивно вплинуло на розвиток українського національного відродження на західноукраїнських землях шляхом реалізації цілої низки ініціатив у різних сферах діяльності.

Було розширено сферу вживання української мови. У галицьких та буковинських освітніх закладах з 1892 р. запроваджувався український фонетичний правопис. На низку вчительських семінарій поширювався принцип двомовності. Українська мова запроваджувалася у державних установах. Розширювався доступ українців до державних посад. У Коломиї була відкрита українська гімназія.

Важливим досягненням «нової ери» стало відкриття **в 1894 р. у Львівському університеті кафедри історії України** (офіційно вона називалася «Всесвітньої історії зі спеціальним оглядом історії Східної Європи»). У самому формуванні можна побачити «обережність» австрійської влади в українському питанні. У той час як в університеті з 1882 р. працювала кафедра історії Польщі, для кафедри історії України було запропоноване саме таке формулювання, яке австрійський міністр освіти Пауль фон Гавча пояснював несформованістю історії України як науки. Планували, що керувати її діяльністю буде В. Антонович, але враховуючи свій поважний вік, він запропонував на цю посаду його учня М. Грушевського. У 1892 р. було відкрито і страхове товариство «Дністер» у Львові.

Проте для австрійської влади та панівної у політикумі краю польської еліти, очевидно, угода з народівцями мала тимчасовий, більше популістський характер, оскільки вони системно порушували її умови. Проявом цього стали так звані «баденівські вибори». Вони отримали свою назву за прізвищем намісника Галичини Казимира Фелікса Бадені, а з 1895 р. прем'єра та міністра внутрішніх справ Австро-Угорщини. За його керівництва у 1895 р. з суттєвими порушеннями відбулися вибори до Галицького крайового сейму. Вони супроводжувалися прямими підкупамі, проводилися не у спеціально відведених приміщеннях, а в шинках та корчмах, не існувало чітких списків виборців. Відкритим насильством закінчилися вибори в Галичині до Державної ради у 1897 р. Силою зброї був розігнаний мітинг проти виборчого закону, що обмежував виборчі права незаможних категорій населення. Під час виборів було вбито 10 осіб, 19 – важко поранено, 769 – арештовано. Внаслідок цієї виборчої компанії із 63 послів від Галичини лише 3 були українцями.

Серед представників народівців не всі прихильно ставилися до укладеної «новоерівської» домовленості. Критика посилилася, коли стало зрозуміло, що суттєво ця угода не здатна змінити становище українців. У 1894 р. група народівців на чолі з Ю. Романчуком відмовилися від «новоерівської» політики. Вони перейшли на національні позиції та відмовилися від соціалістичних ідей.

Внаслідок цього в **1899 р.** національне крило РУРП у співпраці з народовцями створили **Українську національно-демократичну партію (УНДП)**, яку очолив Ю. Романчук. Базуючись на національній платформі, УНДП об'єднала різні верстви українського суспільства. Метою діяльності УНДП було визнано демократизацію політичного життя в Австро-Угорщині шляхом законодавчих змін, рівноправ'я українського і польського населення Галичини; створення українського Коронного краю; запровадження прогресивного податку та захист інтересів селянства. УНДП стала наймасовішою і найвпливовішою політичною силою Галичини.

У **1899 р.** окремі радикали, які вийшли з РУРП (Микола Ганкевич, Семен Вітик, Михайло Новаківський, Роман Ярославич, Яцко Остапчук), створили **Українську соціал-демократичну партію (УСДП)**. У політичній діяльності партія спиралась на робітників. Ідеологічною основою для них став австрійський соціалізм. Водночас члени УСДП виступали за незалежність і соборність українських земель.

Наприкінці XIX ст., попри різні політичні течії та напрями, у суспільно-політичному житті українських земель, що перебували під владою Австро-Угорської імперії, домінувала українофільська орієнтація.

### *Завдання для самоконтролю*

#### ***1. Визначте причину ліквідації Задунайського козацтва:***

- а) розширення російською владою кордонів;
- б) перехід частини козаків на бік російської армії під час російсько-турецької війни;
- в) невідповідність моделі самодержавної політики російської влади;
- г) політика колонізації Кубані та Дону.

#### ***2. За описом визначте, про якого діяча йдеться:***

- а) перший ректор Київського університету, ботанік, філолог, етнограф; впорядкував та видав три збірки українських народних пісень;
- б) студент греко-католицької семінарії, виголосив першу проповідь українською мовою у соборі Святого Юра, сформував альманах літературних творів під назвою «Зоря»;
- в) правознавець, канцелярист, один із засновників та авторів програмних документів Кирило-Мефодіївського братства; після розкриття товариства був засуджений до трьох років ув'язнення;

г) був обраний «громадським депутатом» буковинських селян; після невдалих спроб законним шляхом протистояти сваволі землевласників організував повстання селян. Згодом обраний депутатом від селян Галичини та Буковини в першому австрійському парламенті.

**3. Визначте, яким організаціям були властиві наведені нижче погляди:**

а) збереження української системи судочинства та реставрації козацького війська;

б) повалення самодержавства, встановлення республіки, або конституційної монархії, скасування кріпосного права та станових привілеїв;

в) ідея відокремлення Східної Галичини від Західної, перетворення її на окремих коронний край зі статусом національно-територіальної автономії;

г) знищення самодержавства і скасування кріпосного права та суспільних станів, створення демократичної федерації рівноправних слов'янських християнських республік із центром у Києві.

**4. Вкажіть причини зародження українського національного відродження.**

**5. Визначте наслідки для українських земель польського національного повстання 1830–1831 рр.**

**6. Вкажіть, який стиль був домінуючим в українській архітектурі першої половини XIX ст. Які риси були йому властиві?**

**7. Визначте, яка регіональна господарська спеціалізація сформувалася в Україні у другій половині XIX ст.**

**8. Порівняйте діяльність старих та молодих громад.**

**9. Вкажіть, які культурно-просвітницькі заходи вдалося реалізувати народовцям.**

**10. Яка партія була першою на території України? Якими були її програмні вимоги?**

## ЧАСТИНА 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

### Соціально-економічний розвиток

- 1. Економічна криза та її вплив на розвиток промисловості.*
- 2. Стан сільського господарства.*
- 3. Земельна реформа П. Столипіна.*

#### *1. Економічна криза та її вплив на розвиток промисловості*

Темпи економічного розвитку українських губерній у пореформений період були вражаюче високими, проте у 1900–1903 рр. відбувалася економічна криза. Багато підприємств закривалися, або скорочували виробництво. Скорочення виробництва у різних галузях становило від 9 до 15 %. Підприємці вимушені були зменшувати заробітну платню або звільняти робітників. Приблизно 100 тис. осіб втратили роботу. Це призвело до загострення соціальної ситуації та хвилі страйків, що відбувалися у великих містах України: Харкові, Катеринославі, Одесі та інших. Післякризова депресія тривала протягом 1904–1908 рр. і лише з 1909–1913 рр. почався промисловий ріст.

В умовах економічної кризи посилилися процеси концентрації виробництва. Великі промислові підприємства поглинали дрібні фабрики та заводи. На початку ХХ ст. українські губернії за рівнем концентрації виробництва в основних галузях промисловості домінували у світі. Концентрація промислового виробництва сприяла їх монополізації, тобто створенню об'єднань промислових підприємств певної галузі, що регулюють обсяг виробництва, розподіляють ринки збуту продукції, встановлювали ціни.

Перша монополія в Україні була створена ще у 1887 р. у цукровій промисловості. Проте саме на початку ХХ ст. цей процес набув найбільшого поширення. Серед усіх форм монополістичних об'єднань в Україні переважали синдикати. Вони утворювали підприємства, які зберігали свою самостійність і власність на виробничі потужності, водночас у межах монополії домовлялися про розподіл ринку збуту та спільну цінову політику.

Особливо інтенсивно процес утворення синдикатів відбувався у галузі важкої промисловості: металургійної, кам'яновугільної, залізорудної. Так, у 1902 р. було створено «Товариство для продажу виробів російських металургійних заводів» («Продамет»). Це була найбільша монополія в межах Російської імперії. У 1913 р. до її складу входило 90 % усіх металургійних підприємств імперії, переважна більшість яких належала іноземцям.

У 1902 р. також були створені монополії «Продвагон», «Трубопродаж», у 1904 р. – «Продвугілля», у 1908 р. – «Продаруд», «Дріт» та інші.

Для промислового розвитку початку ХХ ст. характерним залишалось домінування іноземного капіталу. У вугільній промисловості він становив 63 %, у металургійній – 90 %. Зберігався нерівномірний регіональний розвиток із його спеціалізацією. На Донеччині видобували вугілля, Криворіжжя спеціалізувалося на видобутку та обробці залізної руди, Нікополь – марганцю. Правобережна Україна залишалась центром розвитку цукрової промисловості, на Півдні України розвивалося товарне землеробство.

На початку ХХ ст. у промисловому розвитку західноукраїнських земель продовжувала розвиватися переважно видобувна промисловість. У ній, як і в попередній період, домінував іноземний капітал. У 1909 р. за обсягами видобутку нафти Галичина була третьою у світі після США та Росії, проте вже з 1910 р. спостерігалось скорочення видобутку нафти у регіоні. Подібною була ситуація і в галузі видобутку озокериту. На початку ХХ ст. м. Борислав був центром його видобутку, але поступово втрачав свої позиції через підвищення його видобутку на світовому рівні.

Важливим сегментом економіки регіону залишалися лісозаготівельна та деревообробна промисловості, проте вони повністю контролювалися іноземцями, які безконтрольно вирубували деревину та вивозили на переробку за кордон, що завдавало регіону непоправних природних втрат та позбавляло можливості спрямовувати сировину на розвиток промисловості на західноукраїнських землях.

Водночас рівень безпеки праці на Галичині залишався низьким. На підприємствах зберігалися тяжкі умови праці Економіст Степан Гулішамбаров зазначав: «Хто був у Бориславі, цій Галицькій Каліфорнії, хто бачив тутешнього робітника, який ледве нагадує людський образ, хто був присутній при веденні роботи, той бачив пекло Данте, і якщо вийшов звідти цілий і неушкоджений, то кинеться прожогом втікати далі від цієї пастки. Стан справи в Бориславі такий жалюгідний, роботи ведуться так примітивно, робітники такі злиденні і принижені, промисловість знаходиться на низькому рівні і взагалі вся бориславська обстановка так різко дисгармоніє з усім тим, що прийнято називати європейським. Важко повірити, що Борислав знаходиться у центрі Європи, а не де-небудь у глухій частині Азії або Африки».

Тяжка праця, залежність від іноземних власників підприємств призводила до страйків робітників. У 1902 р. відбулися страйки львівських будівельників, у 1904 р. – дрогобицьких нафтовиків. Страйковий робітничий рух посилювався у 1905 р. Очевидно, на це вплинуло розгортання революції в Росії.

У травні та липні 1905 р. у Львові відбувалися страйки будівельників. Вони вимагали скоротити робочий день до 9,5 годин, збільшити заробітну плату, оплату понаднормової роботи, зафіксувати правило 14-денного попередження про звільнення. Була також низка вимог, що стосувалися жіночої праці, а саме вони

повинні були носити вапно максимум для 4 мулярів, а якщо потрібно підійматися на вищий поверх – то максимум для двох. Муляри повинні були краще ставилися до жінок і не вживати до них образливих слів. Водночас для жінок вимагали нижчої оплати праці, пояснюючи це меншою продуктивністю праці під час виконання важкої фізичної роботи. Страйки були розігнані, проте виконання деяких вимог їм вдалося досягти: збільшилася заробітна плата і під час звільнення робітникам виплачували зароблені ними кошти.

## *2. Стан сільського господарства*

Подальша капіталізація сільського господарства мала неоднозначні наслідки. Колишні поміщики та незначна частина заможного селянства для розвитку своїх господарств скуповували землю, орендували, запроваджували нову техніку, сільськогосподарські культури, наймали робітників, проте більшість селян українських губерній не мали такої можливості. Необхідність виплати викупних платежів, податки, збереження частини зобов'язань перед землевласниками унеможлилювали розвиток їх господарств, призводили до обезземелення.

У 1905 р. частка безземельних і малоземельних селян становила 80,5 %, а заможних селян – лише 5 %. Це призводило до поглиблення процесів соціального розшарування. Ситуацію ускладнював швидкий приріст сільського населення, яке за 50 пореформених років майже подвоїлось. Це призводило до аграрного перенаселення та зростання соціального напруження. Промисловість і великі сільські господарства не могли забезпечити роботою всіх людей, які її потребували, особливо в умовах економічної кризи. У 1902 р. повстання селян охопило Полтавщину та Харківщину.

Подібною була ситуація і на західноукраїнських землях. Тут у власності великих землевласників, які були іноземцями, зосереджувалося 40 % усіх земель. Власники цих господарств мали можливість запроваджувати нові технології, зокрема вводити систему сівозміни, добрива, нову техніку, сільськогосподарські культури. Вони використовували працю вільнонайманих робітників, а частину продукції спрямовували на ринок.

Проте для переважної більшості господарств рівень запровадження нових технологій обробки ґрунту, техніки, культур був дуже низьким. Це безпосередньо впливало на низький рівень продуктивності та товаризації сільського господарства. Більшість малоземельних господарств залишалися натуральними та напівнатуральними за своїм характером. Недостатність землі, необхідність виплати податків та різних зобов'язань прирікала селян до постійного життя на межі голоду, розорення і втрати землі. Ситуація ускладнювалася аграрним перенаселенням регіону.

Селянство Галичини, Буковини, Закарпаття чинило опір іноземним землевласникам. Він набував як пасивних, так і активних форм. До останніх належала

хвиля селянських страйків, що прокотилися Галичиною у 1902 р. Наприкінці липня 1902 р. в Галичині страйкувало понад 100 тис. сільськогосподарських робітників. Вони вимагали скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, вільного користування лісами та луками, які були у власності великих землевласників. Страйковий рух був придушений.

Значного розвитку на початку ХХ ст. у Східній Галичині досяг кооперативний рух. Кооперативні товариства не обмежувалися суто економічними заходами. При кооперативах відкривалися читальні, проводилися заняття, культурницькі заходи.

Продовжувалася масова трудова еміграція українських селян на початку ХХ ст. до Канади, США, Бразилії.

У пошуках кращого життя селяни Наддніпрянщини також зважувалися на трудову еміграцію, проте напрями їх переміщення були зорієнтовані до Середньої Азії, Сибіру, Далекого Сходу. Особливо збільшився потік емігрантів після будівництва Транссибірської залізниці. Загальна кількість українців, які виїжджали до вказаних регіонів на межі ХІХ–ХХ ст., сягала кількох мільйонів осіб.

У Південно-Західному Сибіру й Північному Казахстані українці сформували компактне поселення, що отримало назву Сірого клину. На Далекому Сході на Амурі й узбережжі Тихого океану був Зелений Клин. Існували також Жовтий клин у середньому та нижньому Поволжі, Малиновий клин на Кубані. Перебуваючи далеко від рідного краю, українці продовжували відтворювати на нових територіях національну культуру.

### *3. Земельна реформа П. Столипіна*

Аграрне питання залишалося одним зі складних та небезпечних для імперського режиму, особливо в умовах революційних подій (1905–1907). У 1906 р. міністром внутрішніх справ Петром Столипіним була розпочата аграрна реформа, яку за його прізвищем називають «столипінською». Вона була спрямована на руйнування сільської общини, формування фінансово міцної групи середніх землевласників, які надалі мали стати запорукою та основою стабільного існування і непорушності самодержавства. Відповідно до умов реформи, селяни за бажанням могли вийти з общини, забравши у приватну власність свої наділи без викупної плати. Так селяни могли самостійного господарювати і на них не поширювалася кругова порука по виплаті податків та інших зобов'язань. Якщо домогосподар забирав свою землю, він міг оформити її однією ділянкою – **відрубом**. Якщо переносив туди і свою хату, цю землю називали **хутором**.

Селяни також могли викупити земельні ділянки у поміщиків за допомогою позик від Селянського банку. Водночас одержавши землю, вони не мали права продавати її особам іншого стану, а також володіти більше ніж шести земельними

наділами. Покупцями землі переважно були заможні селяни, що скуповували її з метою подальшої здачі в оренду невеликими частинами.

Одне із завдань реформи полягало у вирішенні проблеми аграрного перенаселення. З цією метою російська влада заохочувала українських селян до міграції у Сибір, Середню Азію, на Далекий Схід. З України виїхало майже 1 млн осіб, але через складні природно-кліматичні умови цих регіонів приблизно 70 % повернулися. Фактично реформа тривала до 1911 р., коли її ініціатора було вбито.

В Україні реформа проходила швидше, ніж загалом у Російській імперії, що свідчить про приватновласницькі тенденції українського селянства. Проте і на території Наддніпрянщини процес виходу з общини був відмінним на регіональному рівні. Протягом 1907–1915 рр. на Правобережній Україні з общини вийшло 48 % господарств, на Півдні – 42 %, на Лівобережжі – 16,5 %.

Реформа стимулювала розвиток приватних господарств у напрямі їх капіталізації, але остаточно ліквідувати общину не вдалося, як і вирішити проблему аграрного перенаселення. Навіть більше, реформа посилила майнове розшарування селян. Отже, реформа загострювала земельне питання та посилювала соціальну напругу.

## Політизація українського національного відродження

### *1. Формування політичних партій Наддніпрянщини.*

*2. Український суспільно-політичний рух в умовах російської революції (1905–1907).*

*3. Українські політичні сили в умовах російського імперського наступу (1907–1914).*

### *1. Формування політичних партій Наддніпрянщини*

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в розвитку українського національного відродження відбувався перехід до третього його етапу. Він характеризувався консолідацією громадсько-політичних течій та формуванням політичних партій. У **1897 р.** зусиллями В. Антоновича та О. Кониського була створена **Загальна українська безпартійна організація (ЗУБО)**. До її складу увійшло 20 українських громад. Головне завдання діяльності організації полягало в об'єднанні української інтелігенції для культурно-просвітницької роботи з метою національного відродження України.

ЗУБО займалася культурно-просвітницькою діяльністю. О. Лотоцький та О. Кониський відкрили в Києві видавництво «Вік». Воно спеціалізувалося на

виданні українських книжок, що були доступні за ціною та популярні серед населення. Об'єднання організувало свята, присвячені пам'ятним датам і подіям в історії України.

Проте молоде покоління української інтелігенції було більш рішуче налаштоване. Вони вважали, що культурно-просвітницька діяльність вже не відповідала потребам часу, та прагнули перейти до політичної боротьби.

У 1900 р. в Харкові студенти створили першу на території українських губерній політичну партію – **Революційну українську партію (РУП)**. Її засновниками були Дмитро Антонович, Левко Мацієвич, Михайло Русов, Микола Міхновський. До партії входили переважно студенти, представники інтелігенції, частина селянства та робітники. Діяльністю партії керував центральний комітет у Києві та закордонний комітет у Львові. Вони створили цілу мережу рупівських груп, що діяли в Києві, Лубнах, Харкові, Полтаві та інших містах України. Їх діяльність мала підтримку і на Поділлі та Волині.

Друкованими органами РУП були газети «Гасло», «Селянин», «Праця». Програмним документом РУП стала брошура М. Міхновського «Самостійна Україна», яка була опублікована у 1900 р. у Львові. Уперше в громадсько-політичному житті українських губерній проголошувалась ідея незалежності України. Її досягнення було визначено метою діяльності РУП. Проте у складі членів першої політичної партії Наддніпрянщини не було єдності. Частина їх відмовилась від ідеї самостійності і перейшла на федералістські позиції, виступаючи за національну автономію України.

Це призвело до першого розколу РУП. Із її складу вийшла група прихильників ідеї самостійності України на чолі з М. Міхновським. У **1902 р.** вони утворили окрему партію під назвою **Українська народна партія**. Її лідером став М. Міхновський. До складу увійшли Микола, Володимир та Сергій Шемети, Олександр Макаренко. Партія орієнтувалася на інтелігенцію, військових, українських робітників. Її програмним документом стали «Десять заповідей УНП», написані у 1903 р. М. Міхновським.

Самостійність і єдність України у них проголошувалася найвищою цінністю. «Десять заповідей» містили такі положення: «Одна, єдина, неподільна, від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей», «Україна для українців! Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів», «Усюди й завсігди уживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів».

Члени партії приділяли увагу і соціальним питанням. Вони були прибічниками ліквідації приватної власності на землю. УНП вимагала переглянути умови проведення викупних операцій, щоб зробити їх більш прийнятними для селян. Також її учасники виступали за зменшення орендної плати на землю відповідно до прибутків господарств. Для робітників УНП вимагала скорочення робочого

дня до 8 годин та заборони на використання дитячої праці. Діяльність партії поширювалася на Лівобережну Україну. Вона була орієнтована на робітників дрібних і середніх підприємств та селян.

У **1903 р.** відбувся другий розкол РУП. Із її складу відокремилася ліва група на чолі з журналістом Богданом Ярошевським, яка утворила **Українську соціалістичну партію**. У її програмі «Нарис програми Української партії соціалістичної» члени партії закликали до повалення російського самодержавства та побудови демократичної Української республіки.

УСП виступала за надання демократичних свобод, загального виборчого права, рівноправність усіх націй та громадян перед законом. В економічній сфері УСП були прибічниками усупільнення засобів виробництва та землі. Досягти своєї мети вони намагалися через просвітницьку роботу, водночас не відкидали можливості збройного повстання. УСП була нечисленною і не мала великої кількості прихильників. У 1905 р. УСП припинила існування.

Улітку 1904 р. відбувся третій і останній розкол РУП. Маркіян Меленевський, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Євген Голіцинський виступили за об'єднання з Російською соціал-демократичною робітничою партією (РСДРП). Не здобувши підтримки більшості, вони створили **Українську соціал-демократичну спілку**. З часом вона увійшла до складу РСДРП (меншовиків).

Останні члени РУП у грудні **1905 р.** створили **Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)**. До її складу увійшли М. Порш, В. Винниченко, С. Петлюра. У своїх поглядах вони намагалися поєднати риси націоналізму і марксизму. УСДРП майбутній розвиток України пов'язувала з набуттям національно-територіальної автономії в власним сеймом у складі Російської імперії. Представники партії відстоювали ідеї запровадження широких демократичних прав, націоналізацію землі. УСДРП була доволі численною, вона орієнтувалася на інтелігенцію, студентів, робітників. Її друкованими органами були «Праця», «Наш голос», «Дзвін».

Разом із націоналістичними та соціалістичними політичними партіями в Україні формувалася і ліберально-демократична політична течія. У **1904 р.** на конференції Загальноукраїнської безпартійної організації з ініціативи Євгена Чикаленка, Олександра Лотоцького, Євгена Тимченка була створена **Українська демократична партія**. Її члени виступали за скасування самодержавства та встановлення парламентського державного ладу. У національному питанні представники партії дотримувалися ідеї національно-територіальної автономії України у федеративній Росії, існування разом із загальноросійським парламентом національного сейму. Вони виступали за вільний національно-культурний розвиток національних меншин. В аграрному питанні члени УДП виступали за примусовий викуп поміщицької землі, передачу її місцевому самоврядуванню та розподіл між селянами за невелику плату.

Але позиції членів партії з деяких питань розходилися. Це призвело до розколу УДП. У 1905 р. її ліве крило, до якого належали Борис Грінченко, Сергій Єфремов, Федір Матушевський, заснувало **Українську радикальну партію**. Фактично політичні вимоги новоствореної партії не відрізнялися від УДП. Відмінність полягала у економічних частинах програмних документів. Члени УРП підтримували встановлення соціалістичного ладу. Вони виступали за примусовий викуп та переведення в державну або комунальну власність великих підприємств, залізниць, комунального господарства, запровадження прямого прогресивного податку на доходи, встановлення 8-годинного робочого дня на підприємствах та надання робітникам соціальних гарантій.

У 1905 р. розкол між партіями був подоланий. УДП і УРП були об'єднані в одну партію – **Українську радикально-демократичну партію**.

## ***2. Український суспільно-політичний рух в умовах російської революції (1905–1907)***

Причинами революції стали характерні риси внутрішнього життя Російської імперії початку ХХ ст., а саме невирішене земельне питання, важке становище робітників, національні утиски, відсутність демократичних свобод, ослаблення авторитету царської влади після поразки у російсько-японській війні 1904–1905 рр. Приводом до її початку став розстріл **9 січня 1905 р. у Петрограді** за наказом Миколи II мирної демонстрації. Її учасники хотіли передати петицію царю, у якій виклали свої проблеми та просили допомоги. Демонстранти не ставили політичних цілей, ними керувала «віра у доброго царя». Ці події увійшли в історію під назвою «**Кривавої неділі**». Вони спровокували хвилю масових страйків в усій імперії. В Україні протягом січня-березня страйковий рух охопив 320 заводів, фабрик, майстерень. Насамперед він був характерний для великих міст – Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, Миколаєва. Водночас виступи відбувалися і у сільській місцевості. Протягом січня-березня 1905 р. в Україні відбулося приблизно 140 селянських виступів. Революційних рух підтримали солдати і матроси.

14 червня 1905 р. відбулося повстання в Одеському порту на панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський». Його очолили матроси Григорій Вакуленчук та Панас Матюшенко. Це був перший масовий виступ у збройних силах Російської імперії. Матроси відмовилися виконувати накази командування, створили власні органи управління. Панцирник певний час перебував у водах Чорного моря, а потім пришвартувався у румунському порту Констанца. Більшість учасників виступу залишилися у Румунії на правах політичних емігрантів. Це повстання продемонструвало слабкість царської влади, самодержавство не могло більше спиратися на військових.

У жовтні 1905 р. розпочався всеросійський політичний страйк, який охопив і українські землі. Найбільшого розмаху збройні виступи набули у містах із вели-

кою концентрацією робітників, зокрема у Катеринославі, Олександрівську, Харкові, Горлівці та інших містах. Учасники страйків вимагали скликати Установчі збори й проголосити Росію демократичною республікою, у якій усі громадяни могли користуватися рівними правами і свободами.

У листопаді 1905 р. відбулося повстання матросів у Севастополі. Його очолив лейтенант Петро Шмідт. Повстання розпочалося на кораблі «Очаків», але згодом охопило команди 12 кораблів. Петро Шмідт та інші активні учасники повстання були страчені. У листопаді також відбулось повстання саперів у Києві під проводом Бориса Жаданівського. Одна з рот батальйону, де служив Б. Жаданівський, відмовилася нести караульну службу, вимагаючи поліпшення харчування та заміни командира. Повсталі солдати були розстріляні царською армією. Б. Жаданівському вдалося врятуватися.

Посилилися і виступи селянства. У жовтні 1905 р. під час всеросійського політичного страйку незаможні селяни с. Вихвостова на Чернігівщині здійснили напад на маєток місцевого поміщика та господарства заможних селян. Вони намагалися між собою поділити їх землю, майно, сільськогосподарський реманент та худобу. У відповідь заможні селяни вчинили самосуд над повстанцями і вбили 15 активістів виступу. Ці події лягли в основу повісті М. Коцюбинського «Fata Morgana».

У грудні 1905 р. під час придушення селянського повстання у с. Великих Сорочинцях на Полтавщині царська армія вбила 63 особи. Події цього повстання увійшли в історію під назвою «Сорочинської трагедії».

Царський уряд не міг контролювати ситуацію і вимушений був піти на поступки. 17 жовтня Микола II підписав Маніфест, у якому обіцяв громадянські свободи, а саме недоторканість особистості, свободу совісті, друку, зборів, союзів. У документі проголошувалося скликання Державної думи із законодавчими правами та гарантувалися вибори до неї всім верствам населення. Маніфест сприяв активізації політичного життя на українських землях, розгортанню культурно-просвітницької діяльності.

У школах, середніх та вищих навчальних закладах українська інтелігенція почала запроваджувати українську мову викладання. Так, у Харківському університеті запровадили курс з української словесності. Його викладав український фольклорист і етнограф Микола Сумцов. Олександр Грушевський викладав історію України в Новоросійському університеті у м. Одесі. У Київському університеті читали лекції з української літератури.

У **1905 р.** в м. Лубнах почала виходити перша в Наддніпрянщині україномовна газета «**Хлібороб**». Її видавцями були брати Шемети. Українською мовою почав виходити заснований ще у 1882 р. громадівцями історичний журнал «Київська старина» (з 1907 р. – «Україна»). Є. Чикаленко започаткував видання

газети «Громадська думка» (з вересня 1906 р. – «Рада»). У цей час почали виходити українською мовою періодичні видання «Дзвін», «Українська хата», «Рідний край», «Село», «Хата» та інші. У 1905 р. було відкрито першу «Прогресу» на території український губерній. Після цього культурно-просвітницькі організації створювалися не лише в Києві, а й у Чернігові, Житомирі, Катеринославі, Одесі, Миколаєві та інших містах. Вони створювали читальні, поширювали українську літературу, організовували лекції, творчі вечори.

За ініціативи М. Грушевського у 1907 р. в Києві було створене Українське наукове товариство. Воно створювалося за зразком Наукового товариства імені Т. Шевченка. У його складі були історична, філологічна, природничо-технічна секції, а також медична і статистична комісії. Товариство мало свій видавничий орган – журнал «Записки Українського наукового товариства».

У лютому-березні 1906 р. відбуваються вибори до I Державної думи. Більша частина українських партій бойкотувала вибори або були усунута від участі у них через арешти й заслання найактивніших членів. До складу I Державної думи, яка діяла з квітня до липня 1906 р., увійшло 102 делегати від України. Серед них 42 були селянами, 26 належали до інтелігенції, 24 – поміщиків, 8 – робітників і 1 священник. Частина цих депутатів у кількості 44 осіб створила «Українську парламентську громаду». Її очолив депутат від Чернігівщини, голова чернігівської громади Загальної української безпартійної організації, адвокат **Ілля Шраг**. Українська парламентська громада мала власний видавничий орган «Український вісник». Його редактором був відомий український літератор, публіцист Максим Славинський. У підготовці «Українського вісника» участь брали Д. Дорошенко, О. Лотоцький, М. Грушевський.

Українська парламентська громада розробила проєкт про надання Україні автономії, розширення використання української мови, запровадження її у школах. Проте він навіть не був винесений на обговорення. Дума головним питанням поставила прийняття закону про конфіскацію поміщицьких земель, через що була розпущена царським наказом у липні 1906 р.

Проте зовсім скасувати діяльність Державної думи в умовах продовження революційних виступів російська влада не наважилась. У січні–лютому 1907 р. відбулися вибори до II Державної Думи. У виборчому процесі взяли участь усі українські радикальні партії. У II Думі була сформована українська фракція «Українська думська громада» у складі 47 депутатів. Вона увійшла до фракції трудовиків і називала себе **Українською трудовою громадою**. Друкованим органом громади була газета «Рідна справа – Думські вісті». Українські депутати намагалися винести на обговорення Думи питання про автономію України, дозволу використання української мови в народній освіті і державному управлінні.

Проте 3 червня 1907 р. царським наказом проголошувався розпуск II Державної думи та запроваджувалися зміни до виборчого закону, що обмежувало виборчі права населення. Фактично це означало поразку революції.

На території Російської імперії запроваджувався реакційний режим, який отримав назву «третьочервневої монархії», або «столипінського режиму» (серпень 1907 – липень 1914) за прізвиськом одного із ідеологів цього режиму П. Столипіна. Далі були скликані III (1907–1912) та IV (1912–1917) Державні думи. Вони ввійшли в історію під назвою «лакейських», оскільки діяли виключно в інтересах самодержавства. У їх складі вже не було організованого представництва українських інтересів. До того ж рішенням III Державної думи було заборонено відзначати річницю смерті Т. Шевченка та збирати кошти на пам'ятник у Каневі.

### *3. Українські політичні сили в умовах російського імперського наступу (1907–1914)*

Після поразки революції у багатьох регіонах, зокрема і в Україні, запроваджувалося «особливе становище». В усій імперії діяли військово-польові суди, які за спрощеною процедурою здійснювали арешти активних громадсько-політичних діячів, учасників революційних подій. Заборонялися збори, наради, вводилася жорстка цензура. Політика російської влади мала відвертий антиукраїнський характер. В умовах переслідувань та численних обмежень припиняли діяльність «Просвіти», закривалися періодичні видання. Єдиною газетою, яка продовжувала виходити, була «Рада» Є. Чикаленка. Заборонялося використовувати на сторінках газет назви «Україна», «український народ».

Російська влада скасувала автономію університетів, студентам заборонялося проводити зібрання. У школах категорично заборонялося використовувати українську мову. Навіть співи та декламація українських віршів визнавалися неприпустимими. У 1910 р. П. Столипін видав указ про заборону «іногородцям» створювати товариства, клуби, видавати газети рідною мовою. Ці обмеження безпосередньо стосувалися українців.

Натомість П. Столипін підтримував поширення на території України російського шовінізму. У Наддніпрянщині діяли організації «Клуб російських націоналістів м. Києва», «Союз Архангела Михаїла» (чорносотенці). Діяльність російських шовіністів мала не лише українофобський, а й антисемітський характер. Шляхом дискредитації інших народів вони намагалися побудувати авторитет російського. Показовим прикладом може слугувати сфабрикована судова «**Справа Бейліса» (1911–1913)**. У Києві виявили мертвого 13-річного хлопчика Андрія Ющинського з ознаками ритуального вбивства. За цим злочинном був звинувачений прикажчик цегляного заводу, єврей Мендель Бейліс, який був зразковим сім'янином і ніколи не вчиняв агресії чи інших протиправних дій. Вбачаючи у

справі підтекст політичного замовлення, на його захист піднялася вся громадськість. Під тиском незаперечних доказів та громадської думки його виправдали у 1913 р.

В умовах жорсткої реакції українські політичні сили вимушені були знову перейти до нелегальних, конспіративних методів діяльності. У 1908 р. у Києві була створена нелегальна громадсько-політична організація – Товариство українських поступовців (ТУП). Вона діяла не як політична партія, а радше як об'єднання різних політичних течій українського спрямування від соціалістів до ліберальних демократів. Ініціатива її утворення належала Українській демократично-радикальній партії. Серед членів ТУП були М. Грушевський, Є. Чикаленко, С. Єфремов, В. Винниченко, І. Шраг та інші. Метою діяльності об'єднання було досягнення автономії України у складі федеративної російської держави, створення законодавчого виборного органу влади, дозвіл на широке використання української мови в освіті, культурі, органах управління. Попри нелегальний характер, ТУП мало приблизно 60 осередків на території України. Вона допомогла згуртувати українські політичні сили в умовах російського реакційного режиму.

### **Громадсько-культурна діяльність представників українського руху**

- 1. Рух за реформу виборчої системи Австро-Угорщини.*
- 2. Боротьба за створення українського університету.*
- 3. Українські фізкультурно-спортивні організації в національному русі.*

#### *1. Рух за реформу виборчої системи Австро-Угорщини*

У суспільно-політичному житті українців Східної Галичини на початку ХХ ст. домінантні позиції мала Українська національно-демократична партія (УНДП) під керівництвом Юліана Романчука, Костя Левицького, Михайла Грушевського. На початку ХХ ст. у краї також продовжували діяльність Русько-українська радикальна партія (РУРП) та Українська соціал-демократична партія (УСДП). Всі три політичні сили взаємодіяли між собою.

РУРП та УНДП головною метою своєї політичної діяльності вбачали досягнення національно-територіальної автономії Східної Галичини і Північної Буковини із власним сеймом та адміністрацією. Для УСДП першочерговим було досягнення культурно-національної автономії. Проте всі три політичні сили кінцевою метою національного руху вважали досягнення незалежності, соборності України.

Українські політичні сили продовжили практику скликання **народних віч** як засобу суспільно-політичного впливу і демонстрації власних ідей. Одне з них відбулося **12 листопада 1905 р.** у залі Народного дому. Під час цього зібрання українці організували ходу у середмістя Львова. Співали патріотичні пісні, зокрема і «Ще не вмерла Україна». Проте учасники народного віча були розігнані.

Активним був і розвиток національного руху на Буковині. В українському суспільно-політичному житті краю домінували народовці. У 1905 р. ними була створена перша українська партія на Буковині «Національна рада русинів на Буковині». Її лідерами були Степан Василько та Степан Смаль-Стоцький. Партія захищала інтереси селян на судових процесах, вела активну політичну боротьбу проти москвофілів, соціал-демократів, радикалів, висунула власну програму заходів для поліпшення народного добробуту. Друкованим органом Національної ради русинів на Буковині була газета «Народний голос».

У 1906 р. в Чернівцях почала діяльність Українська радикальна партія Буковини. Її очолили Теодор Галіп, Ілько та Остап Поповичі та інші. Вони критикували народницькі організації, прагнули до усунення будь-якої експлуатації, здобуття права вільно розпоряджатися землею; виступали за створення окремої української політико-адміністративної області з Галичини і Північної Буковини. Українська радикальна партія Буковини свої ідеї популяризувала у газетах «Народна справа» (1906–1908), «Громадянин» (1909–1910), брошурах, друкованому календарі «Зірниця».

На відміну від Східної Галичини та Буковини, на Закарпатті ситуація з розвитком національного руху була дуже складною. Угорська влада цілеспрямовано проводила політику мадяризації закарпатського населення. Вони забороняли використовувати українську мову в освітніх закладах, на церковному богослужінні, у видавничій справі, замінюючи її угорською. Влада насаджувала населення ідею того, що українці Закарпаття є частиною мадярської нації. У громадсько-політичному просторі краю сильними були москвофільські позиції, які підтримувалися, зокрема і фінансово, російською владою. Єдиним осередком збереження української національної культури була греко-католицька церква.

Окремим її представникам вдавалося на локальному рівні проводити культурно-просвітницькі заходи, підтримуючи так українську ідентичність і зв'язок з іншими регіонами України. Представником народовців на Закарпатті був священник, етнограф Юрій-Кальман Жатковський. Він досліджував церковну історію та етнографію Закарпатської України. Написав праці «Історіографія українських русинів» (1884); «Начерки із життя угорських русинів» (1895), «Короткий нарис української літератури» (1900) та «Коротка історія руської літератури до татарської навали» (1897). Ю. Жатковський був одним із авторів протесту західно-українських діячів культури «І ми в Європі» (1896). Він опублікував цілу низку

підручників для закарпатських шкіл, які згодом були вилучені угорською владою, а сам Ю. Жатковський зазнав переслідувань.

Важливою в українському національному розвитку Закарпаття була діяльність педагога Василя Чопея. Він уклав «Русько-мадярський словарь» (1883), до якого увійшли слова місцевої української говірки. У передмові до видання В. Чопей заперечував москвофільську ідею формування української мови як народної говірки російської, аргументовано доводив її самостійність. Він був автором підручників для народних шкіл, серед яких і перша на Закарпатті українська читанка. Вона була видана вже у 1918 р. Книга складалася із творів українських письменників, народних казок, пісень, праць з української історії та географії. Підручник відіграв важливу роль у вихованні національної свідомості та любові до рідної мови в закарпатських дітей.

Одним із актуальних політичних питань початку ХХ ст. стала вимога запровадження загального, рівного, прямого виборчого права для всіх громадян-чоловіків в Австро-Угорщині. Наявна куріальна система виборів суттєво обмежувала виборчі права українців, а отже, – і можливості представляти та захищати власні національні інтереси. Так, за результатами виборів до австрійського рейхстагу 1897 р. із 353 депутатів українців було лише 9, водночас поляків 63.

Особливої інтенсивності рух за реформу виборчої системи набув у 1905–1906 рр. 22 січня 1906 р. українська делегація, очолювана митрополитом Андрієм Шептицьким, зустрілася з цісарем Францом Йосифом I у Відні. Делегація просила надати українцям рівні з іншими народами Австрійської імперії політичні права, дотримання пропорційності під час визначення представництва від різних народів у вищих органах влади. Проте зустріч з австрійським правителем не мала практичного результату.

2 лютого 1906 р. питання запровадження загального виборчого права розглядалося на народному віче, яке УНДП організувала у Львові. У зібранні взяло участь багато українців, які підтримували цю вимогу. Вона була провідною у «Протесті Русинів Галицької землі», який оприлюднив Український парламентський клуб Державної ради і Народний комітет 1 листопада 1906 р. Документ також містив заклик до надання українським землям національно-територіальної автономії.

Під тиском громадськості у січні 1907 р. австрійський правитель затвердив новий виборчий закон, який декларував загальне виборче право. У цьому ж році відбулися вибори відповідно до нового законодавства.

Голосувати могли чоловіки, які досягли 24-річного віку і прожили у своїй громаді понад рік. Новий виборчий закон не був досконалим. У поділі мандатів між провінціями та народами не було дотримано паритетного поділу. Українцям надали один мандат на 109 тис. населення, водночас німці висували одного де-

путата від 44 тис. осіб, чехи – від 60 тис., поляки – від 66 тис. Виборчого права, як і раніше, були позбавлені жінки. Проте загальне представництво українців в австрійських органах влади збільшилося. Так, у 1907 р. 32 українці стали депутатами австрійської Державної ради.

Українські депутати в австрійському парламенті стояли на захисті гарантованих імперським законодавством прав українців, намагалися вибороти національно-територіальну автономію для українських земель, докладали зусиль для розширення сфери вживання української мови, відкриття українських навчальних закладів, зокрема й університету.

## ***2. Боротьба за створення українського університету***

Відкриття українського університету було одним із нагальних потреб українського національного руху Галичини. Згідно з імператорською ухвалою, у 1871 р. у Львівському університеті викладання мало відбуватися польською та українською мовами. Проте на практиці в університеті викладання велося польською мовою. Адміністративні посади також належали полякам. У різний час в університеті працювало шість кафедр з українською мовою викладання, Проте діяльність україномовних кафедр була нетривалою.

Уже наприкінці ХІХ ст. українські студенти почали чинити опір та вимагати повноцінного запровадження української мови в університетське навчання. Однією з перших публічних акцій став бойкот польських кафедр університету студентами-українцями, які входили до створеного у 1896 р. студентського товариства «Академічна громада». Це об'єднання молодих людей 19 травня 1898 р. організували урочистості до 100-річчя видання «Енеїди» І. Котляревського. Під час них вони запряглися відстоювати право навчатися українською у Львівському університеті. У 1899 р. у Львові пройшло перше на території Австро-Угорської імперії віче українських студентів. Під час його зібрання український депутат, адвокат Лонгин Цегельський виголосив меморіал про створення окремого українського університету, а не лише українських кафедр у наявному університеті.

У якості протесту 440 українських студентів у грудні 1900 р. вдавалися до сецесій – масового виходу з університету. Вони виїжджали на навчання до Праги, Відня, Кракова та інших закордонних міст.

Представники українського національного руху підтримували вимоги студентства. Вони збирали кошти для їх підтримки за кордоном. 19 листопада 1901 р. Юліан Романчук виступив в австрійському парламенті з пропозицією відкрити у Львові український університет. А на той період, коли буде відбуватися підготовка до створення навчального закладу, запровадити діяльність паралельних кафедр з українською мовою викладання.

Проте центральна австрійська влада та місцева польська не реагували на заклики українського студентства, що призвело до загострення ситуації. Віча українського студентства набували більш радикального характеру. Разом з вимогами відкриття українського університету звучали заклики до надання українським землям національно-територіальної автономії, і навіть незалежності. Між українськими та польськими студентами відбувалися сутички, які набували постійного характеру. Одна з них відбулася 22–23 січня 1907 р. Під час неї українські студенти захопили частину будівлі університету та вивісили з вікна синьо-жовтий прапор.

Трагедією закінчилася сутичка **1 липня 1910 р.** Тоді українські студенти організували віче. Польські студенти збудували у приміщенні університету барикади, щоб перешкодити українцям вийти з будинку. Під час заворушень загинув український студент **Адам Коцко**. Його похорон перетворився на масову маніфестацію, у якій взяли участь представники різних міст Галичини.

Ініціативу з відкриття українського університету у Львові підтримували українські депутати у Державній раді, які неодноразово намагалися поставити це питання на обговорення. У якості компромісу пропонувалося відкрити хоча б паралельні кафедри з українською мовою викладання. Проте навіть на такі поступки австрійські та польські чиновники не погоджувалися.

Загалом початок ХХ ст. характеризувався активним розвитком українського національного відродження, високим рівнем залученості населення до громадського-політичного й культурного життя Галичини. Це може свідчити про підвищення рівня української національної самосвідомості. Показником цього може слугувати розгалужена мережа «Просвіти», яка на 1914 р. нараховувала 77 філій і приблизно 3 тис. читалень.

На Буковині національне культурно-просвітницьке життя було зосереджено навколо товариства «Руська бесіда». Воно мало менше відділів, ніж на Галичині, але для регіону це був показник зростання національної самосвідомості. У Буковині в 1912 р. діяло 9 філій «Руської бесіди» і приблизно 150 читалень.

Окрім поширення української літератури, у відділах «Просвіти» та «Руська бесіда» організовували українські традиційні свята, тематичні зібрання, вистави, різноманітні виклади та заняття.

У регіоні продовжував розвиватися кооперативний рух. Споживчі і кредитні сільськогосподарські товариства не обмежувалися фінансовими операціями, вони активно долучалися до культурно-просвітницької діяльності. При кооперативах також відкривалися читальні, проводилися заняття, переважно на сільськогосподарську тематику. Товариства поширювали українську літературу серед населення.

Важливе значення у розвитку українського національного руху відіграла греко-католицька церква. Саме її представники ініціювали і підтримували куль-

турно-освітні заходи, спрямовані на поширення української мови, літератури, збереження традицій. Особливо помітним став цей вплив із 1900 р., коли митрополитом греко-католицької церкви був обраний Андрей Шептицький (1900–1944).

У своїй діяльності він захищав інтереси українців, розвивав українську науку, культуру, підтримував усі громадсько-політичні ініціативи українських політичних сил. Саме Андрей Шептицький увів у церковне богослужіння живу українську мову. Він відкрив восьмикласну гімназію у Львові. У 1905 р. за його ініціативи був створений Український національний музей у Львові.

У січні 1906 р. Андрей Шептицький очолив делегацію до імператора Франца Йосифа I, яка просила захисту політичних прав українства та запровадження нового виборчого закону. А 28 червня 1910 р. у Палаті панів він виголосив промову про важливість створення українського університету в Галичині.

### ***3. Українські фізкультурно-спортивні організації в національному русі***

Наприкінці XIX ст. у Галичині почала формуватися ціла мережа українських фізкультурно-спортивних організацій, які сприяли розвитку національного руху та залучення до нього молоді. Мета їх діяльності полягала у фізичній підготовці та українському національному вихованні.

Ідея їх створення належала вже згаданому раніше кооператору, народовцю Василю Нагірному. Коли В. Нагірний навчався та працював у Швейцарії, він спостерігав за товариствами молодих швейцарців, які проходили фізичний вишкіл та в разі потреби надавали допомогу під час гасіння пожеж. Подібні фізкультурно-спортивні об'єднання на той час мали також чехи.

За їх прикладом у Львові у 1894 р. було започатковане гімнастичне товариство «Сокіл». Першим головою цього товариства став В. Нагірний. Найбільшого розвитку товариство досягло за головування Івана Боберського. Фундатори товариства зазначали, що ставлять собі за завдання «виховати здорове тілом і душею молоде покоління української нації».

З розвитком фізкультурно-спортивних товариств у 1909 р. організація змінила назву на «Сокіл-Батько». Вона стала об'єднувачим осередком фізкультурно-спортивних товариств українців. Товариство мало велику прихильність серед української молоді. На початку 1914 р. у Східній Галичині та Буковині діяло 974 філії «Сокола». Вишкіл у них проходили 60 тисяч хлопців та дівчат. На заняттях вони тренувалися їздити на велосипедах, веслувати, фехтувати, стріляти, вчилися співати і танцювати. Справжніми подіями ставали організовані товариством здвиги, на яких вихованці «Сокола» могли продемонструвати свої фізичні здібності, вправність, співочий, танцювальний талант. Традиційно здвиги закінчувалися виконанням «Ще не вмерла Україна». Діяльність товариства стала прикладом до наслідування для інших подібних об'єднань.

У 1900 р. за ініціативи громадсько діяча Кирила Трильовського було засноване пожежно-гімнастичне товариство «Січ» у с. Заваллі на Івано-Франківщині. У 1903 р. було засновано першу «Січ» на Буковині. У 1913 р. у різних осередках «Січі» навчання здобували 75 тис. осіб. У 1908 р. для координації діяльності фізкультурно-спортивних товариств був створений Український січовий союз.

28 червня 1914 р. Український січовий союз та «Сокіл-Батько» організували у Львові Шевченківський здвиг з нагоди річниці дня народження Т. Г. Шевченка. 12 тис. вихованців товариств пройшли почесною ходою середмістям Львова. Ця хода перетворилась у справжню демонстрацію української єдності.

Отже, на початку ХХ ст. український національний рух набув політичного оформлення. Його представники брали активну участь у політичному, громадському, культурно-просвітницькому житті. Вони відстоювали ідеї, властиві їх політичним силам, намагалися поширити їх серед широких мас населення.

## **Україна у Першій світовій війні**

- 1. Воєнні дії на території України.***
- 2. Українські політичні сили в умовах війни.***
- 3. Українські січові стрільці.***
- 4. Наслідки Першої світової війни для України.***

### ***1. Воєнні дії на території України***

Перша світова війна стала першим воєнним конфліктом такого масштабу. У ній взяли участь 38 країн. Ворогуючі країни об'єднувалися у два військово-політичні блоки. Англія, Франція та Росія утворили Антанту. У 1915 р. до них приєдналася Італія, з 1916 р. – Румунія, а з 1917 р. і США. Троїстий союз утворили Німеччина, Австро-Угорщина й Італія. У 1915 р. з цього блоку вийшла Італія, натомість приєдналася Османська імперія та Болгарія. Після цього він отримав назву «Четвертного».

Не оминула Перша світова війна й територій України. Для українців ця війна стала братовбивчою, оскільки українські землі були розділені між двома імперіями, що належали до різних ворогуючих військово-політичних блоків.

Ворогуючі країни мали територіальні претензії і щодо українських земель. Німеччина прагнула їх включити до складу Великої Німеччини. Особливо німецьких підприємців цікавили Донецький басейн, Причорномор'я, Приазов'я та Крим. Австрійська імперія претендувала на Волинську та Подільську губернії. Росія прагнула загарбати Східну Галичину, Буковину та Закарпаття.

Уже на початку війни бойові дії охопили територію Галичини, Буковини та Закарпаття. 23 серпня 1914 р. російська армія розпочала наступальну операцію, що отримала назву **Галицької битви (23 серпня – 21 вересня 1914)**. Під час цієї битви командування австро-угорської армії допустило стратегічної помилки. Вони сконцентрували свої сили на Півночі Галичини для удару по польських землях, що перебували під владою Росії. Цей наступ зробив Східну Галичину й Буковину вразливою перед російською армією, чим вона і скористалася, завдавши потужного удару.

3 вересня 1914 р. вони захопили Львів. Через день оволоділи Галичем. Після стоденної облоги вони зайняли і фортецю Перемишль, яка за період війни п'ять разів переходила з рук у руки. Внаслідок Галицької битви була окупована вся Східна Галичина і частина Західної, майже вся Буковина. Російські війська пішли далі на Карпати, але зимовий німецько-австрійський наступ змусив їх повернутися. Єдиним вагомим результатом для них на цьому етапі війни стало захоплення у березні 1915 р. Перемишля.

Галичина та Буковина зазнали сильних руйнувань внаслідок воєнних дій. Особливо це стосувалося міст Тернополя, Сокаль, Жовкви, Гусятина, Брод та інших. Велика трагедія сталась у Чорткові, де внаслідок російського артобстрілу потяг зійшов з колії та врізався в натовп людей.

Ситуація для українців Галичини була доволі складною. Вже на початку війни австрійська влада вдавалася до арештів, переслідувань українців, через те, що окремі представники інтелігенції дотримувалися москвофільських поглядів. Водночас особливо не вдаючись у політичні погляди людей, які потрапляли під підозру. Місцева польська влада використала цю ситуацію для ослаблення українського національного руху.

Українців звинувачували у зраді, співпраці з російськими військами, окупаційною владою. В Австро-Угорщині було створено мережу концентраційних таборів, у якій ув'язнювали галичан та буковинців. Одним із найбільших таких таборів був «Талергоф» на заході Австралії, у якому перебувало приблизно 5 тисяч заарештованих. Через хвороби та недоїдання багато в'язнів табору загинуло.

Галицька воєнна операція призвела до російської окупації Галичини та Буковини. На їх території було утворене **Галицько-Буковинське генерал-губернаторство**. Воно складалося з чотирьох губерній: Львівської, Перемишльської, Тернопільської та Чернівецької губерній. Очолив генерал-губернаторство призначений царем граф Григорій Бобринський.

Окупаційна влада впроваджувала жорстоку політику русифікації. Вона закривала діяльність культурно-освітніх установ, громадських об'єднань, зокрема «Просвіту», Наукове товариство імені Шевченка. Було заборонено продаж та поширення українських книг і газет, закрито редакції та видавництва. Повсюдно

запроваджувалася російська мова. Окупанти відкрито грабували, зокрема музеї та книгарні.

Тисячі українців, насамперед еліту Галичини, депортували на Схід. М. Грушевського, який перебував у Києві, за звинуваченням у співпраці з австрійською владою арештували та депортували до Симбірська у Росії. Згодом йому дозволили переїхати до Москви, але без права на педагогічну і громадську діяльність.

Нещадних репресій зазнала Українська греко-католицька церква. Її митрополита Андрея Шептицького заарештували і вивезли до Курська, згодом до Суздаля, де він перебував до 1917 р. Ув'язнених та засланих священників греко-католицької церкви заміняли на православних. Окрім українців, з краю російською владою було багато депортовано поляків та євреїв. Відкрите насильство та зневага до інтересів українців продемонструвала справжній характер російської влади. Вони стали причиною того, що москвофільська суспільно-політична течія втратила підтримку і майже повністю зникла.

Навесні 1915 р. поблизу містечка Горлиці на Лемківщині були сконцентровані великі сили австрійського і німецького військ. 2 травня (19 квітня) 1915 р. вони перейшли в наступ, який отримав назву «Горлицького прориву», або «**Горлицької контрнаступальної операції**» (2 травня – 23 червня 1915 р.). Її результатом стало очищення від російських військ майже всієї Галичини й частини Волині. Вони відступили також із Холмщини та Підляшшя, завдавши краю великих руйнувань. Під окупацією залишались Тернопіль і Чортків із прилеглими територіями.

Російська армія прагнула повернути захоплені у 1914 р. території Східної Галичини та Буковини. З 4 червня до 20 вересня 1916 р. вони здійснили наступальну операцію під керівництвом генерала Олександра Брусилова, через що вона отримала назву «**Брусиловського прориву**» (4 червня – 20 вересня 1916). Їм вдалося окопувати Південно-Східну Галичину, Буковину, дійти до карпатських перевалів. Лінія фронту встановилася по містах Золочів – Галич – Станіслав – Ворохта. Російська окупаційна влада відновила Чернівецьку та Тернопільську губернії, вдавалася до зросійщення краю.

Після цього війна набула позиційного характеру. Це було зумовлено у тому зокрема і початком революційних подій 1917 р. Активні воєнні дії відновилися вже у червні 1917 р., коли російська армія намагалася просунутися далі на захід, але була повністю витіснена австрійцями та німцями з Галичини і Буковини.

## ***2. Українські політичні сили в умовах війни***

На початку Першої світової війни населення українських губерній підтримувало російську владу. Проблеми соціально-економічного характеру, порівняно із зовнішньою загрозою, виглядали менш значимими та притуплювали незадо-

волення владою. На мобілізацію та згуртування населення була спрямована інформаційна політика, що проводилася у гаслах «Великої війни», «Вітчизняної війни», захисту «братів-слов'ян» та необхідності боротьби з «пруськими варварами».

Подібними були і позиції політичних сил, які демонстрували лояльність до імперського режиму. Зокрема вона була характерна для більшості членів ТУП. Багато хто з його учасників входив до різних громадських об'єднань, що надавали допомогу російським військовим, пораненим, постраждалим у війні. В українських губерніях діяли організації «Союз міст», «Товариство допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій», «Земський союз» та інші.

Водночас не всі «тупівці» дотримувалися такої думки. Є. Чикаленко та А. Ніковський не підтримували у війні російську владу і були переконані у її поразці. Очевидно, що розбіжності у поглядах членів ТУП на війну були суттєвими, оскільки восени 1914 р. об'єднання прийняло компромісне рішення не підтримувати жодного з військово-політичних блоків та залишатися на позиціях нейтралітету. У грудні 1916 р. об'єднання прийняло Декларацію «Наша позиція», у якій відстоювало ідею демократичної автономії України, гарантовану також федерацією рівноправних народів.

Не було єдності у питаннях війни і серед членів УСДРП. Група її членів на чолі з С. Петлюрою підтримала російську владу. 30 липня 1914 р. на шпальтах часопису «Українське життя» була опублікована його стаття «Війна і українці» з закликом українців до підтримки Росії. Проте група на чолі з В. Винниченком засуджувала війну та відстоювала ідею автономії України.

Українська інтелігенція Галичини та Буковини підтримала у Першій світовій війні Австро-Угорщину. Порівняно з Росією, вони мали більше політичних прав та можливостей для реалізації політичної і культурно-просвітницької діяльності. Підтримуючи австрійську владу, вони розраховували на значне розширення автономії.

**1 серпня 1914 р.** у Львові представники українських політичних сил Галичини заснували **Головну Українську Раду (ГУР)**. Вона взяла на себе зобов'язання представляти інтереси українців перед австрійською владою. Очолив ГУР **Кость Левицький**, який представляв УНДП. Його заступниками стали голова РУРП Микола Павлик та соціал-демократ Микола Ганкевич. Організація заявила про свою підтримку Австро-Угорщини у війні і поставила за мету створити українські військові формування. За кілька днів ГУР виступила з офіційним закликом до українців підтримати Австро-Угорщину у війні.

Відразу ГУР перейшла до створення українських військових формувань. Була створена Українська бойова управа, яка почала 6 серпня 1914 р. комплектувати Легіон українських січових стрільців (УСС, «усуси»). Командиром УСС був

призначений Михайло Галушинський. УСС діяли у складі австрійської армії, проте політично підпорядковувалися ГУР. Це було перше українське професійне військо в новітній історії України. Воно відіграло важливу роль у боротьбі за незалежність України у період революції 1917–1920 рр. та заклало основи українського професійного війська.

На час початку Першої світової війни у Східній Галичині проживало багато українських емігрантів із Наддніпрянської України, які рятувались від переслідувань російської влади. Серед них громадсько-політичні діячі **Дмитро Донцов**, Володимир Дорошенко, Андрій Жук та інші. 4 серпня 1914 р. у Львові вони створили позапартійну політичну організацію «**Союз визволення України**» (СВУ). Об'єднання закликала українців стати у цій війні на бік Австро-Угорщини. У цьому їх політичні погляди були подібними до ГУР, водночас головною метою своєї діяльності СВУ вважали досягнення незалежності України. Представники організації сподівалися, що Росія програє війну Центральним країнам і це призведе до її розпаду та створить умови для досягнення самостійності українських земель.

Члени СВУ проводили культурно-просвітницьку роботу серед військово-полонених із Наддніпрянщини у таборах Австро-Угорщини й Німеччини. Зусиллями організації було отримано дозвіл на створення окремих таборів для українців. Там з полоненими працювали вчителі, інструктори, створювалися бібліотеки з українською літературою, діяли аматорські гуртки, освітні курси. У багатьох таборах був налагоджений випуск газет і журналів.

Організація мала свої друковані органи: «Вісник Союзу визволення України», «Ukrainische Nachrichten». Різними європейськими мовами вони видавали літературні та історичні твори українських авторів. За чотири роки діяльності організація опублікувала приблизно 50 книг і 30 брошур, і всі вони тематично були пов'язані з Україною.

Члени СВУ проводили активну міжнародну діяльність. Вони намагались донести до лідерів європейського політикуму необхідність вирішення українського питання після завершення війни. Значним дипломатичним успіхом СВУ була заява турецького міністра Талаат-Бея у листопаді 1914 р. про необхідність вирішення українського питання після завершення війни.

У період російської окупації Галичини ГУР та СВУ вимушені були виїхати до Відня, де продовжили свою діяльність. 5 травня 1915 р. ГУР була реорганізована у Загальну українську раду (ЗУР), яка поставала як координаційний орган різних українських політичних сил. Її членами стали 34 делегати від різних партій Галичини й Буковини. До ЗУР увійшли і представники СВУ. Очолив організацію К. Левицький. ЗУР прагнула до формування самостійної української держави на українських землях, що перебували під владою Російської імперії,

та запровадження автономного статусу для українських земель, що перебували під владою Австро-Угорщини.

### ***3. Українські січові стрільці***

Українська молодь виявляла бажання вступати до УСС, оскільки у регіоні діяла розгалужена мережа фізкультурно-патріотичних організацій. Вони вже мали фізичний вишкіл та прагнули бути корисними для України. Служити в Легіоні УСС виявили бажання 28 тис. галичан, однак австрійська влада дала дозвіл на формування стрілецьких частин лише з 2,5 тис. вояків. Вже у вересні 1914 р. Легіон УСС був відряджений у Карпати. На них покладалися завдання охорони та розвідки. 24 вересня 1914 р. усуси взяли участь у боях на Ужоцькому перевалі біля села Верецьких Вижнів. Це був перший бій українського легіону. Потім бої продовжилися на Верецькому перевалі. Із грудня 1914 р. УСС займалися розвідкою в Карпатах.

У січні 1915 р. австрійська армія розпочала наступ у Карпатах, внаслідок якого український легіон зайняв позиції на схилах гори Маківки. Вона мала важливе стратегічне значення, адже знаходилася між шосе та залізницею, що з'єднували Мукачево зі Львовом та Стриєм. Тут із 29 квітня до 4 травня 1915 р. січовики чинили військовий опір російській армії. Це був їх перший бойовий успіх. Внаслідок героїчної оборони Маківки плани російського командування були повністю зірвані. Царська армія зазнала великих втрат і не змогла продовжити наступальні дії.

На початку травня 1915 р. усусів відвели від бойової лінії. Наприкінці серпня 1915 р. УСС брали участь у боях між містечками Серетом і Стрипою. У листопаді реорганізований полк УСС на чолі з Григорієм Коссаком спинив наступ росіян на місто Бережани (зараз Тернопільська область).

Найбільшою битвою Легіону стала битва на горі Лисоні, яка відбувалася під час Брусиловського прориву у серпні-вересні 1916 р. Очолював січовиків Григорій Коссак. Під час цієї битви УСС із великими втратами вийшли з оточення. Загибло 28 старшин та приблизно 1 тис. рядових, багато потрапило в полон. Проте легіону УСС вдалося затримати просування російських військ, завдавши їм також великих втрат. Пізніше стрільці були переведені у тил, і лише у лютому 1917 р. їх повернули на фронт.

У лютому 1918 р. усуси у складі австрійської армії здійснили похід на Херсонщину та Олександрівськ. Командиром легіону був призначений син австрійського ерцгерцога Стефана – архієпископ Вільгельм Франц фон Габсбург-Лотрінгена, який отримав прізвисько Василя Вишиваного. Таке ім'я архієпископ отримав через любов до України, її історії та культури. Він добре володів українською мовою і складав нею вірші. Носив вишиванки, які дарували йому

українські товариші. Навіть після завершення Першої світової війни він не втрачав зв'язку з учасниками війська, підтримував їх матеріально в еміграції. У 1947 р. Василь Вишиваний був арештований органами НКВС і примусово вивезений із Відня до Радянського союзу, де і загинув у серпні 1948 р. в казематах Лук'янівської тюрми у м. Києві.

На початку жовтня 1918 р. Легіон УСС із Херсонщини був переведений на Буковину, де дислокувався у м. Чернівцях. Для українських політичних сил краю розміщення тут стрільців давало сподівання на захист від румунської окупації. З листопада 1918 р. було проведено Буковинське віче, яке прийняло рішення про входження Північної Буковини до складу Української держави. Але зупинити захоплення краю та реалізувати рішення віче січовики не могли. З листопада 1918 р. легіон прибув до Львова і ввійшов до складу Української галицької армії.

Українські січові стрільці були важливим військовим формуванням в історії українського війська і державотворення. У їх середовищі формувалася українська військова еліта, яка стояла на захисті українських інтересів. Серед них Михайло Галушинський, Григорій Коссак, Дмитро Вітковський, Роман Дашкевич, Андрій Мельник. Мужності у війську не поступалися і жінки. Зокрема, Ольга Басараб, Софія Галечко, Олена Степанів. Остання була першою у світі жінкою, яку зарахували до війська у званні офіцера. Олена Степанів воювала нарівні з чоловіками, була у російському полоні. Після повернення, продовжила боротьбу за незалежність України. Олена Степанів була однією з організаторок Листопадового чину, головою чоти УГА. Загалом Легіон УСС поклав початок формуванню українського професійного війська; багато запроваджених у ньому правил, команд і пісень зберігаються в сучасній українській армії.

#### ***4. Наслідки Першої світової війни для України***

Перша світова війна мала неоднозначні наслідки для подальшого розвитку України. Як і кожна війна, вона призвела до численних людських втрат. В Україні загинуло понад 500 тис. осіб. Значних руйнувань зазнали господарства, підприємства, інфраструктурні об'єкти Галичини, Буковини, Закарпаття.

Під час відступу, у червні 1915 р. російське командування наказувало своїй армії знищувати на своєму шляху все, що може бути корисним для супротивника. Масово депортували людей, особливо чоловіків, які могли бути мобілізовані до австрійської армії.

За даними історика І. Р. Береста, станом на 1917 р. у Галичині вціліла лише третина лісопильних заводів, 170 млинів із 1 500 тих, які діяли до війни. В районі Борислав–Тустановичі–Дрогобич російські війська спалили всі нафтосховища і всі нафтові вишки. Практично перестало працювати промислове виробництво у Західній Волині. Значна частина його обладнання була демонтована і вивезена

вглиб Росії, інша зруйнована під час бойових дій. Значних збитків зазнало сільське господарство краю.

Суттєвих руйнувань зазнав житловий фонд регіону. За даними дослідника С. А. Макарчука, на 1918 р. лише у Східній Галичині було спалено 530 тис. будинків. Тільки в одному Зборові від пожеж та артобстрілів було знищено майже 90 % житлових будинків. У багатьох місцевостях вогонь знищив споруди шкіл, читальні товариства «Просвіта». Майже в кожній парафії будівлі церков були пошкоджені, а в 64-х зруйновані повністю. Значних втрат зазнав центр регіону – Львів. Зруйнований був Львівський вокзал, пограбовані – Академічний будинок Наукового товариства ім. Шевченка, Національний музей.

Спостерігалось падіння виробництва, економіка набувала кризового характеру. Багато підприємств припиняли діяльність. Відчутною була продовольча криза. Особливо вона відчутною була у великих містах, де не вистачало хліба. У сільській місцевості також не вистачало робочої сили, худоби, реманенту, скорочувалися посівні площі, обсяги врожаю зернових. Це призводило до посилення процесів інфляції. За період війни ціни зросли у 4–8 разів. Про кризовість ситуації свідчить те, що навіть військовим не вистачало продовольства.

Перша світова війна створила проблему біженства, яка до цього часу не мала такого масштабу та не потребувала особливої уваги. Імперські режими вдавалися до евакуації під час воєнних дій. Так, австрійці вивозили населення з Галичини, Буковини, а росіяни з Волинської та Подільської губерній.

Обіцянки російської влади швидкої та переможної війни не виправдовувалися реальним розгортанням воєнних дій. Це призвело до соціальних протестів, що проходили під гаслами «Геть війну!». Водночас соціальне невдоволення постійно збільшувалося. Якщо у 1915 р. відбулося 113 страйків, то у 1916 р. їх уже було майже удвічі більше – 218. Страйковим рухом було охоплено до 193 тис. осіб. Протести відбувалися і в українських селах. Антивоєнні настрої охопили і армію. Солдати цілими полками відмовлялися йти у бій.

З іншого боку, війна вплинула на розвиток українського національного руху, посилення національної самосвідомості населення. Попри розбіжності у свої програмах, українські політичні партії постійно співпрацювали, створювали спільні об'єднання, як от ГУР, СВУ, ЗУБО. Вони були єдині у своєму прагненні до здобуття Україною незалежності. Окрім розвитку української державницької ідеї, важливим досягненням стало формування українського війська – Легіону Українських січових стрільців.

Складна соціально-економічна ситуація, невирішеність національного питання призвели до того, що війна переросла в Українську революцію (1917–1921), під час якої українці формували та боролись за українську державність.

## Розвиток української культури у другій половині XIX – на початку XX ст.

1. *Розвиток освіти та науки.*
2. *Нова українська література.*
3. *«Театр корифеїв» та музичне мистецтво.*
4. *Розвиток архітектури.*
5. *Живопис модерної доби.*

### 1. *Розвиток освіти та науки*

Умови розвитку української культури у другій половині XIX – на початку XX ст. були дуже складними. Імперські режими здійснювали жорстку асимілятивну політику. Українські освітяни, науковці, митці у своїй діяльності були обмежені численними заборонами. Особливо це стосувалося Наддніпрянської України, де діяли Валуєвський циркуляр (1863), Емський указ (1876), встановлювався режим переслідування та заборон для української мови, культурно-просвітницьких, громадських акцій після поразки революції 1905–1907 рр. Проте українська культура прогресивно розвивалася та свідчила про все більш зростаючий рівень національної самосвідомості.

Важливим фактором, що сприяв цьому, був розвиток українського меценатства у другій половині XIX – на початку XX ст. Матеріальну підтримку навчальним закладам та громадським ініціативам української інтелігенції надавали підприємці-цукрозаводчики **Федір та Василь Смиринки, Микола Терещенко, Богдан Ханенко**. Поміщики **Тарновські** фінансували друк журналу «Київська старина», купували твори українських митців. Палац Тарновських в с. Качанівці на Чернігівщині став місцем, де постійно збиралася інтелігенція. Б. Ханенко зібрав унікальну колекцію історичних та мистецьких творів.

На кошти полтавського й чернігівського поміщика **Григорія Галагана** було відкрито багато народних шкіл, у пам'ять про померлого єдиного сина Павла він заснував колегію Павла Галагана в Києві. У 1874 р. завдяки матеріальній підтримці Г. Галагана почали працювати чоловіча і жіноча гімназії. Свій маєток у с. Дігтярях він передав ремісничому училищу. Г. Галаган підтримував український національний рух, у 1873–1875 рр. він очолював Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, був співробітником Київської археографічної комісії, надавав допомогу цим організаціям.

Успішний землевласник, громадський діяч **Євген Чикаленко** матеріально підтримував молодих українських літераторів: В. Винниченка, А. Тесленка, М. Коцюбинського, О. Олеса, С. Васильченко, М. Вороного, Б. Грінченка, історика Д. Яворницького. Завдяки Є. Чикаленку в Україні розвивалася публіцистика.

Він матеріально підтримував журнал «Київська старина», самостійно видавав українські газети «Громадська думка» (у 1906–1914 рр. виходила під назвою «Рада»), у 1906 р. – літературно-науковий часопис «Нова громада».

Важливу роль у підтримці освіти й українських митців відігравав громадський діяч **Микола Аркас**, який народився у заможній родині, був землевласником на Миколаївщині. Вони разом із дружиною збудували земську школу у своєму маєтку на Миколаївщині, що почала працювати з осені 1890 р. У 1907 р. М. Аркас відкрив у Миколаєві «Просвіту», яка була дуже активна у своїй діяльності. Він надавав підтримку періодичним виданням, зібрав у себе велику бібліотеку, що налічувала орієнтовно 2 тис. видань. М. Аркас підтримував ініціативи української інтелігенції. Він спонсорував будівництва студентського гуртожитку у Львові, кошти на яке збирав М. Грушевський.

**Христина Алчевська** своєю активною громадською діяльністю руйнувала традиційне ставлення до жінок та кола їх занять. Як дружина успішного підприємця Олексія Алчевського вона багато зробила для розвитку освіти. Х. Алчевська у 1870 р. заснувала та підтримувала діяльність Харківської жіночої школи. У 1879 р. відкрила ще одну школу в с. Олексіївці на Луганщині, навчання в якій вели українською мовою. Загалом вона підтримувала та популяризувала українську мову й літературу. Відомою меценаткою була також **Єлизавета Іванівна Скоропадська**, яка була тіткою гетьмана Павла Скоропадського. Вона підтримувала розвиток української освіти, виділяла кошти на відкриття недільних шкіл, жіночої гімназії в Полтаві, матеріально підтримувала львівську «Просвіту», Літературне товариство ім. Т. Шевченка.

Стан розвитку освіти в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. був доволі складний. Вона повністю перебувала під контролем російської влади в Наддніпрянщині, австрійської та місцевої польської у Східній Галичині і Буковині та угорської – на Закарпатті. Кожен із політичних режимів використовував освіту як інструмент асиміляції українців. Переважна частина українців отримувала освіту лише чужою мовою. Представники громадівського руху створювали недільні школи для дорослих, де викладали українською мовою. Для викладання громадівці підготували підручники. Громадівцям вдалося створити понад 110 недільних шкіл, але Валуєвським циркуляром 1863 р. їх діяльність була заборонена.

У 1864 р. відповідно до освітньої реформи в українських губерніях скасовувалися станові обмеження на здобуття освіти, була уніфікована система освіти. Початкову освіту надавали народні училища. Навчання у них тривало п'ять років, а у 1892 р. було продовжене до шести років. У народних училищах вивчали історію, географію, геометрію, креслення, природничі дисципліни та малювання.

Розвитку початкової освіти сприяла діяльність земств. Вони відкривали нові навчальні заклади, надавали їм матеріальну підтримку, займалися підготовкою

та підбором вчителів. Проте рівень охоплення населення освітою залишався недостатнім, а відсоток неписьменних високим.

Ланку середньої освіти представляли гімназії. Вони поділялися на класичні та реальні. Перші надавали гуманітарну освіту та готували до вступу у класичні університети. Навчання у реальних училищах більше було спрямоване на вивчення природничих наук й орієнтовано на продовження його у вищих технічних навчальних закладах. Наприкінці ХІХ ст. в українських губерніях працювало 129 гімназій і 19 реальних училищ.

Водночас під впливом соціально-економічних змін розвивалася середня професійна освіта. Спеціалізовані училища готували ремісників, агрономів, торговців, вчителів початкових навчальних закладів.

Серед закладів вищої освіти продовжували роботу Харківський, Київський університети. У **1865 р.** був відкритий також **Новоросійський університет в Одесі**. Наприкінці ХІХ ст. вищою освітою були охоплені понад 4 тис. осіб.

Збільшувалася мережа спеціалізованих вищих навчальних закладів. У Харкові були відкриті у 1873 р. ветеринарний інститут, у 1885 р. – технологічний. У Києві почали працювати політехнічний (1898) та комерційний (1908) інститути. З 1899 р. у Катеринославі працювало вище гірниче училище.

Хоча освітня реформа 1864 р. проголошувала рівність у доступі до освіти всіх станів, для вихідців із селянського стану ця можливість була ускладнена насамперед фінансовими питаннями.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбувалися зрушення в освіті жінок. Середню освіту вони могли здобувати у гімназіях та прогімназіях. Оскільки жінкам заборонено було вступати до університетів, вищу освіту вони могли здобути на вищих жіночих курсах, які діяли в Києві (1878–1889, відновлені у 1905), Одесі (1906), Харкові (1913), Катеринославі (1916). Великим досягненням у розвитку медичної жіночої освіти стало відкриття медичного відділення при Вищих жіночих курсах у Києві в 1907 р. Далі на його основі сформувався Київський медичний інститут.

Вищі жіночі курси відкривалися на кошти меценатів, а курси, які прослуховували студентки, були аналогічними університетським. Викладачами на вищих жіночих курсах були провідні українські науковці, літератори, громадсько-політичні діячі. Серед них, наприклад, В. Антонович, М. Дашкевич, І. Лучицький, С. Томашевський, Ф. Фортинський та інші.

Продовжували працювати інститути шляхетних дівчат.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. церковні та початкові школи Галичини, Буковини та Закарпаття також були реформовані в народні училища. Вони підпорядковувалися місцевій адміністрації.

Кількість початкових навчальних закладів у західноукраїнських регіонах була недостатньою. Третина галицьких сіл не мала початкових шкіл. На початку

XX ст. у Галичині діяло 49 державних середніх навчальних закладів, до яких належали гімназії та реальні училища. Із них у чотирьох навчальних закладах (гімназії у Львові, Перемишлі, Тернополі, Коломиї) мова викладання була українською. У 1905 р. ще одну українську гімназію було відкрито у Станіславі. У Львівському університеті працювало вісім українських кафедр. Українською мовою проводилися заняття з історії українських земель, літератури, богослов'я, окремі юридичні дисципліни.

На території Буковини працювала лише одна гімназія з українською мовою викладання у Вижниці, німецько-українські гімназії у Чернівцях та Кіцмані. Осередком вищої освіти у краї був Чернівецький університет, але викладали там виключно німецькою мовою. У Закарпатті мадяризація була наскільки жорсткою, що там на початку XX ст. не було жодної школи з українською мовою викладання.

У другій половині XIX – на початку XX ст. прогресивно розвивалася і українська наука. Цьому сприяла діяльність університетів та наукових товариств, зокрема Наукового товариства імені Т. Шевченка, Історичного товариства Нестора Літописця. Важливих успіхів було досягнуто у природничих науках. **Данило Заболотний** був видатним епідеміологом та мікробіологом. Він відкрив шляхи поширення чуми й запропонував ефективні методи боротьби нею.

У Новоросійському університеті працював відомий імунолог **І. Мечников** (1845–1916). Разом з мікробіологом **М. Гамалією** (1859–1949) вони створили в Одесі першу в Україні і другу у світі бактеріологічну станцію. Видатним вченим-експериментатором був **Іван Пулюй** (1845–1918). Він зробив багато важливих відкриттів у фізиці. Одним із найважливіших серед них стало відкриття радіаційного випромінювання у 1883 р. Іван Пулюй очолив перший у Європі електротехнічний факультет, який був відкритий у Німецькій вищій технічній школі у Празі. Унікальність цього науковця полягала у тому, що він не обмежувався дослідженнями з фізики. Разом з П. Кулішем І. Пулюй підготував перший переклад Біблії українською мовою, що вийшла у 1869 р.

В Україні розвивалося авіаконструювання. Великі досягнення у цій сфері мав авіаконструктор Ігор Сікорський. У 1914 р. він створив найбільший на той час літак «Ілля Муромець».

Вагомими були досягнення історичної науки. Праці М. Костомарова були присвячені українським гетьманам Війська Запорозького. Історію українського козацтва та гайдамацький рух досліджував В. Антонович. Його видатним учнем був М. Грушевський. Учений написав понад 2 тис. наукових праць. Не применшуючи значення інших праць, фундаментальне значення для української історичної науки має десяти томна «Історія України-Руси». Це була перша цілісна послідовна концепція історії України. Важливе значення для вивчення історії українського народу мають праці «Історія української літератури» (5 т.), «Нарис історії українського народу», «Ілюстрована історія України», «Початки громадянства» та інші.

**В'ячеслав Липинський**, який був представником державницького історіографічного напрямку, вивчав історію української державності та української еліти. Він був автором праць «Листи до селян-хліборобів», «Шляхта на Україні». **Дмитро Багалій** зробив великий внесок у дослідження історії Слобожанщини. Результати його наукових пошуків були викладені у книгах «Історія Слобідської України», «Історія Харкова». Дотепер не втратили свого наукового значення дослідження історії запорозького козацтва **Дмитра Яворницького**. Він комплексно висвітлив не лише етапи розвитку українського війська, а й детально, на ґрунтовній джерелознавчій базі описав козацький устрій, звичаї, правові норми.

Першою жінкою-доктором історичних наук стала **Олександра Єфименко**, яка здобула науковий ступінь у Харківському університеті у 1910 р. Важливе місце у її науковому доробку займає праця «Історія українського народу», у якій викладено історію України від найдавніших часів до XIX ст.

Антропологічні, археологічні, етнографічні дослідження проводив **Федір Вовк**. Науковець зібрав великий масив археологічних, етнографічних джерел українського народу, який був проаналізований у працях «Антропологічні особливості українського народу», «Етнографічні особливості українського народу». На великій джерелознавчій базі Ф. Вовк доводив, що українці є окремим слов'янським народом зі специфічним домінантним антропологічним типом. Неоціненний внесок у розвиток української археології зробив Вікентій Хвойка, який відкрив трипільську та зарубинецьку культури. Фольклористика й етнографія поповнилися працями П. Чубинського та М. Драгоманова.

Засновником української наукової географії вважається **Степан Рудницький**. Науковець заклав основи української картографії. Він фактично першим в українській науці створив цілісне просторове відтворення українських земель на мапах. Важливе значення для розвитку політичної географії мають праці «Україна з політично-географічного становища», «Україна і великодержави», «Українська справа зі становища політичної географії».

Важливий внесок у дослідження української мови зробили Борис Грінченко та Агатангел Кримський. Б. Грінченко уклав чотиритомний «Словник української мови», А. Кримський опублікував двотомну «Українську граматику».

## **2. Нова українська література**

Особливого розвитку у другій половині XIX – на початку XX ст. набула українська література. Вона стала індикатором і водночас каталізатором українського національного відродження. Знаковою постаттю в історії української літератури був Т. Г. Шевченко. У його творчості втілилися краса і біль українського народу. Вона стала маніфестом, що пробуджував національну самосвідомість, спонукав до боротьби та подальших творчих пошуків. У другій половині

XIX – на початку XX ст. в українській літературі з'явилися нові жанри та напрями. Пантелеймон Куліш написав перший історичний роман «Чорна рада». Знаковою подією став вихід у 1869 р. Біблії українською мовою. Разом з П. Кулішем її перекладом займалися І. Пулюй та І. Нечуй-Левицький. П. Куліш був першим професійним критиком в українській літературі. Він запровадив український правопис, що отримав назву «кулішівка». Багато його правил залишаються актуальними і до цього часу. П. Куліш відомий також тим, що створив власну друкарню. У ній було опубліковано серію «Сільська бібліотека», яка складалася із 40 книжок. Це були твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, переклади українською мовою Шекспіра, Байрона, Гете та інших.

У другій половині XIX ст. автори намагалися розкрити внутрішній світ своїх героїв, соціальні проблеми, які були властиві українським селянам та робітникам. У жанрі соціальної повісті творив Іван Нечуй-Левицький. Найвідомішими його творами є повісті «Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я», «Запорожці», «Маруся Богуславка». Панас Мирний (справжнє ім'я та прізвище Панас Рудченко) був автором соціально-психологічних романів та повістей, серед яких «Хіба ревуть воли як ясла повні». Соціальні проблеми українського селянства знайшли також відображення у творах Марка Вовчка «Народні оповідання», «Інститутка», «Маруся», «Панська воля» та інші.

На межі XIX–XX ст. в українській літературі відбувається модерністський переворот. Для нього були характерні глибокий психологізм, увага до внутрішнього світу, світогляду, інтелектуалізм, європеїзм, естетика слова («мистецтво заради мистецтва»).

Справжнім майстром української модерної літератури був Михайло Коцюбинський. До його літературного доробку належать твори «Дорогою ціною», «Fata Morgana», «Сміх», «Тіні забутих предків» та інші. У них поєднується реалістичне зображення дійсності з рисами імпресіонізму. Оригінальним стилем, особливим відтворенням внутрішніх переживань наповнені новели Василя Стефаника. Вони були присвячені українським селянам, робітникам Галичини, людям, які у пошуках кращої долі емігрували за кордон. Психологізм властивий також творчості Володимира Винниченка, представлений у літературних творах І. Франка.

В українській літературі сформувався напрям жіночої літератури. До нього можна віднести творчість Лесі Українки та Ольги Кобилянської. Остання у своїх творах відтворювала добу зміни соціальної ролі жінки у суспільстві та соціально-психологічні проблеми, пов'язані з цим процесом.

Королем української лірики був визнаний Олександр Олесь (Кандиба), який був автором збірок поезій «З журбою радість обнялась», «Будь мечем моїм!..», «Книжка третя». Для його творчості характерний глибокий символізм.

Великих успіхів у цей період досягла українська драматургія. Вони були зумовлені розвитком українського професійного театрального мистецтва. До про-

відних драматургів цього часу належали І. Нечуй-Левицький («Маруся Богуславка»), Марко Кропивницький («Дай серцю волю, заведе в неволю»), Михайло Старицький («За двома зайцями», «Сорочинський ярмарок», «Різдвяна ніч»), І. Карпенко-Карий («Наймичка», «Безталанна», «Сто тисяч», «Мартин Боруля») та інші.

### **3. «Театр корифеїв» та музичне мистецтво**

Друга половина XIX – початок XX ст. стали періодом розвитку українського професійного театру. З **1864 р.** у Львові працював український театр «**Руська бесіда**», який очолював видатний український режисер і актор О. Бачинський. Репертуар театру був різноманітний, проте його вирізняло українське спрямування вистав. «Руська бесіда» виступала не лише у Львові, театральна трупа давала вистави у різних містах Галичини та Буковини. У 1875 р. протягом 6 місяців у театрі працював драматург і режисер М. Кропивницький. Завдяки цій співпраці галицькі глядачі ознайомилися з драматургічними творами наддніпрянських авторів.

У **1882 р. у Єлисаветграді** (сучасне м. Кропивницький) була створена перша професійна театральна трупа «Товариство українських артистів під орудою М. Л. Кропивницького», яка більш відома під назвою «**корифеї українського театру**». Трупу очолив драматург, режисер **Марко Кропивницький**. До її складу увійшли брати і сестра Тобілевичі (**Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський, Микола Садовський, Марія Садовська-Барілотті**). Пізніше до них приєдналися видатна українська акторка **Марія Заньковецька**, драматург **Михайло Старицький**, *актриса Ганна Затиркевич*. Це був перший український професійний театр, який сформував класичний репертуар українського театру.

Основу репертуару становили вистави українських авторів українською мовою. В умовах жорсткої заборони російською владою української мови «корифеї українського театру» вимушені були перед основною виставою давати спектакль російською. Театр гастролював всією Україною, мав свої філії.

У 1885 р. трупа корифеїв українського театру розпалася. Причиною цього стали фінансові труднощі та розходження у поглядах щодо подальшого розвитку театру між її керівниками Марком Кропивницьким та Михайлом Старицьким.

Але це лише сприяло розвитку професійного театрального мистецтва в Україні. Марко Кропивницький очолив одну частину трупи, він продовжив активну театральну діяльність. Далі він заснував ще три драматичні трупи. До кінця життя М. Кропивницький подорожував з гастроллями по Україні та за кордоном. Театральною діяльністю продовжував займатися до 1893 р. і М. Старицький, який очолив іншу частину театральної трупи. За прикладом театрів «корифеїв українського театру» подібні професійні театральні трупи створювалися в інших містах України. На початку XX ст. в Україні було приблизно 20, а разом з аматорськими – майже 300 театральних труп.

У 1887 р. був відкритий театр в Одесі (нині Одеський національний академічний театр опери та балету). У 1900 р. почав працювати Львівський оперний театр (тепер Львівський національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької). У 1907 р. в Києві відкрили перший український стаціонарний професійний театр (тепер Київський національний академічний театр оперети), який очолив видатний актор, режисер Микола Садовський. Керівник театру ставив українські опери «Запорожець за Дунаєм», «Різдвяна ніч», «Енеїда», «Наталка Полтавка», «Катерина» та інші, завдяки чому вони стали доступними для широкої аудиторії.

Елементи психологізму, глибокого відтворення внутрішнього світу героїв у театральне мистецтво України внесли постановки творів В. Винниченка («Дисгармонія», «Закон», «Великий молох» та інші).

У музичному мистецтві знаковою постаттю доби став **Микола Лисенко**. Він започаткував історико-героїчний, лірико-побутовий, лірико-фантастичний, дитячий жанри української опери. Найвідомішими творами М. Лисенка є опери «Тарас Бульба», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Енеїда», «Коза-Дереза», «Пан Коцький».

М. Лисенко заклав підвалини вищої спеціальної музичної освіти. За його ініціативою у 1904 р. була відкрита перша в Україні Музично-драматична школа. До того ж за його ініціативою були створені товариства, що об'єднували молодь, яка займалася музичним мистецтвом, культурою України. Серед них музично-хорове товариство «Київський Боян» (1905), «Український клуб» (1908).

М. Лисенко зробив важливий внесок у збереження української етнографії. Він збирав, записував, створював музичні обробки народних українських пісень. Результатом його роботи стала публікація семи збірок народних пісень, покладених на фортепіано. Загалом композитор опублікував 600 пісень.

Важливе значення у розвитку не лише української культури, а й державності мала творчість священника греко-католицької церкви **Михайла Вербицького**. Він створював як релігійні, так і світські твори, керував хором. Співпрацюючи зі львівським театром «Руська бесіда», М. Вербицький написав побутову мелодраму «Підгіряни» та інші. Саме М. Вербицький поклав на музику вірші П. Чубинського «Ще не вмерла Україна». Вперше композиція була виконана у 1865 р. в Перемишлі на концерті, присвяченому Т. Шевченку. Після цього вона стала символом української нескореності та боротьби за незалежність.

Найбільш впізнаваним у всьому світі українським музичним твором є «Щедрик» **Миколи Леонтовича**. Композитор створив пісню на основі народного фольклору. Його авторству також належать композиції «Дударик», «Козака несуть» та інші хорові поеми, опери. Видатним українським композитором був **Станіслав Людкевич**. До визначних його творів належить кантата-симфонія

«Кавказ». Він також започаткував видання першого українського мистецтвознавчого журналу «Артистичний вісник».

Неперевершеною співачкою зі світовим ім'ям була **Соломія Крушельницька**. Вона закінчила Львівську консерваторію, виступала на сценах провідних театрів світу у Відні, Парижі, Римі, Мілані, Буенос-Айресі, виконала партії у 60 операх.

#### **4. Розвиток архітектури**

Друга половина XIX – початок XX ст. стали часом пошуку нових стилів та прийомів в архітектурі та образотворчому мистецтві шляхом поєднання та застосування вже наявних. В архітектурі поширення набула еkleктика, що передбачала поєднання різних історичних стилів в одному архітектурному об'єкті. Застосування прийомів еkleктики сприяло формуванню неороманського, неоготичного, неоренесансного, необарокового, неокласицистичного стилів. Втілення в архітектурі рис згаданих стилів називають історизмом або стилізацією. Особливого поширення в архітектурному просторі набув напрям віденського ренесансу. Саме у цьому стилі були побудовані театри в Києві, Одесі, Львові.

До найкрасивіших будівель театрів Європи належить **Одеський театр**, побудований у **1884–1887 рр.** Його будівля була виконана у стилі віденського ренесансу з виразними проявами необароко та неоренесансу. Автором його проекту були віденські архітектори Герман Гельмер та Фердинанд Фельднер. В роботі над будівництвом театру працював також одеський архітектор Фелікс Гонсіоровський. Одеський театр визнаний одним із найкрасивіших театрів Європи.

Справжньою перлиною української архітектури, об'єктом світової спадщини ЮНЕСКО є будинок **Резиденції православних митрополитів Буковини і Далмації** (зараз корпус Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича). Вона була побудована у **1864–1882 рр.** чеським архітектором Йозефом Главком. Резиденції православних митрополитів Буковини і Далмації за задумом архітектора мала втілювати мультикультурність Чернівців. Вона виконана у стилі еkleктики, поєднує риси неороманського та неовізантійського стилів з мотивами ренесансної архітектури, готики й мавританського стилю.

Резиденції православних митрополитів Буковини і Далмації є архітектурним ансамблем, який складається із трьох окремих будівель: самої Резиденції митрополитів; теологічного факультету; школи псаломщиків. До комплексу Резиденції належать Семінарська церква Трьох Святителів та церква Іоанна Нового Сучавського і два паркові комплекси.

Різновидом еkleктики був **псевдовізантійський (псевдоруський) стиль**. У цьому стилі побудований **Володимирський собор** у Києві. Храм закладений у 1862 р. та закінчений лише у 1882 р. Над його спорудженням працювали І. Штром, П. Спарро, О. Беретті. До псевдовізантійського стилю також належить

**пам'ятник князю Володимиру** в Києві, який був створений архітектором О. Тоном. Поява цього пам'ятника в меморіальному просторі України мала політичний характер. Його проєктування та будівництво контролювала російська влада, що прагнула привласнити собі історію Київської держави. Відкриття пам'ятника відбулося у 1853 р.

Аналогічний політичний підтекст мав **пам'ятник Б. Хмельницькому**, який був встановлений на Софійській площі в Києві 1888 р. Його автором був скульптор М. Микешин. Скульптура є динамічною та у деталях відтворює постать гетьмана.

На межі ХІХ і ХХ ст. в архітектурі поширився **стиль модерн**, відомий також як **віденська сецесія**. Він відрізняється відсутністю чітко визначених геометричних форм, для нього властива асиметричність, декоративність, поєднання елементів різних архітектурних напрямів. У стилі віденської сецесії збудовані торговельно-промислова палата і готель «Жорж» у Львові, залізничні вокзали у Львові та Жмеринці.

Видатним зразком модерну є **Будинок із химерами** у Києві архітектора **Владислава Городецького**. Він був побудований у 1902–1903 рр. Фасад будинку оздоблений міфічній, фантастичними тваринами та створіннями. В середині будинок дуже функціональний, для свого часу він був технологічним у плані проєктування опалення, мав ліфт. Інтер'єр будинку відповідав його екстер'єру та був оздоблений ліпниною, розписами з зображенням різних тварин.

У межах архітектурного стилю модерну формувався його український національний напрям (український архітектурний модерн). Для нього характерним було використання мотивів українського бароко та народного дерев'яного зодчества. У стилі українського національного модерну був споруджений у **1903–1908 рр. Будинок Полтавського земства**. Його автором був архітектор **Василь Кричевський**. Будівлю прикрашають численні розписи, різьблення в українському стилі. До цього ж стилю належить **будівля банку «Дністер»** у Львові. Вона була збудована у 1905–1906 рр. архітектором **І. Левинським**. У її спорудженні активну участь брав В. Нагірний.

### **5. Живопис модерної доби**

Розвиток живопису у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. характеризувався стильовою та жанровою варіативністю. Тривалий час провідним напрямом у живописі був реалізм. Його представники намагалися у деталях відтворювати побут і картини буденного життя населення. У цьому стилі працював **Ілля Рєпін**. На картині «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» він зобразив вбрання, зброю, характер українського козацтва.

Побут, традиції та звичаї селян були відтворені на картинах **Миколи Пимоненка**. Найвідомішими серед них є «Святочне ворожіння», «Весілля в Київ-

ській губернії», «Проводи рекрута». У жанрі пейзажу працював **Архип Куїнджі**, який через свої картини передавав неповторну красу української природи (картини «Вечір в Україні», «Райдуга»).

До цього часу належить формування українського національного художнього напрямку. Одним із його засновників був **Сергій Васильківський**. Він працював у жанрі пейзажу (картини «Ранок», «Отара в степу», «Дніпрові плавні», «Ранок на Дніпрі»), відтворюючи українську природу. Йому також належить серія картин, присвячених українському козацтву («Запорожець у розвідці», «Козаки в степу», «Козачий пікет» та інші).

В українському національному художньому стилі працював також **Опанас Сластіон**. Для нього був характерний побутовий історичний жанр, пейзажі. Його авторству належать картини «Цегельний завод», «Волинь», «Жниця на панщині», «Весна», «Миргород». О. Сластіон також був майстром графіки. Він створив ілюстрації до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки».

У жанрах історичного, батального живопису працював **Микола Самокиш**. Однією з відомих картин у цьому жанрі є «Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем, 1653 р.». Художник також робив ілюстрації до творів українських літераторів, періодичних видань.

На межі ХІХ–ХХ ст. в український живопис запроваджуються нові художні стилі. Зокрема імпресіонізм, абстракціонізм. Видатним українським художником-імпресіоністом був **Іван Труш**. У цьому стилі художником були написані картини «Захід сонця у лісі», «Маки», «Захід сонця. Човни на березі» та інші. До того ж І. Труш був визнаним портретистом. У його творчому спадку більше як 350 портретів видатних діячів культури.

Унікальним стилем характеризується творчість Олександра Мурашка. Він вдало поєднував риси імпресіонізму, модерну, реалізму. До нашого часу дійшло небагато картин митця. Серед них «Похорони кошового», «Карусель», «Дівчина у червоному капелюсі».

Розвитку українського образотворчого мистецтва сприяло формування професійної освіти у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У цей період працювали аматорські художні студії, що об'єднували митців. У Києві такою студією керував **Олександр Мурашко**, у Львові – **Олекса Новаківський**. У 1900 р. в Києві почали діяти класи живопису. Наступного року на їх основі було відкрите художнє училище. В ньому працювали відділення живопису та архітектури. Його викладачами були М. Пимоненко, Ф. Кричевський, О. Мурашко, М. Бойчук та інші. Учні художнього училища стали провідними митцями зі світовим ім'ям. Тут навчався О. Архипенко, М. Донцов, І. Кавалерідзе, І. Падалка та багато інших.

З 1865 р. веде свою історію Одеське художнє училище, в якому працювали К. Костанді, П. Волокідін, Т. Фраерман та інші. У 1896 р. у Харкові на базі при-

ватної школи української художності М. Раєвської-Іванової було відкрите Художньо-промислове училище.

На початку ХХ ст. поживішала виставкова діяльність. У 1905 р. І. Трушем в Львові за фінансової підтримки Наукового товариства імені Т. Шевченка було організовано першу Всеукраїнську мистецьку виставку картин галицьких і наддніпрянських художників, яка продемонструвала духовну єдність українських митців.

Українська культура другої половини ХІХ – початку ХХ ст. стала важливим складником світового мистецького спадку. Українські митці на основі поєднання західноєвропейських стилів, прийомів та українських мистецьких традицій змогли створити унікальні твори. Серед них Будинок з химерами В. Городецького; Будинок Полтавського земства В. Кричевського, виконаний у стилі українського модерну; українська варіація імпресіонізму авторства І. Труша; мистецькі пошуки у стилі авангардизму О. Мурашка. Загалом розвиток української культури та мистецтва цього часу ілюстрував високий творчий потенціал українства, культурну унікальність і самодостатність української нації.

### ***Завдання для самоконтролю***

#### ***1. Визначте за описом політичну партію:***

*Її засновниками стали представники різних громадських об'єднань. Серед них Дмитро Антонович, Боніфатій Камінський, Лев Мацієвич, Михайло Русов. За перші роки діяльності члени партії створили цілу мережу відділів, що діяли не лише у Харкові, а й у Києві, Полтаві, Лубнах та інших містах України. Її діяльність підтримували переважно представники інтелігенції, студентство, частина робітників та селян. Сама ж партія у своїй політичній програмі орієнтувалася на інтереси селян, яких вбачала як основу української нації. Програмний документ політичної партії був написаний М. Міхновським.*

- а) Українська народна партія;
- б) Українська соціал-демократична робітничка партія;
- в) Революційна українська партія;
- г) Українська демократична партія.

#### ***2. Визначте за описом історичну постать:***

а) належав до монаршої австрійської родини. Любив українську культуру, шанував історію українського народу. Вивчив українську мову та писав нею вірші. Очолював українські військові формування та до кінця життя підтримував український національний рух;

б) виконала понад 30 театральних ролей. Працювала у театральних трупях М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського, І. Карпенко-Карого. Любила Ніжин, багато часу працювала та жила у місті;

в) належав до вищих ієрархів греко-католицької церкви. Підтримував ініціативи представників українських політичних сил. Був покровителем української науки, культури. Заснував у Львові Український національний музей, який зараз носить його ім'я;

г) здобув освіту на природничому відділі Харківського університету, успішно практикував у якості агронома. Належав до активних громадських діячів, меценатів та видавців. Із 1905 до 1914 рр. під його редакцією виходила щоденна українськомовна газета «Громадська думка», яка згодом отримала назву «Рада».

**3. Вкажіть наслідки економічної кризи 1900–1903 рр.**

**4. Вкажіть причини та напрями трудової міграції українців на початку ХХ ст.**

**5. Які програмні вимоги у Державній Думі висувала Українська думська громада?**

**6. Якою була головна мета створення Товариства українських поступовців?**

**7. Якими засобами представники українського руху намагалися отримати від австрійської влади дозвіл на відкриття університету у Львові? Чи вдалося їм отримати позитивне рішення?**

**8. Визначте історичне значення Українських січових стрільців.**

**9. Вкажіть наслідки Першої світової війни для України.**

**10. Чому поширений в українській архітектурі на початку ХХ ст. стиль називають модерном? Які споруди до нього належали та хто з архітекторів працював у цьому стилі?**

## ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

### ЧАСТИНА 1. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

#### *Джерела*

1. Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів. Київ: Центр навчальної літератури, 2021. 256 с.
2. Величко С. Літопис / упоряд. Г. Боряк. Київ: «Кліо», 2020. 1016 с.
3. Гадяцька унія 1658 р. / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. 342 с.
4. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. У 4 т. / упоряд. Ю. Мицик. Київ: НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канадський інститут українських студій (Едмонт). Т. 1. 2012. 680 с.; Т. 2. 2013. 680 с.; Т. 3. 2014. 424 с.; Т. 4. 2015. 540 с.
5. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. 186 с.
6. Літопис Самовидця / ред. І. Дзига. Київ: Центр навчальної літератури, 2021. 208 с.
7. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ: Альтернативи, 1998. 383 с.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; Наукове товариство імені Шевченка. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Київ – Львів 2004. 1088 с.
9. Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник. Київ, Ярославів Вал, 2009. 293 с.
10. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / пер. з фр. Ю. Назаренко. Київ: Томіріс, 1993. 224 с.

#### *Література*

1. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: «Либідь», 1993. 284 с.
2. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 539 с.
3. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 270 с.
4. Гуржій О. І., Чухліб Т. С. Гетьманська Україна. Київ: Альтернативи, 1999. 304 с.

5. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 2006. 800 с.; Т. 2. 2007. 724 с.
6. Костомаров М. І. Богдан Хмельницький. Дніпропетровськ: «Січ», 2004. 838 с.
7. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів: Світ, 1990. 408 с.
8. Липинський В. К. Україна на переломі, 1657–1659 рр. Відень; Київ: «Дніпро-союз», 1920. 304 с.
9. Переяславська рада 1654 р.: історіографія та дослідження / гол. ред. П. Сохань. Київ: Смолоскип, 2003. ХХ, 890 с.
10. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін. В 2-х кн. Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 1998.
11. Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті. *Український історичний журнал*. 1991. № 5. С. 61–72.
12. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності. Київ: Арій, 2013. 656 с.
13. Смолій В. А., Степанков В. С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII ст. Київ: Інститут історії НАН України, 2008. 120 с.
14. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
15. Стороженко І. С. Битва на Жовтих Водах. *Український історичний журнал*. 1995. № 4. С. 129–137.
16. Стороженко І. С. Битва на Жовтих Водах (Закінчення). *Український історичний журнал*. 1995. № 5. С. 109–119.
17. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. Кн. 1: Воєнні дії 1648–1652 рр. / наук. ред.: Ф. П. Шевченко. Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1996. 326 с.
18. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). Львів: Інститут української археографії НАН України, 1993. 68 с.
19. Чухліб Т. В. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 327 с.
20. Щербак В. О. «Козацький слід» у вітчизняній історії XVI–XVIII ст. *Студії з україністики: зб. наук. праць* / за ред. Р. Радишевського. Київ, 2004. Вип. V. С. 262–272.
21. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 2000. 300 с.

22. Щербак В. Формування козацької самосвідомості: (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Наукові записки. Том 18. Історичні науки. 2000. С. 50–55.

23. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1990. 596 с.; Т. 2. Київ: Наукова думка, 1990. 566 с.; Т. 3. Київ: Наукова думка, 1993. 586 с.

## **ЧАСТИНА 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVII–XVIII СТ.**

### *Джерела*

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775 / гол. ред. кол.: П. С. Сохань (голова). У 8-х т. Київ: Археографічна комісія, 2008.

2. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. Павленко. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 1142 с.

3. Історія України: Хрестоматія / упоряд. В. М. Литвин; відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2013. 1056 с.

4. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. Київ-Львів: НТШ, 2002. 768 с.

5. Хрестоматія з історії України / упоряд. О. М. Уривалкін. Київ: КНТ, 2015. 517 с.

### *Література*

1. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні роки свого існування 1734–1775. Дніпропетровськ, 2004. 421 с.

2. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). Київ: Інститут історії НАН України, 1994. 105 с.

3. Гуржій О. І. Податне населення України XVII–XVIII ст.: нариси з історії та статистики. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2009. 296 с.

4. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. 223 с.

5. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. 2002. 520 с.

6. Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / редкол.: В. Смолій. Київ; Запоріжжя, 1998. 251 с.

7. Костомаров М. І. Павло Полуботок. Дніпропетровськ: Січ, 2008. 618 с.

8. Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 468 с.

9. Круппницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. Київ: Україна. 2003. 240 с.

10. Маслійчук В., Єфіменко Г. Слобідська Україна Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 71 с.
11. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ: Абрас, 1994. 288 с.
12. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк. Київ. Львів. Париж. Торонто, 2001. 464 с.
13. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ: Основи, 1998. 578 с.
14. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. Київ: Києво-Могилянська академія, 2005. 300 с.
15. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 602 с.
16. Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). Київ: Інститут історії НАН України, 1995. 221 с.
17. Паньків З. Еволюція землекористування в Україні: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 188 с.
18. Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). У 2-х ч. Київ: ДАКККіМ, 2008.
19. Сабрей В. Г. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.
20. Сокирко О. Український рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709 р. У 2-х кн. Київ: Темпора, 2009.
21. Струкевич О. К. Іван Мазепа на соціокультурному тлі свого часу. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*: зб. наук. праць / відп. ред. В. А. Смолій, відп. секр. О. О. Ковалевська. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2008. С. 131–145.
22. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини: інтегральний погляд на питання. Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. 533 с.
23. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець (заст. відп. ред.) та ін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 671 с.
24. Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ–Нью-Йорк: Інститут історії НАН України, 2003. 518 с.
25. Чухліб Т. В. Гетьмани України: війна, політика, кохання. Київ: Арій, 2016. 480 с.
26. Чухліб Т. Пилип Орлик. Київ, 2008. 64 с.

## ЧАСТИНА 3. УКРАЇНА ХІХ СТ.

### *Джерела*

1. Антонович В. Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. 816 с.
2. Барвінський О. Спомини з мого життя. Київ: Смолоскип, 2004. 528 с.
3. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / упоряд. Л. Зашкільняк. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1997. 261 с.
4. Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції. Львів: Інститут Історії Церкви Українського Католицького Університету, 2002. 270 с.
5. Драгоманов М. П. Автобіографія. Київ: Т-во «Криниця», 1917. 59 с.
6. Кирило-Мефодіївське товариство. У 3 т.: Джерела з історії суспільно-політично руху на Україні ХІХ–ХХ ст. Київ: Наукова думка, 1990.

### *Література*

1. Бондар В. Реформа 1861 р. в історіографії. Український історичний збірник. 2011. Вип. 14. С. 195–204.
2. Водотика Т. Простір можливостей: України в добу заліза і пари. Київ: Кліо, 2018. 240 с.
3. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. навч. посіб. для уч. гуманітар. гімназій, ліцеїв, студ. іст. ф-тів вузів, вчителів. Київ: Генеза, 2000. 656 с.
4. Гуржій О., Реєнт О., Н. Шапошнікова. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина ХVІІ – початок ХХ ст.) / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 365 с.
5. Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / упоряд.: Г. Д. Казьмирчук, Ю. В. Латиш; редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. Д. Казьмирчук (відпов. ред.), О. П. Реєнт та ін. Т. 7. Київ: Інститут історії України НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012. 440 с.
6. Довжук І. В. Економічні зміни в українських землях у першій половині ХІХ ст. *Історичні записки*. 2012. Вип. 34. С. 45–55.
7. Довжук І. В. Економічний розвиток України у другій чверті ХІХ ст. *Історичні записки*. 2012. Вип. 35. С. 90–98.
8. Донік О. М. Україна: у складі двох імперій (остання чверть ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) Київ: Кріон, 2011. 248 с.
9. Донік О. М. Україна: у переддень та в добу ліберальних реформ 1860–1870-х рр. Київ: Кріон, 2012. 240 с.

10. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011.
11. Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. Київ: КІС, 2010. 272 с.
12. Іванова Л. Г. Суспільно-політичний рух 60-х рр. ХІХ ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. Київ: «МІЛП» 2000. 351 с.
13. Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання). *Український історичний журнал*. 2005. № 6. С. 50–65.
14. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. Київ: Основи, 1994.
15. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Київ: Laugus, 2013. 440 с.
16. Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: КНТ, 2017. 264 с.
17. Реєнт О. П. Велика реформа 1861 р.: погляд із ХХІ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2011. Вип. 18. С. 2–24.
18. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
19. Сабрей В. Г. Національне відродження України. Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 336 с.
20. Сас П. М. Витоки українського націєтворення / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2010. 702 с.
21. Шевченко В. М. Реформи 1860–1890 рр. у Російській імперії: сучасне трактування. *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 117–123.

#### **ЧАСТИНА 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

##### *Джерела*

1. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). Київ: Темпора, 2007. 272 с.
2. Євген Чикаленко. Спогади (1861–1907). Київ: Темпора, 2011. 544 с.
3. Микола Міхновський. Спогади, свідчення, документи / упоряд. Р. Коваль, Ю. Юзич. Київ: Markobook, 2023. 944 с.
4. Міхновський М. Самостійна Україна. Київ: Наш Формат, 2023. 64 с.

5. Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / упоряд. О. Федьков. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. 80 с.
6. Хрестоматія з історії держава і права України / упоряд. А. Чайковський. Київ: Юрінком-Інтер, 2003. 656 с.

### *Література*

1. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ ст.: дослідження. Київ: Смолоскип, 1996. 124 с.
2. Жаборюк А. А. Український живопис останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. Київ–Одеса: Либідь, 1990. 312 с.
3. Історія української культури / за ред. І. Крип'якевич. Київ: Либідь, 2002. 656 с.
4. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. Львів, Каменярь, 1991. 200 с.
5. Мазурок О., Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (1848–1918 рр.). У 2-х т. Ужгород: Карпатська вежа, 2012.
6. Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст. / упоряд. В. Сидоренко. У 2-х кн. Київ: Інтертехнологія, 2006. Кн. 1. 544 с.
7. Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.). Чернівці: Рута, 2004. 384 с.
8. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці ХІХ – початок ХХ ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Київ: «Іван Федоров», 1999. 248 с.
9. Патер І. Союз визволення України: Проблеми державності і соборності. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. 344 с.
10. Попович М. Нариси історії культури України. Київ: «АртЕк», 1998. 728 с.
11. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 480 с.
12. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський. Київ: Генеза, 2006. 318 с.
13. Чорний Д. М. По лівий берег Дніпра: Проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 304 с.

Навчальне видання

*Пятницькова Ірина Володимирівна*

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ  
РАННЬОМОДЕРНОЇ ТА МОДЕРНОЇ ДОБИ  
(середина XVII – початок XX ст.)**

Навчальний посібник  
для здобувачів вищої освіти спеціальності 032 Історія та археологія

Редактор О. А. Солдатова  
Технічний редактор Т. О. Важеніна-Гопрак

Підписано до друку 18.09.2024.  
Формат 60×84/16. Папір офсетний.  
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 14,41.  
Тираж 30. Зам. 40.

Донецький національний університет імені Василя Стуса  
21021, м. Вінниця, 600-річчя, 21  
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи  
до Державного реєстру  
серія ДК № 5945 від 15.01.2018